

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№1 (502)
СІЧЕНЬ – ЛЮТИЙ
2012

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **Ю.А.Левенець** (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджеї Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **Б.М.Флоря** (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, **В.Ф.Верстюк**, **С.В.Віднянський**, **В.М.Горобець**, **О.І.Гуржій**,
В.М.Даниленко, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. гол. ред., відпов. за вип.),
С.В.Кульчицький, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Піріг**,
О.П.Резнт (заст. гол. ред.), **В.М.Ричка** (заст. гол. ред.), **О.С.Рубльов** (заст. гол. ред.),
В.Ф.Солдатенко, **В.П.Трощинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори:

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Резнт**,
д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Відповідальний секретар:
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:
Ю.О.Возна

Редактори:
С.Г.Архипенко, **В.В.Григор'єв**,
О.М.Квітка, **В.І.Кузнецов**

Обкладинка:
Н.О.Горбань

Коректор:
Н.Ю.Мельник

Електронна версія:
О.В.Жданович
www.history.org.ua

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 800 прим. Зам. №74
Підписано до друку 14.02.2012 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета у
ТОВ «Комп'ютерно-видавничий,
інформаційний центр» («КВПЦ»)
Свідоцтво ДК №461 від 23.05.2001 р.
Адреса: вул. Фрунзе, 19-21,
Київ, Україна, 04080
Тел.: +380 (44) 417-21-72, +380 (44) 417-36-68
Тел./факс: +380 (44) 417-60-08
E-mail: kit_press@yahoo.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ДО 75-РІЧЧЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Смолій В.А., Удод О.А., Ясь О.В.

Історія інститутська, історія українська (*ювілейні роздуми з академічної проблематики*) 4

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Ричка В.М.

Пригадування Русі (осмислення спадщини св.Володимира в українській суспільно-політичній думці XVII ст.) 29

Романова О.О.

Образ «грішника» за матеріалами сповідних розписів Київської митрополії 1730–1760-х рр. 46

Распопович Р. (Підгориця, Чорногорія)

Владика Василій III Петрович і проект переселення чорногорців до Російської імперії у другій половині XVIII ст. 67

Устименко В.М.

Формування правничої бази для регулювання міжетнічних відносин у період Української Центральної Ради 79

Зайцев О.Ю. (Львів)

ОУН і авторитарно-націоналістичні рухи міжвоєнної Європи 89

Казьмирчук М.Г.

Професорсько-викладацький склад відновленого Київського державного університету (1933–1941 рр.) 102

Вронська Т.В., Лисенко О.Є., Чорний Р.Л.

Відповідальність за державні злочини у проектах Кримінального кодексу СРСР (1946–1949 рр.) 120

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Нові документи з історії Берестецької битви 1651 р. (*публікація Ю.А.Мищика*) 135

Луняк Є.М.

Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст. 143

Милько В.І.

Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.): історіографічний аналіз 153

Киридон П.В.

Номенклатура: термінологічні інтерпретації в історіографії 171

Папакін Г.В.

Проблемні питання джерелознавчого аналізу документальної спадщини радянського репресивно-карального апарату 1920–1930-х рр. (*Із приводу книги: Подкур Р., Ченцов В. Документи органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ (Тернополь: Збруч, 2010)*) ... 183

Ковалевська О.О.

До питання ідентифікації світських постатей композиції «Перший Вселенський собор» стінопису Софії Київської 201

РЕЦЕНЗІЇ

Л.Ф.Писарькова. Міські реформи в Росії й Московська дума (*В.С.Шандра*) ... 211

ХРОНІКА

Ясь О.В.

Міжнародна наукова конференція «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття» ... 217

Кононенко В.П.

Варшавська східноєвропейська конференція «1991–2011: 20 років незалежності пострадянських країн» 220

Пришляк В.В. (*Луцьк*)

Міжнародна наукова конференція «Берестецька битва 1651 р. в історії України й Польщі: дискусійні питання» 222

Газін В.В. (*Кам'янець-Подільський*), Філінюк А.Г. (*Кам'янець-Подільський*)

II Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі» 226

Дедков М.В. (*Запоріжжя*)

IX Всеукраїнська науково-практична конференція «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» 230

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 234

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі статті використовувалися **нестандартні шрифти** (Izhitsa, Litopys New Roman та ін.), необхідно обов'язково (!) їх надати (розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст статті набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!) посторінково**.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, **мобільний**), **електронну пошту**. У редакцію слід подавати **електронну копію статті, два роздрукованих примірники**, а також **дві анотації** (українською та англійською мовами).

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001; або на електронну адресу: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, **не завжди поділяючи погляди їх авторів**.

У редакції «Українського історичного журналу» є примірники за минулі роки

ДО 75-РІЧЧЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

В.А.Смолій, О.А.Удод, О.В.Ясь*

ІСТОРІЯ ІНСТИТУТСЬКА, ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКА (ювілейні роздуми з академічної проблематики)

Висвітлюються основні періоди інститутської історії у загальному контексті українського історієписання. Розглядаються перетворення й трансформації образів вітчизняної минувшини, зокрема пов'язані з науковими студіями в Інституті історії України НАНУ.

Магія дат, особливо ювілейних, бентежить, приваблює і навіть чарує сучасну людину. Можливо, це – реакція на наш аж надто швидкоплинний світ із його ра-зючими темпами розвитку, стрімкими та глобальними трансформаціями, котрі примушують шукати затишний прихисток у вигляді сталих і очевидних мірил вартості. Утім, ювілейні «порахунки», часом, виглядають і як звичайна данина лінеарності й інерційності людського мислення, пов'язаного з традиційними ча-совими параметрами складного, багатоманітного та суперечливого суспільного буття. Так чи інакше, ювілейні річниці спонукають до роздумів, нав'язують нові образи, продукують рефлексії, урешті-решт спричиняються до новітніх спроб осмислення й осягнення минувшини, особливо у світлі сучасних комеморатив-них практик. Із цієї перспективи поточний момент, який пов'язаний із кількома «круглими» датами, видається слухним часом для таких експериментів і спроб.

1936 р., з якого розпочинається буття інституту, зазвичай асоціюється зі ста-лінськими часами, зокрема з нещадним молохом політичних репресій. На той час установи та інституції ВУАН було остаточно знищено, а вцілілі й настраха-ні науковці здебільшого переймалися власним виживанням. Відтак ширилися змагання «критики» і «самокритики», «викриття» прихованих «ворогів» і «шкід-ників», «спокутування» уявних та реальних «гріхів» перед владою «країни Рад», що увінчалися постановням своєрідного «жанру» наукових писань – «покаянних і викривальних текстів» істориків та інших учених-гуманітаріїв.

Ба більше, у першій половині 1930-х рр. фах історика, тим паче україн-ського історика, перетворився на настільки небезпечний терен діяльності, що чимало видавництв узагалі уникали публікації будь-яких історичних студій! «Цим неприпустимим фактом відсутності наукової продукції, свідомого чи

* Смолій Валерій Андрійович – академік НАНУ, директор Інституту історії України НАНУ; Удод Олександр Андрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ, директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОНСМУ; Ясь Олексій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

несвідомого затаювання своїх думок і концепцій, надмірного страху перед можливими помилками (тут і далі курсив наш – Авт.) – з одного боку, цілком недозволеного ставлення до історичних видань з боку видавництва, – можна пояснити й ті прориви в царині вищої історичної освіти, що останнього часу були викриті парторганізацією УСРР», – відзначав О.Оглоблін¹. Це промовисте свідчення учасника й очевидця тих подій яскраво ілюструє тодішній стан української історичної науки, зокрема атмосферу суцільного жаху та невпевненості, яка побутувала в академічному середовищі.

Після руйнації ВУАН науковий процес на теренах української соціогуманітаристики першої половини 1930-х рр. був майже повністю паралізований. Натомість розпочалася суперечлива доба організаційних експериментів та перетворень. З одного боку, тривали чистки й репресії, які мали «звільнити» науково-дослідні установи від неблагонадійних та старорежимних елементів, з іншого – гостро постало питання про форми інституціональної організації української науки, які б мали задовольняти вимоги партійного курсу та, заразом, забезпечувати необхідний «вал» наукових видань, що відповідав би поточним ідеологічним догматам.

Власне, технократичний стиль керівництва партійного апарату, що виявився навіть у термінологічному уподібненні й формалізації обрахунку наукових студій як «валової продукції» з відповідними кількісними показниками, диктував і механістичні способи конструювання інституціональної мережі. Прообразом нової-старої організаційної моделі стали Істпарті – осередки історико-партійної науки з вивчення Жовтневої революції 1917 р., історії комуністичної партії та революційних рухів кінця XIX – початку XX ст.

У 1929 р. було засновано Інститут червоної професури. Згодом народилася Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), яку створили у червні 1931 р. за постановою ЦК КП(б)У на противагу і в перспективі – на заміну ВУАН. ВУАМЛІН наслідувала Російську асоціацію науково-дослідних інститутів суспільних наук і являла собою спробу своєрідного симбіозу партійної й академічної версії наукової організації з виразною перевагою ідеологічних компонентів. У структурі ВУАМЛІН існував Інститут історії, який складався з п'яти секторів: історії України (з секціями Жовтневої революції та громадянської війни на Україні), історії народів СРСР, історії народів Заходу, методологічного (з секціями ленінізму та історіографії) та бібліографічного².

Утім, модель такої організаційної трансформації виявилася дефектною, позаяк руйнувала та нівелювала й без того вкрай слабкі паростки академізму, представлені в тій химерній, витвореній механічним сполученням, асоціації інституцій. Відтак ВУАМЛІН зникла в горнилі нової хвилі партійних чисток і організаційних перетворень середини 1930-х рр. Аналогічна доля спіткала й Інститут червоної професури, який мав забезпечити підготовку нових марксистських кадрів найвищої кваліфікації на теренах суспільних та гуманітарних дисциплін³.

¹ Оглоблін О.П. Сучасний стан і основні завдання історичної науки в УСРР [машинопис статті, 1 червня 1934 р.] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.4.

² Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936–1986 гг. / Под ред. Ю.Ю.Кондуфора. – К., 1986. – С.24.

³ Стрижак Є. Інститут червоної професури (1929–1937): У пошуках більшовицької альтернативи «старій професурі» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – Вип.17. – С.307–319.

Певні спроби інституціональних реформ на засадах марксистсько-ленінського оновлення, точніше, на ґрунті тотальної індоктринації, проводилися й на теренах академічної науки. Приміром, був створений і протягом лютого – листопада 1934 р. функціонував Історично-археографічний інститут ВУАН⁴. Однак ця інституція так і не змогла вповні розгорнути наукові студії, навіть попри підкреслену лояльність до влади та «нищівну критику» своїх попередників – визначних українських істориків В.Антоновича, М.Грушевського, М.Довнар-Запольського та ін.

Отож Інститут історії України АН УРСР постав у досить специфічній ситуації, коли безплідність партійно-академічного симбіозу виявилася очевидною навіть для партапарату, а систему ВУАН було вщент зруйновано. Відтак ухвалили паліативне рішення – створити все ж таки академічну інституцію, але під жорстким партійним контролем та ще й на основі кадрів ВУАМЛІН. Конституювання інституту, як і інших гуманітарних інституцій, було накинута згори постановою ЦК КП(б)У від 23 липня 1936 р. «Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук»⁵.

Зауважимо, що цікавий проект створення Українського історичного інституту як академічної установи у системі ВУАН ще 1928 р. розробив М.Грушевський, котрий планував перетворити науково-дослідну кафедру історії України в м.Києві на потужний інститут із розгалуженою мережею відділів і секцій. Власне, цей задум був вислідом науково-організаційного досвіду діяльності комісій та установ ВУАН, зорієнтований, передусім, на систематичне й порівняльне вивчення української історії, себто передбачав низку компаративних та методологічних акцентів. Про це виразно свідчить запланована структура майбутньої інституції, котра мала складатися з низки відділів і секцій: 1. Методології і соціального обґрунтування історії. 2. Порівняльної історії господарства у секціях: господарства міського та господарства сільського. 3. Історії культури з секцією Західної України. 4. Старшої соціальної і політичної історії України у складі секцій старої, литовсько-польської і козацької доби, з додатковими секціями: порівняної історії західноєвропейської й азійської і двома секціями допоміжних наук: а) історичної географії; б) джерелознавства і дотичних наук. 5. Нової соціальної і політичної історії України з секцією Західної України. Причому низка секцій у перспективі мала перетворитися на окремі відділи з власними предметними ділянками вивчення української минувшини⁶.

Загалом навіть простий перелік означених організаційних складових незаперечно виказує впливи соціологізації історії, котрих зазнав М.Грушевський на схилі свого життя, насамперед протягом 1920-х рр. Тим більше, що проєктована

⁴ Юркова О. Історично-археографічний інститут ВУАН: десять місяців діяльності // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2000. – Вип.4. – С.268–306; *Ії ж.* Історично-археографічний інститут: плани та діяльність (лютий – листопад 1934 р.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2002. – Ч.8/9: Зб. наук. пр. на пошану Я.І.Дзири, част.2. – С.358–370.

⁵ У лецатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: У 2 ч. / Упор. Р.Я.Піріг, Т.Т.Гриценко, В.В.Мазур, О.С.Рубльов; відп. ред. В.А.Смолій. – К., 1996. – Ч.1: 1936–1944 рр. – С.47.

⁶ Проєкт організації «Українського історичного інституту», складений головою Історичної секції ВУАН акад. М.С.Грушевським // Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В.А.Смолій; упор. О.С.Рубльов, О.В.Юркова. – К., 2011. – Кн.1: 1936–1947. – С.19.

структура Українського історичного інституту була скерована не тільки на вертикальне (епохи та періоди), а й на горизонтальне (господарство, соціальна, політична і культурна історія) відтворення світу минулого. Видається, що інституціональний проект М.Грушевського передбачав студіювання та представлення історії України як певної органічної цілісності, хоч і на перехресті багатовекторних впливів Середземномор'я, Західної Європи та Євразії. Утім, плани соціологічного прочитання української минувшини, як і проект Українського історичного інституту, остаточно поховали страшні й трагічні події 1930-х рр.

Натомість організаційні засади, на яких створювався Інститут історії України АН УРСР 1936 р., як і інші академічні інституції, призначалися для вповні утилітарних та прагматичних цілей: забезпечення «виробництва» таких науково-історичних знань, які б задовольняли потреби партійно-радянського апарату, зокрема агітаційні, пропагандистські, освітні та культурні. Та, найголовніше, інститут мав швидко й оперативно реагувати на політичну кон'юнктуру та впроваджувати відповідні настанови до історичних студій, що, звісно, зводило нанівець навіть куці академічні стандарти.

Недаремно інститутські історики відразу потрапили під потужний каток чергової хвилі репресій 1937–1938 рр., відомих як ежовщина. Морок 1937 р. поглинув і першого директора інституту – А.Сараджева, його заступника Г.Слюсаренка та інших наукових співробітників⁷. Відтак досить гостро постала кадрова проблема, адже багато колишніх співробітників ВУАМЛІН мали досить обмежений досвід наукової роботи, а частина істориків узагалі належала до початківців. Зрештою, ежовщина, хоч і в опосередкований та, безперечно, жахливий спосіб спричинилася до певного кадрового оновлення установи. Протягом 1937–1938 рр. коло науковців розширилося за рахунок як знаних і досвідчених учених (О.Оглоблин, М.Петровський, Н.Полонська-Василенко, Є.Сташевський та ін.), так і талановитої молоді (М.Марченко та ін.), які відігравали важливу роль у житті інституції.

Попри суперечності організаційного творення, трагічні та драматичні події другої половини 1930-х рр. Інститут історії України АН УРСР формувався як науково-дослідна установа, призначенням котрої було вивчати та представляти українську минувшину, хоч і у заідеологізованому радянському академічному середовищі. Сумнозвісний досвід інституцій ВУАН, а надто тяжка морально-психологічна атмосфера тодішнього буття звичайно не надихали на масштабні та радикальні наукові проекти. Згадаємо, приміром, що навіть перший том українополітизованого й ортодоксального курсу з історії України, підготовлений та виданий в 1932 р. Інститутом історії ВУАМЛІН, був уцент розкритикований і підданий суцільній обструкції партійним керівництвом⁸. Відтак інші томи з цього проекту світу так і не побачили.

Утім, наукові плани новоствореного Інституту історії України АН УРСР, незважаючи на потенційні ризики, містили досить цікаві й масштабні задуми з обсягу написання української історії. Із-поміж них центральне місце посідав проект «Нариси з історії України» (у 17-ти випусках), який розпочали ще 1937 р.

⁷ Юркова О.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006) // Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2006. – С.9.

⁸ Історія України. – Б.м., 1932. – Т.1: Передкапіталістична доба. – 336 с.

Наступник А.Сараджева на посаді директора інституту – С.Белоусов – навіть зауважив у своїй розвідці, що до кінця 1937 р. побачать світ п'ять – шість випусків «Нарисів...»⁹. Однак реалізувати цю ідею пощастило тільки частково.

Тривалий час в українській радянській історіографії побувала думка, що світ побачили тільки шість випусків (1–4, 8, 11)¹⁰ «Нарисів з історії України»¹¹. Проте було опубліковано ще один – сьомий (6-й за порядком серії) випуск, написаний О.Оглоблиним¹². Зазвичай про нього в повоєнний час практично не згадували, що, мабуть, мотивувалося особою автора, який уважався «зрадником» та «фальсифікатором історії».

Збереглися певні відомості й про підготовку інших випусків «Нарисів з історії України». Так, 5-й («Україна другої половини XVII ст. (1654–1686)») опрацьовував М.Ткаченко¹³, 9-й («Україна 2-ї пол. XIX ст.») готував Ф.Шерстюк¹⁴, а 14-й випуск («Відбудовчий період на Україні (після 1920 р.)») здав до видавництва 1940 р. І.Премислер¹⁵. Ще один випуск «Нарисів...» – про будівництво радянської влади в умовах громадянської війни – підготував О.Слуцький¹⁶. Зауважимо, що у процесі написання й редагування праці змінювалися не тільки назви окремих випусків та послідовність їх публікації, а й уточнювалася локалізація хронологічних меж, проблемно-тематична спрямованість тощо.

Вочевидь реалізація цього задуму потребувала фахівців із різних періодів та епох української історії, брак яких гостро відчувався у новонародженій інституції після кількох нищівних хвиль репресій 1930-х рр. Варто підкреслити, що цей проект представлявся інститутом не як академічне видання, яким воно й було насправді, а як дидактичне – серія «посібників для викладачів середніх і вищих шкіл»¹⁷. Так, у передмові до першого випуску «Нарисів...» видання позиціонувалося як серія, розрахована на «студентів університетів, педінститутів, викладачів шкіл і взагалі на всякого радянського читача»¹⁸. Схоже, що таке формулювання було прикриттям для просування академічного проекту з обсягу українського історієписання, котре спиралося на наукові зацікавлення низки дослідників. Зрештою, навіть ті сім виданих випусків загальним обсягом близько

⁹ Стаття директора Інституту історії України АН УРСР С.М.Белоусова «На історичному фронті України» (22 серпня 1937 р.) // Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991. – С.48.

¹⁰ Нариси з історії України / Відп. ред. С.Белоусов. – К., 1937. – Вип.1: *Ястребов Ф., Гуслистий К.* Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. – 209 с.; К., 1939. – Вип.2: *Гуслистий К.* Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею: з XIV ст. по 1569 р. – 197 с.; К., 1941. – Вип.3: *Гуслистий К.* Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття: 60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII ст. – 188 с.; К., 1940. – Вип.4: *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії, 1648–1654. – 268 с.; К., 1939. – Вип.8: *Ястребов Ф.* Україна в першій половині XIX століття. – 274 с.; К., 1944. – Вип.11: *Лось Ф.Є.* Україна в роки столицьської реакції. – 141 с.

¹¹ Видання Академії наук УРСР. 1919–1967: Суспільні науки: Бібліограф. покажчик / Відп. ред. М.М.Онопрієнко. – К., 1969. – С.52; *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936–1986 гг. – С.36–37, 55.

¹² Нариси з історії України / Відп. ред. С.Белоусов. – К., 1941. – Вип.6: *Оглоблін О.П.* Україна в кінці XVII – в першій чверті XVIII ст. – 281 с.

¹³ Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991. – С.452.

¹⁴ Там само. – С.354.

¹⁵ Там само. – С.307–308.

¹⁶ Там само. – С.283, 307.

¹⁷ Там само. – С.307.

¹⁸ Передмова // Нариси з історії України. – Вип.1. – С.4.

100 друкованих аркушів охоплювали різні періоди української історії! Власне, «Нариси з історії України» й дотепер залишаються такою собі напівзабутою пам'яткою української радянської історіографії кінця 1930-х – початку 1940-х рр.

У концептуальному сенсі ця серія видань відображала проміжний, перехідний стан тодішнього радянського гранд-нарративу, який набував рис централістичного, великоросійського канону з телеологічним, точніше, жорстким формаційним і класовим представленням у дусі «обрядового» марксизму-ленінізму, але ще залишав певний, хоч і вельми обмежений, простір для національних історій, зокрема української минувшини. Відтак ідеологічні догмати на зламі 1930–1940-х рр. визначали сферу провідних тез та ідей, навколо яких розгорталася концептуалізація сферу матеріалу, проте ще не набули тотального регламентуючого спрямування, себто залишали якісь можливості для його нюансування і потрактування.

Скажімо, О.Оглоблин у своєму випуску «Нарисів...» згадував про перші обмеження українського друку Москвою 1720 р.¹⁹, фіскальні заходи та меркантилізм російської економічної політики щодо Гетьманщини²⁰, урешті-решт обстоював думку, що саме вони призвели до створення Малоросійської колегії²¹ й т.п. Розмаїтий спектр інтерпретацій щодо юридичного статусу українсько-російської угоди 1654 р. подав М.Петровський (особиста унія, реальна унія, інкорпорація, протекторат, васальна залежність), однак, кінець-кінцем, стверджуючи, що приєднання України до Росії відбулося «на умовах феодалної васальної залежності»²². Зазначимо, що остання теза досить цікаво співвідноситься з думкою Ф.Ястребова про «колоніальну залежність України від Росії» у першій половині ХІХ ст.²³

Цей вибірковий спектр авторських оцінок, тлумачень та інтерпретацій вельми показовий як для розуміння характеру тодішнього українського історієписання, так і первісного канону радянського «великого тексту». Недаремно «Нариси з історії України» несли ще досить виразне відображення індивідуального стилю, особистих поглядів і навіть персональних уподобань істориків, хоч уже й підпорядковувалися загальним концептуальним та ідеологічним орієнтирам. Б.Крупницький слушно відзначав, що це були «скорше монографії, а не вимагані владою шкільні підручники»²⁴. Та й самі автори «Нарисів...» поділяли таку думку. Наприклад, згаданий вище І.Премислер на засіданні вченої ради Інституту історії України АН УРСР 9 вересня 1940 р. зазначав: «Щодо моєї роботи, я гадаю, що вона буде *не нарис, а монографія*, яку я собі уявляю як докторську дисертацію»²⁵.

Загалом українська історія під'язувалася під відому історичну схему «трьох братських східнослов'янських народів», вислідом якої було приєднання України до царської Росії як «менше лихо» порівняно з іншими гіпотетичними альтернативами. Цей концепт був базовою, вихідною конструкцією у студіях з української історії доби т.зв. «феодалізму» в радянському історієписанні кінця

¹⁹ Нариси з історії України. – Вип.6. – С.259.

²⁰ Там само. – С.213.

²¹ Там само. – С.253–254.

²² Нариси з історії України. – Вип.4. – С.210.

²³ Там само. – Вип.8. – С.145.

²⁴ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н.Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957. – С.36.

²⁵ Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991. – С.217.

1930-х – початку 1940-х рр. Зокрема, його дотримувалися практично всі тогочасні історики з радянської України.

Приміром, ця ж теза є наскрізною у випуску «Нарисів...» авторства М.Петровського, що відзначав О.Оглоблін у своїй рецензії²⁶, а у праці К.Гуслистого попередній період тлумачився як «прелюдія» до «з'єднання братських народів»²⁷. Натомість російські історики оперували цією схемою більш вільно та вибірково, іноді навіть ігнорували її, що, звісно, не могли дозволити собі вчені, котрі репрезентували «національні окраїни» СРСР²⁸.

За лихоліття воєнної доби, евакуації академічних установ, розпорощення наукових кадрів, частина з яких залишилася на території, окупованій німецькими військами, годі було сподіватися продовжити цей досить амбітний проект. Щоправда, у пояснювальній записці та плані видань, поданих М.Петровським 23 квітня 1942 р. до відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У, висловлювалася думка про потребу перевидання 1–4-го та 8-го випусків «Нарисів...»²⁹. Зазначимо, що подібні наміри побутували і в повоєнному академічному середовищі, про що свідчать документи АН УРСР. Наприклад, у плані науково-дослідних робіт на 1946–1950 рр. з серією «Нарисів...» (причому, уже у двадцяти випусках!), розпочатих 1937 р., пов'язувалася розробка «синтетичної історії УРСР». Більше того, до 1950 р. планувалося підготувати ще п'ять випусків³⁰. Утім, цей проект завмер після видання 11-го випуску «Нарисів...» (1944 р.) за авторством Ф.Лося. Вочевидь, черговий погром Інституту історії України АН УРСР, котрий стався 1947 р., назавжди поховав плани продовження цієї видавничої серії.

Звичайно, протягом передвоєнної та воєнної доби інститут розробляв й інші проекти. Скажімо, варто відзначити підготовку чотиритомного підручника з історії України, з обсягу якого вийшов один-єдиний том³¹. Видавалися й стислі науково-популярні огляди української історії, як у довоєнний³², так і воєнний час³³. Водночас публікувалися документи та матеріали з історії України у вигляді багатотомної серії³⁴. Проте жоден із цих проектів не міг зрівнятися за розмахом і самобутністю з незавершеною серією «Нарисів з історії України»...

Повоєнний період, який досить часто називають добою пізнього сталінізму, наклав досить специфічний відбиток як на радянську історичну науку загалом,

²⁶ *Оглоблін О.П.* Героїчна епопея з історії українського народу (З приводу нової книги проф. М.Н.Петровського «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654)»). К.: Вид-во АН УРСР, 1939) [машинопис 25 листопада 1938 р.] // ЦДАВО України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.132.

²⁷ Нариси з історії України. – Вип.3. – С.158.

²⁸ *Оглоблін О.* Цінна книга по історії СРСР. Рец. на кн.: «В помощь изучающим историю СССР». Під редакцією члена-кореспондента АН СРСР А.В.Шестакова. Видавництво політичної літератури при ЦК КП(б)У, 1941. – стор.418 // *Комуніст (Київ)*. – 1941. – 11 березня. – №58. – С.3.

²⁹ Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991. – С.352–353.

³⁰ Історія Національної академії наук України. 1946–1950 / Упор. Л.М.Яременко, С.В.Старовойт, О.М.Березовський, В.А.Кучмаренко; гол. ред. О.С.Онищенко. – К., 2008. – Ч.1: Документи і матеріали. – С.56.

³¹ Історія України / Ред. М.Петровський. – Уфа, 1943. – Т.1. – 330 с.

³² Історія України: Короткий курс / Під ред. С.М.Белоусова, К.Г.Гуслистого, О.П.Оглобліна та ін. – К., 1940. – 412 с.

³³ Нарис історії України / Ред. К.Гуслистый, Л.Славін, Ф.Ястребов. – [Уфа], 1942. – 212 с.

³⁴ Історія України в документах і матеріалах / Відп. ред. С.М.Белоусов. – К., 1939. – Т.1: Київська Русь і феодалні князівства XII–XIII ст. / Уклад. М.Н.Петровський. – 293 с.; К., 1941. – Т.3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.) / Уклад. М.Н.Петровський, В.К.Путілов. – 292 с.

так і на українську зокрема. Один з еміграційних авторів метафорично порівнював «сталінське історієписання» з «мертвотою Арктики», що паралізувала практично всі сфери наукового життя³⁵. Та радянська дійсність, як це не парадоксально, була складнішою й, водночас, простішою, ніж це видавалося спостерігачам із західного світу, хоч і з деяким досвідом «соціалістичного» буття. Після 1945 р. постали нові соціокультурні реалії та їх ідеологічне «освячення», котрі складно означити універсальними чорними чи білими формулами, позаяк вони відображали тенденції, що тільки-но вимальовувалися на обширах радянської соціогуманітаристики.

Передусім слід згадати про партійні заходи та оргвисновки у царині історичної науки, зокрема відому постанову ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Одне з найголовніших звинувачень на адресу інститутських істориків полягало в тому, що «вони замість того, щоб розглядати історію України в тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу, йдуть шляхом українських націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів, підносячи і наслідуючи у цьому питанні курс Грушевського *“Історія України-Руси”*»³⁶.

Таке симптоматичне звинувачення, фактично інкримінація «злочину» українським радянським історикам, яких прирівнювали до націоналістів, свідчило не стільки про черговий заворот партійного курсу, скільки про інші правила гри на інтелектуальному й культурному полі, котрі мали легітимізувати існування «великої» та «єдиної» спільноти – радянського народу – у часі та просторі. Вислідом такої легітимаційної програми, нав'язаної партійним керівництвом, стала тотальна денационалізація й радянізація «національних історій», насамперед української, котру прагнули представити на маргінесах великоросійської минувшини як низку побіжних епізодів чи окремих фрагментів. У душі цих настанов кардинально трансформувався канон «великого радянського тексту», в якому зажеврили перші ідеологічні передвісники горезвісної концепції «возз'єднання». Приміром, уже протягом 1949–1950 рр. проводилася досить масштабна кампанія з відзначення 10-річчя «возз'єднання» українських земель в «єдиній Українській Радянській державі»³⁷.

Зрештою, приєднані Кремлем після Другої світової війни західні території партійні ідеологи проголосили «визволеними від іноземних загарбників» та «возз'єднаними» із землями співвітчизників (українців, білорусів) у межах «спільної радянської Батьківщини». Це спричинило «пошуки» історичного прецеденту для нового «возз'єднання», який віднайшли в Переяславському акті 1654 р. Потужна ідеологічна кампанія в повоєнні 1940-ві рр. стала прологом до нової офіційної теорії в історичній та суспільно-політичній думці, котрий увінчався появою відомих тез ЦК КПРС (1954 р.), проголошених до 300-ліття договору.

³⁵ Богданюк В. Советська історіографія на розпутті. Рец. на кн.: Очерки по историографии советского общества. – М.: Изд-во «Мысль», 1965. – 600 с. // Визвольний шлях. – 1966. – №4. – С.494.

³⁶ Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991. – С.560.

³⁷ Історія Національної академії наук України. 1946–1950. – К., 2008. – Ч.2: Додатки. – С.147, 153–154, 157, 183, 187 та ін.

На зорі хрущовської доби утвердилися й новітні ідеологічні орієнтири, канонізовані цими ж тезами ЦК КПРС. Відтоді Переяславський акт розглядався як *«закономірний результат усієї попередньої історії двох великих братських слов'янських народів»*³⁸. Ця теза перетворилася на генеральний і регулятивний дороговказ для українських сюжетів, котрі репрезентувалися в радянському ґранд-наративі. Власне, такі настанови визначили можливі межі представлення минувшини України в українському радянському історієписанні³⁹.

Протягом другої половини 1940-х рр. з наукового вжитку доволі швидко витісняються дефініції «історія України» чи «українська історія», котрі, кінець-кінцем, заступає універсальне визначення – «історія Української РСР», що стало панівним до кінця 1980-х рр. Отож науково-історичний текст дедалі більше набував нормативних і механістичних рис, оскільки мав фактографічно ілюструвати «закономірний рух» до телеологічної цілі. Відтак у наукових писаннях істотно звужується обсяг дескриптивних елементів, мінімізуються пояснювальні компоненти, повсюдно вилучаються особисті коментарі, оцінки, тлумачення й інтерпретації, котрі підміняються типовими та, найголовніше, «правильними» узагальненнями у вигляді канонічного покликання на «класиків». Західні рецензенти часто-густо називали таку практику «обрядовим цитуванням» або «благословенням оракулів». Поширюються не тільки цензура, а й суцільна авторська самоцензура, що виступала як захисний механізм інтелектуалів, які прагнули до самозбереження за нещадних умов і обставин тоталітарного режиму.

Ситуація ускладнювалася ще й «змаганнями» між колегами за «відповідність» історичних писань поточним ідеологічним догматам, що провокувалися партійними функціонерами та органами держбезпеки і створювали вкрай напружену психологічну атмосферу, котра вихолощувала будь-який політ творчої думки. Ба більше, чимало наукових студій перетворювалися на деперсоніфіковані, стереотипні тексти, які скидалися на «сіамських близнюків». О.Оглоблин афористично нарік це явище «штампом слова й штампом думки»⁴⁰.

Зазначимо, що вплив радянського канону позначився не тільки на творчості істориків, а й на формуванні організаційної структури інституту, до основи якої поклали сумнозвісну формаційну теорію. Відтак доба середньовіччя та ранньомодерні часи опинилися на узбіччі науково-організаційного процесу. Натомість домінували організаційні сегменти, пов'язані з вивченням робітничих та селянських рухів кінця XIX – початку XX ст., а найбільше – революції 1917 р. й громадянської війни, «соціалістичного та комуністичного будівництва», країн «народної демократії» чи «соціалістичної співдружності» тощо⁴¹. Урешті, уніфікація поширилася навіть на назву академічної інституції, котру 1953 р.

³⁸ Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Одобрены ЦК КПСС. – Москва, 1954. – С.5.

³⁹ Horak S. Ukrainian Historiography 1953–1963 // Slavic Review. – 1965. – Vol.24. – №2. – P.272.

⁴⁰ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.78.

⁴¹ Докладніше про трансформації структури установи див.: Юркова О.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: віхи історії. – С.18–22.

перейменували на Інститут історії АН УРСР⁴² – подібно до назви аналогічної загальносоюзної установи.

З окресленої перспективи, мабуть, не варто дивуватися, що підготовка й опрацювання «нової» версії української історії в радянському висвітленні затягнулася аж до середини 1950-х рр., коли побачили світ два видання двотомника «Історія Української РСР»⁴³. На жаль, у концептуальному сенсі цей курс української історії був настільки знівельований численними обговореннями, редакторськими чистками й коригуваннями, доопрацюваннями та переробками відповідно до директив партійних органів і «побажань» рецензентів, що в ньому годі шукати якісь оригінальні думки чи мотиви. Зокрема, у висновках комісії ЦК КП(б)У з розгляду макету першого тому «Історії Української РСР» зазначалося, що комісія вивчила понад 70 рецензій та стенограм установ і окремих учених із Москви та України⁴⁴.

Із цього видання в радянській Україні розпочалася сумнозвісна традиція великих – т.зв. «колективних» (за саркастичним визначенням одного з сучасників – «колективістських») праць із жорстким структуруванням, суцільною формалізацією за загальною схемою, нівеляцією під єдину «сіру гребінку» будь-яких авторських особливостей. Зауважимо, що «колективні» чи «великі» форми утвердилися як масове явище в радянській історіографії на зламі пізнього сталінізму та хрущовських реформ. Подібні видання домінували у соціогуманітаристиці практично всіх союзних республік. Дехто із сучасних учених таку дослідницьку практику, нав'язану гуманітаріям «країни Рад», охрестив «великим» або «колективним стилем тоталітаризму» наукових писань, що постав як вислід культивування штучної цілісності – «радянського народу»⁴⁵.

Однак у часи пізнього сталінізму та «хрущовської відлиги» на обширах науки й культури розгорталася й інші, хоч і менш помітні, процеси, котрі були пов'язані з появою в академічних установах, зокрема і в інституті, доволі строкатої та самобутньої повоєнної генерації науковців. Це покоління мало не тільки досвід виживання за складних обставин і умов тоталітарного режиму, а й специфічне світосприйняття, виплекане спогляданням трагічних і драматичних подій. Зазначимо, що у 1950 р. до складу інституту ввійшла Комісія АН УРСР з історії Великої Вітчизняної війни в Україні, котру перетворили на окремий відділ. Окрім того, до інституції вливалися науковці, які мали той чи інший досвід архівних та музейних практик. Власне, багато представників повоєнної генерації вчених були здатні, принаймні потенційно, сприйняти інші, відмінні від обрядового радянського офіціозу, погляди, хоч ці світоглядні перетворення були вкрай складними, суперечливими й болісними. Певну роль у таких

⁴² Постанова №482 Ради Міністрів УРСР «Про внесення зміни в найменування Інституту історії України Академії наук УРСР» (2 березня 1953 р.) // У ледачах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч.2: 1944–1956 рр. – С.162–163.

⁴³ Історія Української РСР: У 2 т. [1-е вид.] / Гол. ред. О.Касименко. – К., 1953. – Т.1. – 784 с.; К., 1956. – Т.2. – 704 с.; Історія Української РСР: У 2 т. [2-е вид.]. – К., 1955. – Т.1 / Гол. ред. О.Касименко. – 906 с.; К., 1957. – Т.2 / Гол. ред. М.Супруненко. – 779 с.

⁴⁴ У ледачах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч.2. – С.155–156.

⁴⁵ Устюгова Е.Н. Культура и стили // Метафизические исследования: Альманах Лаборатории метафизических исследований при философском факультете Санкт-Петербургского государственного университета. – 1997. – Вып.5: Культура. – С.41.

зрушеннях відігравали й уцілілі науковці старої школи, з-поміж яких слід назвати І.Крип'якевича, котрий спершу очолював Львівське відділення Інституту історії України (1944–1946 рр.), а у 1948 р. був переведений до Києва.

Утім, процеси радянської лібералізації другої половини 1950-х рр. на теренах української соціогуманітаристики, особливо на ниві історієписання, ширитимуться дещо пізніше, ніж у російській історичній науці. Думки деяких дослідників про те, що хрущовська десталінізація майже одразу відкрила простір для переписування «національних історій» у радянській історіографії видаються надто схематичними⁴⁶, позаяк не враховують тодішніх політичних обставин та соціокультурних передумов академічного життя в радянській Україні.

Насамперед слід узяти до уваги, що інституціональна мережа українського радянського історієписання у другій половині 1940-х – 1950-х рр. потребувала нагальних перетворень. Скажімо, в Інституті історії АН УРСР відчувався суттєвий брак навіть неперіодичних видань загального профілю для публікування історичних студій співробітників. Спеціалізованих фахових періодичних видань з української історії практично не існувало взагалі! Приміром, неперіодичний збірник «Наукові записки Інституту історії» (1943–1960 рр., 13 випусків) виходив навіть не кожен рік⁴⁷. Більше того, від часів ліквідації «України» (1932 р.) до заснування «Українського історичного журналу» (1957 р.) українське радянське історієписання 25 років не мало республіканського, себто загальнонаціонального, профільного часопису! Причому навіть створенню «УІЖ», першим редактором якого став Ф.Шевченко, передували неабиякі науково-організаційні потуги, складні й тривалі адміністративні колізії, пов'язані з численними узгодженнями та партійним контролем⁴⁸.

Урешті слід згадати, що радянський ґранд-наратив значною мірою спирався й у багатьох площинах наслідував попередню – централістичну – концептуалізацію російської історії, а відтак його нормативні заборони й обмеження щодо представлення української минувшини були особливо жорсткими та широкими, порівняно з іншими національними історіями. Водночас радянський канон зумовив не тільки табування багатьох тем, проблем, імен, а й наукових праць, пам'яток історичної думки та цілих комплексів джерел! Навіть часткова реабілітація деяких українських учених наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. у жодному разі не означала повернення до наукового обігу їхньої спадщини. Наприклад, так сталося з М.Яворським, якого реабілітували (посмертно) у 1963 р. Однак його студії, попри звернення рідних, так і не повернулися до відкритого доступу⁴⁹.

Властиво, давалася взнаки й та виняткова увага, котру тодішня влада приділяла інституціональній мережі, особливо пов'язаній із циркуляцією інформації. Не випадково у сучасних політологічних візіях обстоюється думка, що саме централізація, селекція та регламентація споживання інформації є дієвими

⁴⁶ Mackiw T. Ukrainian Historiography Past and Present // Ukrainian Quarterly. – 1984. – Vol.40. – №3. – P.284.

⁴⁷ Видання Академії наук УРСР. 1919–1967: Суспільні науки. – С.53–58.

⁴⁸ Ісаєвич Я. Федір Павлович: спогади й роздуми // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. – К., 2004. – Т.1: Джерела. – С.178–179.

⁴⁹ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977): Док. і мат. / Упор. О.С.Рубльов; відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2007. – С.190–191.

інструментами, що застосовуються тоталітарними й авторитарними режимами для корекції/деформації/розмиття різних пластів історичної пам'яті.

Крім того, упродовж другої половини 1940-х – 1950-х рр. в українській радянській історіографії розгортався складний процес ротації поколінь, який помітно затягнувся. Відзначимо, що мінливість ідеологічної кон'юнктури та партійного курсу, розриви між кількома генераціями вчених, знекровлена вища школа були вислідом політичних реалій, які суттєво загальмували входження нового покоління істориків до українського історієписання. Так чи інакше, кожен український учений-гуманітарій, зокрема інститутський історик, який розпочинав академічну кар'єру у середині ХХ ст., стикався з кількома векторами, що значною мірою впливали або навіть визначали контури його наукової творчості. Це – соціокультурна спадщина й рудименти сталінізму, паліативні можливості, які з'явилися за часів «відлиги» й, заразом, поступове, складне та суперечливе усвідомлення чи самоусвідомлення українськими інтелектуалами того зв'язку, що еднав їх із попередниками.

Такі «стартові» умови були вкрай несприятливими навіть за доби хрущовської лібералізації. Утім, наприкінці 1950-х рр. в українській радянській історіографії все ж таки поступово визрівали обнадійливі тенденції, які вповні виявилися протягом 1960-х рр. Досить часто їх пов'язують із часами П.Шелеста (1963–1972 рр.), зокрема його спробами культивувати «український радянський патріотизм»⁵⁰. Причому в епіцентрі цих перетворень були вчені, доля яких тією чи іншою мірою пов'язувалася з тогочасним Інститутом історії АН УРСР.

Наріжна проблема, навколо якої оберталися дослідницькі практики всіх істориків у радянській Україні, полягала в реакції на канон радянського «великого тексту» та його нормативні настанови. Чимало дослідників у різній мірі пристосовувалися до його вимог, настанов та обмежень, частина намагалася зануритися в локальні фактографічні ніші, які б дозволили уникнути або, принаймні, мінімізувати його диктат. Хтось прагнув прикрити свої студії традиційними радянськими кліше на кшталт «віковічна братерська дружба», «велика радянська родина», «боротьба», «критика» й т.п., заповнюючи при цьому предметне поле українським матеріалом. Однак поступово з'являлися й такі дослідники, котрі намагалися розширити та поглибити українські теми і проблеми у межах самого радянського канону з огляду на тодішні ліберальні тенденції.

Первісно йшлося про зміну акцентів у тлумаченні відомих сюжетів української історії, канонізованих ювілейними тезами ЦК КПРС (1954 р.). Зауважимо, що маються на увазі не колективні наукові писання, а здебільшого «малі» форми – індивідуальні монографії, студії та навіть окремі статті цілої низки істориків. Приміром, відомі праці І.Криг'якевича⁵¹, Ф.Шевченка⁵², В.Голобуцького⁵³, котрі з-поміж решти вирізнялися добротною джерельною базою, систематичним опрацюванням провідної проблематики та певними новаціями, які перебували на межі, окресленій канонам радянського ґранд-наративу.

⁵⁰ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Наук. ред. Л.Зашкільняк. – Острого, 2009. – С.90–97.

⁵¹ Криг'якевич І.П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1954. – 534 с.

⁵² Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І.П.Криг'якевич. – К., 1959. – 499 с.

⁵³ Голобуцький В.А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – 360 с.

Насамперед помітну роль відіграла студія І.Крип'якевича «Богдан Хмельницький», котра посідала виїмкове місце серед «ювілейної» літератури 1954 р. Звісно, учений, як і всі тогочасні історики в радянській Україні, був змушений оминати низку проблем, які інтенсивно розробляв упродовж 1920–1930-х рр., за що здобув реноме одного з найвидатніших дослідників доби Хмельниччини, та висвітлювати Переяславський акт із канонічної позиції «возз'єднання». Більше того, його монографія зазнала численних цензурних вилучень та редакційних втручань⁵⁴.

З огляду на це стає зрозумілим, чому у цій студії І.Крип'якевич уникав розглядати питання, пов'язані з історико-правничим визначенням Переяслава. Натомість він обмежився загальними заувагами, наприклад: в якій саме «юридичній формі російський уряд гадав здійснити возз'єднання, – про це є тільки загальні відомості», «немає точних даних про те, як російський уряд ставився до устрою України, в яких формах мало здійснюватися управління Україною»⁵⁵ й т.п. Утім, учений підкреслював, що «гетьман і старшина *проектували возз'єднання у вигляді двохстороннього договору*»⁵⁶. Зазначимо, що у своїй роботі І.Крип'якевич неодноразово відзначав, що у процесі визвольної війни складалася «основи української державності»⁵⁷.

Власне з такої паліативної констатації розпочиналися спроби українських радянських науковців відстояти, бодай частково, рівноправний характер договірних взаємин між російською та українською сторонами. Скажімо, І.Крип'якевич зауважував, що присягу на вірність цареві склали всього 284 чол.⁵⁸ Згадав він і про наявність серед козацької старшини прибічників османської орієнтації, що певною мірою свідчить про ймовірну політичну альтернативність Переяславському акту 1654 р.⁵⁹

Дослідницькі підходи І.Крип'якевича щодо українсько-російської угоди вплинули й на Ф.Шевченка. Тим паче, що обох істориків пов'язувала тривала та конструктивна творча співпраця⁶⁰. Відтак Ф.Шевченко у своїй монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (1959 р.), котру Я.Пеленський назвав однією з найважливіших праць з історії Хмельниччини із виданих в УРСР⁶¹, акцентував увагу на адміністративній системі та дипломатичній службі Гетьманщини за часів Б.Хмельницького, але також оминув питання історико-юридичної оцінки договору⁶². Проте у його праці інколи використовувався термін «приєднання», який, щоправда, пов'язувався з намірами російського уряду⁶³.

⁵⁴ *Ісаєвич Я.* Передмова // *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, І.Л.Бутич, Я.Д.Ісаєвич. – 2-е вид., випр. і доп. – Л., 1990. – С.7–9.

⁵⁵ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький [1-е вид.]. – С.451.

⁵⁶ Там само. – С.452.

⁵⁷ Там само. – С.335, 339.

⁵⁸ Там само. – С.456.

⁵⁹ Там само. – С.459.

⁶⁰ *Сливка Ю.* Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Відп. ред. Я.Ісаєвич; упор. Ф.Стеблій. – Л., 2001. – [Вип.8:] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С.500–547.

⁶¹ *Pelenski J.* Soviet Ukrainian Historiography after World War II // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1964. – Bd.12. – Н.3. – Р.398–399.

⁶² *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки... – С.496.

⁶³ Там само. – С.478.

Фактичне становище України-Гетьманщини після Переяславського акту І.Крип'якевич, Ф.Шевченко, В.Голобуцький одноставно оцінювали як автономію у складі Російської держави, котра поступово обмежувалася централізаторською політикою царського уряду⁶⁴. Недаремно О.Оглоблин зазначав, що студії І.Крип'якевича та Ф.Шевченка вийшли за межі «офіційної советської схеми»⁶⁵.

Та найрадикальнішою ревізією «Переяславських тез» слід уважати розвідку М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», яка планувалася для публікації в «Українському історичному журналі». Вочевидь, вона постала не спонтанно, а була відображенням тих думок, що циркулювали в академічному середовищі⁶⁶. Сам автор визнавав, що студію було написано за прямою пропозицією дирекції Інституту історії (К.Дубини й І.Гуржія) у 1966 р.⁶⁷, хоч, імовірно, вона виявилася більш радикальною за авторською постановкою проблеми. Зрештою, ситуація з розвідкою М.Брайчевського відображала ті загальні метаморфози, котрі сталися з офіційним каноном у 1950–1960-х рр., оскільки сам термін «приєднання» повсюдно вживався в українському радянському історієписанні ще наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр.⁶⁸ За політичних обставин другої половини 1960-х рр. студія М.Брайчевського ледве чи могла бути оприлюднена в УРСР. Натомість вона протягом кількох років циркулювала у вигляді самвидаву та, зрештою, була видрукувана за кордоном⁶⁹.

Зауважимо, що в межах «переяславської проблематики» розгорнулися й студії у царині джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Приміром, упродовж 1950–1960-х рр. науковці інституту відіграли провідну роль у підготовці й виданні кількох збірників документів з історії Хмельниччини, котрі, хоч і підбиралися тенденційно, але все ж таки помітно розширювали джерельну базу української історії⁷⁰.

Слід наголосити, що тритомник документів «Воссоединение Украины с Россией» викликав розмаїття оцінок із боку еміграційних істориків. Зокрема, Б.Крупницький висловлював думку, що ці збірки «дають обмаль нового матеріалу для Переяслава, а коли й дають, то цей матеріал другорядного характеру

⁶⁴ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький [1-е вид.] – С.485; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.499; Голобуцький В.А. Дипломатическая история Освободительной войны... – С.350.

⁶⁵ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – С.54.

⁶⁶ Рубльов О.С. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) // Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.28–29.

⁶⁷ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих // Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідження. – К., 2003. – С.408.

⁶⁸ Див., напр.: Барабой А.З. К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 г. // Историк-марксист. – 1939. – №2. – С.87–111; Бойко І.Д. До питання про приєднання України до Росії // Учені записки Харківського державного університету. – Х., 1939. – Кн.15: Труды історичного факультету. – №1. – С.27–39; Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.). – К., 1941. – 31 с.

⁶⁹ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції. – Торонто, 1972. – 66 с. Див. також: Ісаєвич Я.Д. «Приєднання чи возз'єднання?» М.Брайчевського – переломна подія в українській історіографії // Старожитності Русі-України: Зб. наук. пр. – К., 1994. – С.242–249.

⁷⁰ Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат. (К 300-летию. 1654–1954). – Москва, 1953. – Т.1: 1620–1647. – 585 с.; Т.2: 1648–1651. – 559 с.; Т.3: 1651–1654. – 546 с.; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич; відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1961. – 739 с.; Документи об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / Сост. А.З.Барабой, И.Л.Бутич, А.Н.Катренко, Е.С.Компан. – К., 1965. – 825 с. та ін.

і для допоміжних тем. Взагалі *ризиковані твердження редакції (а таких чимало!) не підтверджуються самим матеріалом, поданим у трьох томах “Воссоединения”*⁷¹. Натомість О.Оглоблин уважав, що видрукувані збірники документів є «капітальними виданнями»⁷².

За іронією долі, українсько-російська угода 1654 р., котра була найперше формалізована й виписана з позицій радянського канону, водночас стала й вихідним пунктом його ревізії та більш широкого потрактування і прочитання. Завдяки спробам розширити, інколи навіть обійти офіційну схему з'явилася й назва прихильників таких еволюційних змін – дослідники-ревізійністи, прибічники «реабілітаційного» (реставраційного) напрямку⁷³ або реформістські історики⁷⁴. Сучасні фахівці пропонують й інші визначення – «нонконформістська течія», «нонконформістська історіографія» і т.п.⁷⁵

Зауважимо, що ревізійністські/нонконформістські підходи побутували не тільки в текстах названих вище учених, а й простежуються в деяких інших істориків. Приміром, І.Бойко стверджував, що «входження України до складу Російської держави, згідно рішення Переяславської ради 8 січня 1654 р., поклало новий етап у розвитку української національної державності. Всі органи влади, що створилися в ході Визвольної війни, залишилися і продовжували виконувати всі належні їм державні функції – внутрішні і зовнішні. *Українська національна державність у роки Визвольної війни є незаперечним фактом*»⁷⁶. Ця розвідка І.Бойка привернула увагу й діаспорних колег⁷⁷. Схожі пасажі стосовно української державності споглядаємо у студіях В.Дядиченка⁷⁸, О.Компан⁷⁹ та ін.

Утім, були й інші варіації розширення діапазону українських сюжетів і проблем у межах радянського «великого тексту». До таких спроб варто віднести історичні студії О.Апанович. Якщо подивитися на ранні тексти історика, то в них незаперечно виявляємо інтелектуальний вплив робіт її наукового керівника – К.Гуслистого. Передусім, це його праці, котрі вийшли у серійному виданні «Нариси з історії України».

За установчий концепт О.Апанович зазвичай слугувала перелицьована народницько-романтична ідея про історичне призначення чи місію козацтва оборонити український народ. Ця ідеалістична підкладка була замінена на соціальну підоснову і перетворилася в тезу про козацтво як «військову силу українського народу», що боронила його від соціального й національно-релігійного пригноблення та простувала до «об'єднання двох братських східнослов'янських

⁷¹ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950). – С.81–82.

⁷² Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 р. // Український історик. – 1965. – №1/2. – С.5.

⁷³ Виняр Л. «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – С.6–9.

⁷⁴ Величенко С. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х., 2002. – Вип.5. – С.34.

⁷⁵ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – С.475.

⁷⁶ Бойко І.Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // Український історичний журнал. – 1968. – №8. – С.32.

⁷⁷ Mackiw T. The Development of Ukrainian Historiography // The Ukrainian Review. – 1986. – Vol.34. – №4. – Р.55–56.

⁷⁸ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Відп. ред. І.О.Гуржій. – К., 1959. – С.33–35.

⁷⁹ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / Відп. ред. М.І.Марченко. – К., 1963. – С.139–140.

народів». Таким чином, виводилася й обґрунтовувалася думка про прогресивне значення/роль козацтва. Приміром, спільна монографія О.Апанович та К.Гуслистого навіть мала відповідну назву – «Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу» (1954 р.).

У сюжетному плані в працях О.Апанович, підготовлених протягом 1950-х рр., переважала військова та соціально-економічна проблематика. Натомість політична історія перебувала на других ролях. Почасти це диктувалося специфікою архівного матеріалу, а найбільше тим, що заглиблення в політичні аспекти переважно оминала більшість тогочасних українських радянських істориків. Зокрема, такою була монографія О.Апанович, присвячена протистоянню Запорозької Січі з турецько-татарським світом⁸⁰. Це – добротна, капітальна студія, вибудована майже винятково на діахронічних засадах. Зрештою, зазначена праця репрезентувала т.зв. «процесуальну історію» – плин подій, хронологічний зріз з обсягу військово-політичної минувшини з невеличкими вкрапленнями про організацію та господарський побут козацтва.

Суттєво, порівняно з названою вище, відрізнялася монографія, присвячена збройним силам України першої половини XVIII ст.⁸¹, яка посіла виняткове місце у творчій спадщині О.Апанович. Передусім, слід підкреслити, що це не була студія з «подієвої історії», а праця, в якій козацтво розглядалося як військово-соціальна структура! Відтак архітектоніка цієї роботи вибудована в дусі суцільної синхронії, себто зіставлення в одному часовому проміжку побутування козацтва в різних контекстах і зрізах. Такий спосіб розгортання матеріалу докорінно відрізняв цю монографію від інших праць О.Апанович, оскільки він потребував від історика неабиякої майстерності, щоби не повторюватися, логічно вибудовувати аргументацію, жорстко контролювати каузальний зв'язок, уміло переходити від однієї частини до іншої тощо. До того ж таких вимог досить складно дотримуватися в межах одного хронологічного сегменту та за генералізації провідної проблематики студії. Водночас будь-яка структура іманентно містить найпростіший елемент/елементи, зв'язок між ним та ті функції і властивості, які вона витворює. Отож вислідом монографії О.Апанович є думка про те, що саме автономія козацтва була тією підвалиною, на яку спиралася міць козацького війська. Відтак одним із провідних сюжетів стає авторська теза про конфлікт між «автономністю окремої військової одиниці» й намаганням уряду перетворити козацтво на «складову частину російської армії»⁸². Тим більше, що саме існування «козацького війська являло собою один з елементів автономії»⁸³.

Зазначимо, що спроби розсунути канонічні межі представлення української історії проступали не тільки у царині пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби, а й на ниві інших періодів та епох. Наприклад, у студіях з історії XIX – початку XX ст. знову з'являється стара-нова теза про колоніальне становище українських земель в імперії Романових⁸⁴. Низка новацій з обсягу української історії

⁸⁰ Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-ті роки XVII ст. / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1961. – 298 с.

⁸¹ Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – 221 с.

⁸² Там само. – С.5.

⁸³ Там само. – С.10.

⁸⁴ Лугова О.І. Про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1967. – №3. – С.15–25.

ХІХ – початку ХХ ст. ширяться у працях І.Гуржія, В.Сарбея, М.Супруненко та інших дослідників.

Та найвиразнішим свідченням діяльності реформістських істориків були спроби реабілітації визначних українських учених, передусім М.Грушевського, дві розвідки до 100-річчя від дня народження якого – Ф.Шевченка⁸⁵ та І.Бойка й Є.Кирилюка⁸⁶ – спричинилися до помітного суспільного резонансу в радянській Україні⁸⁷, хоч і були досить стримано оцінені зарубіжними колегами⁸⁸.

Більше того, протягом 1960-х – початку 1970-х рр. частково реабілітуються, принаймні з'являються в наукових студіях без однозначно негативних ідеологічних ярликів, імена низки відомих українських істориків ХІХ – початку ХХ ст., зокрема М.Драгоманова, М.Костомарова, А.Кримського, О.Лазаревського, М.Максимовича, Д.Яворницького та ін. Від Інституту історії АН УРСР виходили пропозиції щодо видання вибраних історичних праць М.Костомарова та Д.Яворницького⁸⁹. Натомість менш помітною в українському академічному житті 1960-х рр. була відома «ревізіоністська хвиля» під гаслом нового прочитання чи осягнення К.Маркса, досить поважно репрезентована в російській історіографії⁹⁰. У широкому сенсі тодішні спроби «нового прочитання» переважно ранньої спадщини німецького філософа скеровувалися не стільки на розширення, скільки на модифікацію й перетворення самого офіційного канону тодішнього історієписання, себто на трансформацію провідних методологічних постулатів!

Із-поміж небагатьох представників української академічної науки у цьому інтелектуальному річищі слід розглядати низку студій О.Компан про теоретичні й методологічні проблеми формаційної теорії⁹¹, застосування порівняльно-історичного методу⁹², проблеми українського ренесансу⁹³ й середньовіччя⁹⁴, а також її монографію, присвячену українським містам ранньомодерної доби⁹⁵. Загалом тексти О.Компан репрезентували устремління авторки не на універсалістське прочитання марксизму, притаманне багатьом російським гуманітаріям, а на переосмислення його в національно-культурницькому дусі. Схоже, що саме звідси походять її спроби поновити вживання термінів «середні віки» та «ренесанс», оригінальні розробки проблеми міжформаційних стиків на фактографічному матеріалі з історії українських міст, теза про симбіоз середньовічного міста та села, думка про подібні функції міста й козацтва в економічному процесі в Україні тощо.

⁸⁵ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // Український історичний журнал. – 1966. – №11. – С.13–31.

⁸⁶ Бойко І., Кирилук Є. Михайло Грушевський (3 нагоди 100-річчя від дня народження) // Літературна Україна. – 1966. – 30 верес. – №77. – С.3–4.

⁸⁷ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.231–235.

⁸⁸ Л.В. [Винар Л.] [Рец.] Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну (Укр. іст. журн. – 1966. – №11. – С.13–31) // Український історик. – 1967. – №1/2. – С.124.

⁸⁹ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.289–295.

⁹⁰ Гуревич А. История историка. – Москва, 2004. – С.102.

⁹¹ Компан О.С. Єдність світового історичного процесу / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1966. – 48 с.

⁹² Компан О.С. Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму // Український історичний журнал. – 1966. – №1. – С.36–46.

⁹³ Компан О.С. Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства // Літературна Україна. – 1967. – 17 жовтня. – №82. – С.4.

⁹⁴ Компан О.С. Проблеми українського середньовіччя // Середні віки на Україні / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1971. – Вип.1. – С.9–20.

⁹⁵ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – 387 с.

Суттєве збагачення проблемно-тематичного й дисциплінарного діапазону історичних студій потребувало відповідної інституціональної мережі, передусім спеціалізованих історичних видань, брак яких особливо гостро відчувався в Інституті історії АН УРСР уже на початку 1960-х рр. Ці потреби, звичайно, не міг повною мірою задовольнити «Український історичний журнал», хоч від 1965 р. цей часопис видавався вже як щомісячник. Окрім того, помітно розширилася й джерельна база українських історичних студій. Диференціювався типо-видовий склад джерел, які потребували спеціалізованих видань для їх опрацювання та введення до наукового обігу. Заразом зростала кількість студій з обсягу ряду дисциплін і галузей української історичної науки – джерелознавства, медієвістики, спеціальних історичних дисциплін, історіографії тощо.

Протягом другої половини 1960-х – початку 1970-х рр. за ініціативи чи активної участі науковців з Інституту історії АН УРСР з'явилася низка спеціалізованих збірників, як-от «Історичні джерела та їх використання» (1964–1972 рр., вип.1–7)⁹⁶, «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968–1973 рр., вип.1–6), «Середні віки на Україні» (1971–1973 рр., вип.1–2), «Український історико-географічний збірник» (1971–1972 рр., вип.1–2). Тоді ж поновився й випуск «Київської старовини» (1971 р., №1), яка мала виходити у форматі щорічника.

У 1968 р. розпочалася підготовка багатотомного видання з української історії⁹⁷, готувалася серія «Джерела з історії України», у межах якої було опубліковано тільки опрацьований Я.Дзирою «Літопис Самовидця» (1971 р.). У другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. розроблялася й планувалася ціла низка інших науково-дослідних проектів, монографій, колективних праць, збірок джерел тощо. Слід згадати, наприклад, 2-томну «Історію Української РСР» (1967 р., т.1–2), 26-томну «Історію міст і сіл Української РСР» (1967–1974 рр.), 4-томну «Радянську енциклопедію історії України» (1969–1972 рр.) та ін.

Звичайно, автори статей та матеріалів, які публікувалися у цих виданнях, склали обов'язкову данину канону радянського г'ранд-нарративу. Проте фахова вартість розвідок та матеріалів істотно зроста й неодноразово привертала увагу діаспорних істориків. Приміром, О.Пріцак (у 1940 р. – молодший науковий співробітник та в.о. наукового секретаря Львівського відділення Інституту історії України АН УРСР) не тільки присвятив розгорнуту статтю збірнику «Історичні джерела та їх використання»⁹⁸, а й скеровував своїх учнів на всебічне студювання українських радянських видань. «Цей великий збір науковців був вислідом програми вишколу нової генерації спеціалістів, здібних самостійно досліджувати історичні джерела, заініційованої Інститутом історії Академії наук УРСР. – зазначав О.Пріцак. – Отже новий збірник міг з'явитися щойно після періоду основної підготовки, коли дещо більше ліберальна атмосфера дала знову змогу відповідальним науковцям впровадити молодих істориків в основи

⁹⁶ Див. докладніше: *Майборода Р.В., Шандра В.С.* Показчики змісту архівознавчих та археографічних видань // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 1992. – Т.4. – Вип.1. – С.421–426.

⁹⁷ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.253–257, 274–276.

⁹⁸ *Пріцак О.* Некролог із постскриптумом (Історичні джерела та їх використання. – К., 1964–72. – Т.1–7) // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1977. – 14, 17–21 травня. – №110. – С.2; №112. – С.2; №113. – С.2; №114. – С.2; №115. – С.2; №116. – С.2, 4.

аналізи джерел і допоміжних історичних наук. Результатом цього вишколу була публікація сто сорока дев'яти наукових праць, яких авторами були сто тринадцять істориків в сімох випусках журналу. Якість статей в ІДЖВ («Історичні джерела та їх використання» – *Авт.*) нерівномірна. Все ж таки треба сказати, що з огляду на занедбаність архівів України на протязі такого довгого часу майже всі статті збірника мають інформативну вартість, а в багатьох із них є цінні нові джерельні матеріали. Крім цього деякі праці підносяться вище загального фактологічного рівня збірника і заслуговують на признання як важливі причинники до історичної науки⁹⁹.

Утім, «доба П.Шелеста» добігала свого кінця. Критичним для науковців Інституту історії АН УРСР, як і всієї української соціогуманітаристики, став 1972 р., коли насунулася чергова хвиля гонінь на інакодумців. У руслі цих заходів розпочалася т.зв. кампанія «боротьби супроти буржуазного націоналізму», котра спричинилася до відповідних заходів та утисків щодо академічних інституцій, а також низки українських видавництв і журналів. Зокрема, з Інституту історії АН УРСР «скоротили» істориків О.Апанович, Я.Дзиру, О.Компан, а з аспірантури відрахували М.Мельника¹⁰⁰. Ще раніше з Інституту археології АН УРСР звільнили М.Брайчевського, а Ф.Шевченкові за «неправильне ставлення до парторганізації» та «ідейно-теоретичні помилки» оголосили догану з занесенням до облікової картки та зміщенням із посади директора Інституту археології АН УРСР¹⁰¹.

У доповідній записці КДБ УРСР для ЦК КПУ від 12 грудня 1974 р. цих учених однозначно кваліфікували як осіб, що припустилися «націоналістичних проявів». Більше того, наводився перелік співробітників Інституту історії АН УРСР, на яких «органи» мали компрометуючі матеріали – С.Заремба, О.Лугова, Г.Сергієнко¹⁰². Щодо Ф.Шевченка, то, між іншим, у згаданому документі зазначалося, що його батько до революції був жандармом, а сам історик впливав на своїх колег у «націоналістичному дусі»¹⁰³.

Із початком репресивної кампанії 1972–1973 рр. фахові збірники та низка науково-дослідних проектів розділили долю звільнених істориків. Скажімо, із п'ятого випуску «Історіографічних досліджень» (1972 р.) спершу викинули статті Ф.Шевченка – про історичні погляди Б.Хмельницького, О.Апанович – про П.Симоновського, Я.Дзири – про Межигірський козацький літопис¹⁰⁴. Однак навіть це не врятувало збірник. Наклад наступного – шостого – випуску (1973 р.) був майже повністю вилучений і знищений, як і другого випуску «Середніх віків на Україні» (1973 р.). Заразом припинилося й видання інших спеціалізованих збірників.

За висловом О.Пріцака, «із закінченням видавання ІДЖВ і інших подібних публікацій зникли останні залишки окремої української науки»¹⁰⁵. О.Оглоблин, який на початку 1960-х рр. до процесів на теренах українського радянського історієписання ставився зі стриманим оптимізмом, констатував, що «дійсність

⁹⁹ Пріцак О. Некролог із постскриптумом. – №110. – С.2.

¹⁰⁰ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.317–318.

¹⁰¹ Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп.3. – Особова справа Ф.П.Шевченка. – Арк.115 зв., 126.

¹⁰² Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.335, 337.

¹⁰³ Там само. – С.336.

¹⁰⁴ Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.160.

¹⁰⁵ Пріцак О. Некролог із постскриптумом. – №112. – С.2.

перевершила найгірші наші побоювання»¹⁰⁶. Відтак на зламі 1970–1980-х рр. побували лише ностальгійні згадки про ліквідовані фахові видання¹⁰⁷, а звільнені науковці були фактично позбавлені навіть ілюзорної свободи творчості.

Доба, що розпочалася після 1972 р. й тривала до кінця 1980-х рр., була однією з найскладніших і найсуперечливіших в інститутській історії. Установа та її співробітники перебували під пильним наглядом як партійних функціонерів, так і органів держбезпеки. Про ступінь цього контролю промовисто свідчив курйозний, на сучасний погляд, випадок із технічною помилкою при друкуванні конверту «Українського історичного журналу», коли випадково було взято в лапки слово «Український», себто на конверті надрукували – «Український» історичний журнал. Цей поліграфічний огріх було роздмухано до політичного масштабу, він спричинив як спеціальне повідомлення КДБ УРСР, так і перевірку, ініційовану в 1973 р. відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ з відповідними висновками щодо інститутських дирекції та парторганізації¹⁰⁸.

Утім, попри негативні тенденції наукове життя в Інституті історії АН УРСР тривало, зокрема домінуючими стали дослідницькі практики, пов'язані з написанням колективних праць. Цей «поворот» до «великих форм», звичайно, відбувався в дусі офіційного радянського канону, що суворо нормував українські сюжети, проте супроводжувався й значним розширенням фактографічних обсягів та загальної канви подій, висвітленням різних зрізів минувшини тощо. Такими були видані протягом 1977–1979 рр. восьмитомник «Історія Української РСР» та його російськомовний відповідник у десяти томах (1981–1985 рр.), а також російськомовний тритомник «История Киева» (1982–1986 рр.) і його українська версія (1986–1987 рр.).

Нові виклики та перспективи постали перед Інститутом історії АН УРСР (від листопада 1990 р. – Інститут історії України) за доби ініційованої М.Горбачовим «перебудови», розпаду СРСР та етнополітичного ренесансу країн Східної й Центральної Європи на рубежі 1980–1990-х рр. Від 1986 р. у радянській соціогуманітаристиці розпочалася лібералізація усталених ідеологічних канонів: розширення кола дозволених тем і проблем, зняття табу на згадування й освітлення низки історичних особистостей під гаслом реабілітації та повернення імен, упровадження вибіркової й поміркованої критики партійної політики за доби сталінізму, т.зв. «викривлень», «спотворень», «перекручень» і т.п.

Спершу кампанія гласності в радянській науці розраховувалася на дозволене й обмежене висвітлення минувшини. Натомість послаблення, а зрештою повне зняття ідеологічних заборон достатньо швидко призвело до первісного усвідомлення величезних провалів та лагун (що їх афористично охрестили «білими плямами») у пануючій радянській репрезентації історій народів СРСР, зокрема українського. Із суверенізацією радянських республік 1989–1991 рр. розпочалося висунення низки альтернативних візій не тільки з обсягу окремих

¹⁰⁶ *Оглоблин О.* Завдання української історіографії на еміграції: з перспективи 15 років // *Його ж.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л.Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.290–291.

¹⁰⁷ *Комаренко Н.В.* О ежегоднике «Историографические исследования в Украинской ССР» (1968–1973) // *История и историки: Историографический ежегодник.* 1980. – Москва, 1984. – С.16–32.

¹⁰⁸ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.319–320.

подій, явищ та постатей, а й цілих періодів – т.зв. «білих полів» національної минувшини: переосмислення феномену Української козацької держави XVII–XVIII ст., Української революції 1917–1921 рр., «розстріляного відродження», голодомору 1932–1933 рр. та ін. Своєрідним експериментальним форматом наукових видань тієї перехідної доби стали «Історичні зошити», започатковані Інститутом історії АН УРСР у 1988 р. У цій інститутській серії порушувалися та намічалися різноманітні проблеми української історії, котрі спотворювалися, замовчувалися чи ігнорувалися за радянських часів¹⁰⁹.

Споглядання разючих і динамічних метаморфоз призвело до поширення духу тотального скептицизму та цілковитої зневіри щодо спроможності науковців-гуманітаріїв більш чи менш адекватно висвітлювати минувшину в річищі навіть модифікованого радянського «великого тексту». Власне, суперечливі тенденції, зокрема хитання поміж спробами обмежити появу небажаних публікацій і скоординувати, очолити процес заповнення «білих плям», простежувалися у виробленні «Програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991–2000 рр.»¹¹⁰. Урешті-решт на межі 1980–1990-х рр. швидкоплинна криза радянського образу минувшини актуалізувала запит на «капітальний ремонт» чи й повний демонтаж офіційної історичної науки. Натомість гостро постали питання про формування та представлення національних образів історії України.

Після серпневого 1991 р. заклоту в Москві та подальшого розпаду СРСР в українській пострадянській історіографії склалася пізнавальна ситуація т.зв. методологічного вакууму, точніше, хаосу на тлі величезного розширення фактографічного матеріалу, себто джерельної бази національних історій. Водночас творення державних інститутів на пострадянському просторі спричинило потужні соціо- та етнокультурні запити до наукової спільноти, які швидко піднесли легітимаційну функцію історичної науки, тобто освячення існування незалежних країн в інтелектуальному, культурному, інформаційному та ідеологічному сенсі: витоки національно-державної атрибутики й символіки, походження народу/нації, межі історичної території, героїчні епохи, знакові події, провідники-засновники (батьки-фундатори) держави й т.п.

Один із провідних інтелектуальних векторів, який визначав основні тенденції українського історієписання протягом 1990-х рр., був пов'язаний із «новим відкриттям» забороненої спадщини чи «репресованих праць» зі спецхранів, а також еміграційних і діаспорних студій, які інтенсивно перевидавалися в Україні та вводилися до широкого наукового обігу. Деякі з них мали феноменальний успіх у вітчизняному інтелектуальному просторі, зокрема на освітній ниві. Приміром, протягом першої половини 1990-х рр. найпопулярнішим посібником з української історії був перекладний курс О.Субтельного¹¹¹. Хвиля перевидань

¹⁰⁹ Електронні версії «Історичних зошитів» за 1988–1992 рр. доступні на сайті Інституту історії України НАНУ за адресою: <http://history.org.ua/new.php?litera&askAbout=Preprint>

¹¹⁰ *Кульчицький С.* «Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991–2000 рр.» як історіографічне явище // *Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи*: Мат. Всеукр. конф. (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Х., 1995. – С.139.

¹¹¹ *Субтельний О.* Україна: історія / Пер з англ. Ю.І.Шевчука; вступ. ст. С.В.Кульчицького. – К., 1991. – 512 с. Працю було перевидано англійською (1994, 2000, 2009 рр.), українською (1992, 1993 рр.), російською (1994 р.), болгарською (1995 р.), вірменською (2010 р.) мовами.

спричинила самотутню романтизацію української минувшини, зокрема «перевідкриття» та захоплення її просторово-часовим колоритом. Головні напрями українського історієписання 1990-х рр. загалом визначалися своєрідним «трикутником»: методологічна невизначеність, всеохоплююча легітимізаційна хвиля та блискавична актуалізація «забороненої» й «репатрійованої» спадщини.

Утім, незважаючи на складні економічні та соціальні обставини 1990-х рр., науковці академічного Інституту історії України не тільки гідно відповіли на численні виклики, а й створили цілу низку самотутніх історичних наративів¹¹². Більше того, постали рельєфні й масштабні конструкції низки епох, які перебували на узбіччі радянського історієписання чи взагалі не розглядалися в його межах – як доба Української національної революції 1648–1676 рр.¹¹³, епоха українського Відродження XIX ст., голод 1921–1923 та 1946–1947 рр., голодомор 1932–1933 рр. й низка інших. Нові прочитання отримали періоди Київської Русі та Великого князівства Литовського, Української революції 1917–1921 рр. та радянської державності.

Протягом 1990-х рр. в Інституті історії України НАНУ кардинально розширилися студії з обсягу джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, історичної регіоналістики, політичної, культурної та соціальної історії. Зазначимо, що у цей час інститут у співпраці з архівними установами спричинився до підготовки та видання багатьох збірників документів і матеріалів, які суттєво збагатили джерельну базу української історії¹¹⁴. Нарешті, слід згадати про 15-томний проект «Україна крізь віки», у котрому поєдналися самотутні авторські візії і який донині залишається найповнішим систематичним представленням української минувшини¹¹⁵.

Таким чином, протягом 1990-х рр. відбувся кардинальний перегляд радянської, а почасти й імперської історії, які заступили національні візії. Слід наголосити, що вперше у XX ст. саме ці візії постали як домінуючі конструкції на пострадянському просторі, зокрема відіграли важливу роль у формуванні українського культурного поля. Звичайно, етндержавницька легітимізація породила й вироблення своєрідних, іноді вельми примітивних елементів національного канону історієписання, які побутували (та й побутують) у вигляді подібності провідних сюжетів, схожості задекларованої проблематики, однотипності мовних протоколів, реадптації класичних дослідницьких стратегій і т.п. Нині до складників чи елементів цього канону, на думку його критиків, відносять національно-державницьку актуалізацію, ритуальну апеляцію до патріотичних настанов або історичної правди, чорно-білу аксіологію чи полярні ціннісні настанови, переважання описовості, насамперед процесу – подій та фактів, порівняно з проблемним акцентуванням або інтерпретацією, наслідування культурних шаблонів романтичного, неоромантичного, позитивістського історієписання й т.п.

¹¹² Історія України: Нове бачення / Під ред. В.А.Смоля. – К., 1995. – Т.1. – 350 с.; К., 1996. – Т.2. – 494 с.; Історія України / За ред. В.А.Смоля. – К., 1997. – 422 с.

¹¹³ Див. докладніше: *Матях В.* Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2011. – С.86–129.

¹¹⁴ *Юркова О.В., Рубльов О.С.* Інститут історії України НАН України: віхи історії. – С.30.

¹¹⁵ *Україна крізь віки* / Заг. ред. В.А.Смоля. – К., 1998–1999. – Т.1–15.

Видається, що суцільне розчарування, ба навіть тотальний скептицизм стосовно гранд-нарративів, особливо на національному ґрунті, який у західному історієписанні поширюється щонайменше від 1960-х рр., досяг і українських обширів. Недаремно протягом 2000-х рр. розгортаються дискусії щодо студювання та представлення національних історій, зокрема їх методологічних і теретичних засад.

Саме означені проблеми й сформували ту палітру новітніх викликів і можливих перспектив, які постали перед Інститутом історії України НАНУ. Проте, зауважимо, що в нове століття інституція ввійшла з багатьма розмаїтими й самобутніми науково-дослідними проектами¹¹⁶. Із-поміж них такі капітальні студії, як «Історія українського селянства» (2006 р., т.1–2), «Історія українського козацтва» (2006 р., т.1–2), «История Украины» (Москва, 2008 р.), «Історія державної служби в Україні» (2009 р., т.1–5), «Економічна історія України» (2011 р., т.1–2), «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» (2011 р., кн.1), «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси» (2011 р., кн.1–2) та ін. Завдяки цим працям постали різноманітні зрізи й образи української історії, котрі істотно доповнюють, нюансують та коригують наші уявлення про минувшину.

Крім того, в Інституті історії України розробляється низка спеціалізованих довідково-інформаційних проектів. Передусім слід згадати такі видання, як «Енциклопедія історії України» (2003–2011 рр., т.1–8), «Україна: хронологія розвитку» (2007–2011 рр., т.1–6), «Українські історики. Біобібліографічний довідник» (1998–2010 рр., вип.1–3) та чимало інших покажчиків, словників, довідників. Водночас різні дисципліни та галузі історичної науки в інституті репрезентують понад два десятки серійних і періодичних видань, які відіграють важливу роль у науковому процесі. Приміром, протягом 2000-х рр. було започатковано альманах соціальної історії «Соціум» (від 2002 р.), альманах історії та археології Східної Європи «Ruthenica» (від 2002 р.), альманах теорії та історії історичної науки «Ейдос» (від 2005 р.), збірник «Регіональна історія України» (від 2007 р.), збірник «Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського» (від 2009 р.) та ін.

Масштабна і різнопланова робота провадиться у царині опрацювання веб-ресурсів, зокрема інтенсивно й плідно наповнюється доступний за посиланням <http://www.history.org.ua> сайт Інституту історії України НАНУ, де не тільки подається всебічна інформація про діяльність інституції, її структурних підрозділів та окремих співробітників – нині це один із найбільших електронних ресурсів з історії України у всесвітній мережі, який станом на січень 2012 р. містив близько 13 тис. повнотекстових статей, розділів, монографій, збірників та майже 30 тис. бібліографічних позицій.

Зрештою, у пам'яті спливають десятки імен¹¹⁷, сотні праць, пов'язаних з інститутською історією, котрі годі навіть перерахувати в межах журнальної

¹¹⁶ Про тематику й дослідження структурних підрозділів інституту докладніше див.: Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – С.37–304.

¹¹⁷ Біобібліограф. довідки про співробітників інституту див.: Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – С.307–693.

публікації¹¹⁸. Утім, сучасна пізнавальна ситуація на обширах соціогуманітаристики кидає інституції та її співробітникам новітні і багатоманітні виклики, які тією чи іншою мірою пов'язані з формулюванням кардинального питання: як вивчати й репрезентувати українську минувшину?

Національна історія у світлі сучасних епістемологічних настанов виглядає як «безнадійно хворий», вельми традиційний, застарілий, старомодний, сповнений безлічі «нездоланих» прогалин і родових «травм» інтелектуальний продукт. Та найбільшим і, мабуть, «смертельним гріхом» такої версії історії є її походження, яке незаперечно пов'язують із добою націй і національних держав, себто, її маркування як «націоналістичної» візії апріорі. Недаремно «бої за історію» чи історичну пам'ять, хоч і з перспективи підмочених останнім часом практик, таких, як-от мультикультуралізм та постмодернізм, спрямовані саме супроти національних історій як есенціальних, націєцентричних, нормативних чи спекулятивних образів минувшини.

Однак незавершеність інтелектуальних поррахунків ХХ ст. на ниві українського історієписання з обсягу модерністських візій, зокрема соціологічних, культурознавчих, антропологічних прочитань історії України в річищі, приріом, хвильових, модернізаційних, цивілізаційних концепцій суттєво ускладнює загальну пізнавальну ситуацію. Тим більше, що евристичний потенціал модерністської концептуалізації, апробованої на обширах світової історичної науки протягом ХХ ст., нині видається надзвичайно привабливим з огляду на тривалу й штучну відокремленість українського наукового процесу за радянської доби.

З іншого боку, національна історія на сьогодні, на відміну від славнозвісної доби націй та національних держав, є одним із багатьох дискурсів, якими послуговуються історики в представленні минувшини. Більше того, наявність різноманітних версій та варіацій прочитання минулого вже сама по собі позбавляє національну історію того ореолу ексклюзивності й претензійності, які їй однозначно приписують.

Власне у ХХ ст. споглядаємо справжнє буйство різноманітних дослідницьких стратегій, технік, методик і т.п. Не випадково історики постійно дискутують щодо численних і різноманітних над/під/суб/мульти/полі/гетеро/не/прото/до/національних способів репрезентації минулого, сполучень макро- та мікро-підходів, комбінацій локального, регіонального, соціокультурного чи цивілізаційного, глобального, усесвітнього, котрі надають національним історіям риси інклюзивності, множинності й альтернативності. За великим рахунком, ідеться про денационалізацію сучасних національних історій, передусім у розумінні категоричного заперечення навіть самої можливості їх представлення як якихось штучних конструктів-монолітів із телеологічним призначенням. Зауважимо, що ці проблеми нині активно розробляються й гостро дискутуються в рамках

¹¹⁸ Про наукові видання інституту див.: *Бібліографія основних видань Інституту історії України НАН України 1936–2001 / Уклад. І.С.Азарх, Л.Я.Муха; відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2002. – 160 с.; Праці Інституту історії України НАН України (1988–2005 рр.): Бібліограф. покажчик / Укл. Л.Я.Муха, І.Л.Островська, А.В.Невмержицька, І.В.Рознюк; відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2006. – 597 с.; Бібліографія основних видань 1936–2005 / Упор. І.С.Азарх, Л.Я.Муха, І.Л.Островська // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – С.700–782.*

створеної в інституті робочої групи, котра опрацьовує методологічні та теоретичні засади концепції багатотомної синтетичної історії України.

Варто замислитися й щодо перспектив репрезентації української минувшини на полі світової та європейської культури. Дотепер цю функцію фактично виконує лише «Історія України-Руси» М.Грушевського – визначна пам'ятка історичної думки кінця XIX – першої третини XX ст., англomовна версія якої видається для західного світу¹¹⁹. Тож на часі новітні проекти та прочитання української історії.

Вочевидь ювілейні думки продукують більше запитань і припущень, аніж можливих відповідей. Однак вони примушують не тільки формулювати проблеми, а й торувати новітні шляхи для наукового розвитку сучасного українського історієписання.

¹¹⁹ *Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'*. – Edmonton; Toronto, 1997. – Vol.1: From Prehistory to the Eleventh Century / Transl. M.Skorupsky; ed. A.Poppe, F.Sysyn (with the assist. U.Pasicznyk). – lxi, 602 p.; 1999. – Vol.7: The Cossack Age to 1625 / Transl. B.Strumiński; ed. S.Ploky, F.Sysyn (with the assist. U.Pasicznyk). – lvi, 548 p.; 2002. – Vol.8: The Cossack Age, 1625–1650 / Transl. M.D.Olynyk; ed. F.Sysyn (with the assist. M.Yurkevich). – lxxix, 808 p.; 2005. – Vol.9, bk.1: The Cossack Age, 1650–1653 / Transl. B.Strumiński; ed. S.Ploky, F.Sysyn (with the assist. U.Pasicznyk). – lxxx, 761 p.; 2008. – Vol.9, bk.2, pt.1: The Cossack Age, 1654–1657 / Transl. M.D.Olynyk; ed. S.Ploky, F.Sysyn (with the assist. M.Yurkevich). – lix, 566 p.; 2010. – Vol.9, bk.2, pt.2: The Cossack Age, 1654–1657 / Transl. M.D.Olynyk; ed. Ya.Fedoruk, F.Sysyn (with the assist. M.Yurkevich). – lxxxiii, 480 p.

The article covers the main periods of Institute of History of Ukraine in the overall context of the Ukrainian historiography. The author highlights the transformations of old native images in particular once related to scientific studies at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

В.М.Ричка*

ПРИГАДУВАННЯ РУСИ (ОСМИСЛЕННЯ СПАДЩИНИ СВ.ВОЛОДИМИРА В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ XVII ст.)

Пригадування давньоруського минулого та його актуалізація в українській суспільно-політичній думці XVII ст. було зумовлене інтелектуальними викликами унії, що її пробудили інтерес освічених верств українства до пошуків старокіївських коренів культури та православної віри.

Закономірно, що одним із центральних питань історії Київської Русі для української церковної публіцистики XVII ст. стало Володимирове хрещення, його перебіг і доленосне значення. Латинські й уніатські полемісти, прагнучи обґрунтувати ідею споконвічності та неперервності унії між Римом і грецькою церквою, від якої залежала й Київська митрополія, доводили, що хрещення Русі не було пов'язано винятково з князя іменем Володимира, а відбулося в кілька, розтягнутих у часі, етапів. Ця ідея набула розвитку, зокрема, у творах Петра Скарги¹ та деяких інших католицьких й уніатських полемістів². Наприклад, у праці Лева Кревзи «Захист церковної єдності» (1617 р.) ішлося про триразове хрещення Русі: за правління візантійських імператорів Михаїла III (місія Кирила й Мефодія), Василя I Македонянина та патріарха Фотія (так зване Аскольдове хрещення) і, зрештою, за патріарха Миколая Хрисоверга (третє, власне Володимирове, хрещення), який буцімто перебував в унії із західнохристиянською церквою³. Відтак роль Володимира у справі переродження Русі через хрещення применшувалася, а ініціатива всіх етапів руського хрещення приписувалася Риму.

У творах православних авторів, наприклад, у «Палінодії» Захарії Копитенського («Палинодія, сирѣчь книга обороны святой апостольской всходнѣй

* Ричка Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.
E-mail: wlr@i.com.ua

¹Skarga P. O jedności Kościoła Bożego // Russкая историческая библиотека (далі – РИБ). – Санкт-Петербург, 1882. – Т.VII. – С.386.

²Див.: Неменский О. Трактовка крещення Руси в полемической литературе Западной Руси первой половины XVII века // Славяне и их соседи. Раннее средневековье глазами позднего средневековья и раннего нового времени (Центральная, Восточная и Юго-Восточная Европа): Мат. XXIII конф. памяти В.Д.Королюка. – Москва, 2006. – С.57–61; Сінкевич Н. «Никгды бовем апостолове надаремно не ходили»: кілька спостережень щодо культу апостола Андрія у Київській митрополії першої половини XVII ст. // Болховітінський щорічник 2010. – К., 2011. – С.144–152.

³Krewsa L. Obrona jedności cerkiewnej // РИБ. – Санкт-Петербург, 1878. – Т.IV. – С.223–227.

Церкви кафолічеської і святихъ патріархов и огрекахъ и о россохъ христіанехъ в ласце божой»; 1621 р.) знаходимо іншу систему доказів. Обстоюючи ідею охрещення Русі в кілька етапів, автор доводив, що Володимирове хрещення значувало остаточне й цілковите утвердження тут християнства, адже, охрестившись у Корсуні, той

«взялъ отъ Грековъ учителя вѣры: Михаила митрополита, епископы, пресвитеры, монахи, книги, спѣваки и весь порядокъ или чинъ набоженства церковного, и такъ зъ побожнымъ и благочестивымъ войскомъ и зъ добичею спасенною вернулся до Кіева и заразъ митрополита в Кіевѣ, архієпископа въ Новгородѣ и въ иншихъ мѣстахъ епископы, отъ патріархи Константинопольского посвященіи, осадилъ. И такъ отъ того часу Россове вѣру и обряды Греції статечне заховують и задержують»⁴.

Хрещення Київської Русі, переконає З.Копистенський, відбулося не від латинського Риму «старого», а від Риму «нового» грецького, сиріч Константинополя:

«Господь Бог Россам не до Риму старого Латинского показал дорогу, для одержания крещения и веры христианской, ане от того ему науки, учителя, книги и набоженство подал, але з Риму нового Грецкого, з Константинополя, напрод от св.Андрея, апостола, першого фундатора патриархии Константинопольской [...] правдивую веру Россом Господь Бог в Константинополе показал, и же тая, а не иная столица нам подана за маистриню и одигитрию то есть за наставницу збавения нашего»⁵.

У побудовах Захарії Копистенського Володимирове хрещення Русі за візантійським обрядом і святість самого князя є запоруками вірності візантійським джерелам віри:

«Такій мы, Россове, взвод нашего крещения и уверения маючи, иж есть от Бога, ижъ чудами знаменитими есть подтверждено, и ижъ Володимира и многих от Россов в каталогу святых маемо, не можемо веры той отступити»⁶.

Н.Яковенко виділяє апеляцію З.Копистенського до двох аспектів «старовини» – церковно-релігійного та світського (або героїко-політичного): «Переконаність Копистенського у тому, що „на руській церкві лежить знак притомності Духа Святого”, асоціюється з Києвом: Русь воскресне, пізнаючи київські святощі, нині немовби покриті темрявою»⁷.

Такою ж була детально відтворена П.Сасом схема Лаврентія Зизанія – автора опублікованого 1627 р. «Катехізісу». Сучасний історик доводить, що

«православні автори першої половини XVII ст., значною мірою спираючись на праці польських хроністів XVI ст., обстоювали думку

⁴ *Копыстенский З.* Палинодия // Там же. – Стб.977.

⁵ Там же. – Стб.978–979.

⁶ Там же. – Стб.982.

⁷ *Яковенко Н.* Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки) // *Йї ж.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.313–314.

про хрещення Русі в декілька етапів, починаючи від хрестительської місії Андрія Первозванного. Висновки, яких дійшли українські книжники зазначеного часу, незалежно від того, відповідали вони історичним реаліям чи ні, стали відображенням їхніх творчих зусиль щодо знайдення в давньоруському минулому моральної опори для своїх сучасників-співвітчизників, утягнутих у релігійну боротьбу за завоювання достойного місця в Речі Посполитій поряд з іншими народами... Висвітлення українськими книжниками історичної традиції християнізації Русі творило певний моральний фундамент і допомагало сучасникам усвідомити надійність та престижність своїх першовитоків, що так чи так позначалося на орієнтації їхньої історичної свідомості, котра була важливим компонентом ранньомодерної національної свідомості⁸.

Носіями цієї свідомості виступали українські князівські роди, які брали свій початок ще з часів Русі та претендували на ближчу чи дальшу спорідненість із династією Рюриковичів. Як зазначав С.Плохій:

«Реальна, чи навіть уявна належність до правлячої династії, що колись знаходилася при владі у суверенній державі, а потім втратила цю владу після втрати незалежності країни, мала в тогочасній Європі неабияке значення. У південно- та західнослов'янських народів, які втратили свою державну незалежність внаслідок агресії султанської Туреччини або імперії Габсбургів, існували легенди та перекази, що пов'язували відродження втраченої державності саме з представниками колишніх правлячих династій. У ранньомодерній Україні подібні ідеї знайшли своєрідне відлуння у панегіриках, присвячених князеві Костянтину Костянтиновичу Острозькому. У цих творах помічаємо цікаву тенденцію до пов'язування діяльності з часами Київської Русі та порівняння його заслуг до заслуг князя Володимира Великого»⁹.

Князь Костянтин (у хрещенні Василь) Острозький (1526–1608 рр.) уважав своїми предками Рюриковичів. Алюзія на зв'язок із Володимиром Великим зроблена самим Острозьким у його передмові до опублікованого в 1581 р. першого повного церковнослов'янського видання Старого й Нового заповіту – Острозької Біблії. Тут він говорить про те, що роздобув для церковнослов'янського видання Святого Письма переклад із грецької Септуагінти, зроблений понад п'ятсот років тому ще «за великаго Владимера, крестившаго землю рускую»¹⁰. У вірші Герасима Смотрицького «Всякого чина православний читателю», уміщеному у цьому ж виданні, родовід Костянтина виводився від Володимира, і з ним же порівнювалася діяльність князя:

«От блаженна бо корене благий прозябе плод,
яко бо благословится от Бога православний род.
Прежде бо Великий Владимир крещением просвѣтил,
Всю землю рускую благоразуміем освѣтил...

⁸ Сас П.М. Витоки українського націотворення. – К., 2010. – С.157–158.

⁹ Плохій С. Від князя до гетьмана. Образ «протектора» в українському православному письменстві (друга половина XVI – перші десятиліття XVII ст.) // Осягнення історії: Збірник праць на пошану професора М.П.Ковальського. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.426.

¹⁰ Цит. за: Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Л., 1989. – С.131–132.

Нынѣ же Константин, Острозское княжа,
 Сго же Бог сам избра, яко вѣрна стража
 Праотець своїх изволенію православнїя вѣры,
 В нем бо ся показали божественныя дары.
 Нам же преславно явися всемирная радость,
 Всесвѣтлых писанїй неизглаголанная сладость.
 Владимир бо свой народ крещенїем просвѣтил,
 Константин же благоразумїя писанїм освѣтил»¹¹.

«Паростю» Володимира Великого («latorosli ucziwa wielkiego Włodzimierza») називає Костянтина Острозького й Іпатій Потій у своєму листі до князя від 3 червня 1598 р.¹² Не оминув своєю увагою рід Острозьких і Захарія Копистенський:

«Княжа Острозское Василий Константинович рожай свой зъ благословенного Яфето-Росского поколѣнїя проводить: пресловутого Володимера, въ святом крещении Василия, монархи великого и Данила княжат Росскихъ, власный потомок, сын пресвѣтлого Константина, княжати Острозского, а великого гетмана великого княжества Литовского, воеводы Троцкого, въ обоємъ высоце преславный – в дѣлности и правовѣрїи, – первый межи княжаты Роскими, великий заступъ и потѣха для всего народу Роского; – муръ желѣзный на Украинахъ; страх и трепет Татаром; – слава и свѣча яносвѣтлая королевства Полского, оздоба и окраса сеймовая, всѣпубличныхъ звѣздовъ око и сила потужная; – притомность двору и люду его наполняла дороги и мѣста: многополчный бовѣм свѣтлый и стройный поботправити былъ звѣкль; – урода Гекторова; – красота лица и особы Иосифа Прекрасного; – постава вспанялая; мужъ обычаев царских, ласкавости и цнотъ побержныхъ полный»¹³.

Василь Костянтинович, як і його батько, «подобен въ благочестии монарсь Роскому Василью – Володимеру: той народ Росский крестил, а той благочестие и вѣры под часъ апостасии оборонил»¹⁴.

Таке наголошування на спадкоємності сучасних для авторів княжих родів із панівною династією Київської Русі не було, на думку Н.Яковенко, «примхою моди чи даниною гербоманії, а диктувалося, поза сумнівом, потребою утвердити своє право на історичну окремішність»¹⁵.

На початку XVII ст. серед освічених верств українців – представників православної інтелігенції – укорінилися уявлення про те, що сучасний їм Київ був продовженням Києва Володимира. Цей мотив єдності між Києвом 1600-х рр. і Києвом княжої (славної) доби в давньоукраїнській літературі з'являється у час відродження руської віри після відновлення єрусалимським патріархом Феофаном православної ієрархії (1620 р.)¹⁶. Висвячений ним на київського митрополита колишній

¹¹ *Смотрицкий Г.* «Всякого чина православный читателю...» // Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988. – С.461.

¹² Памятники полемиической литературы в Западной Руси. Книга третья // РИБ. – Санкт-Петербург, 1903. – Т.ХІХ. – Стб.1000.

¹³ *Копистенский З.* Палинодия. – Стб.1135–1136.

¹⁴ Там же. – Стб.1138.

¹⁵ *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С.84.

¹⁶ *Шевченко І.* Відродження руської віри // *Його ж.* Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Л., 2001. – С.152–154.

ректор братської школи Йов Борецький у своїй «Протестації» з приводу відновлення православної митрополії називав козаків спадкоємцями старої Русі:

«Се ж бо те плем'я славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цісарство морем Чорним і сухопуттю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, у своїх моносілах по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за *Володимира святого монарха руського* (тут і далі курсив мій – В.Р.) воювали Грецію, Македонію, Илирик. Се ж їх предки разом із *Володимиром* хрестилися, віру християнську від Константинопольської церкви приймали, і по сей день у сій вірі родяться, хрестяться і живуть»¹⁷.

Так само і Захарія Копистенський, уславлюючи перемогу козаків у Хотинській битві 1621 р., писав:

«Якъ тамъ напредъ самъ Богъ зъ своего великого милосердия королівство и військо Полское заховаль, а заступъ и оборону тую войскомъ Роскимъ козаками выставиль! Тое-то есть військо и той-то народъ, который вѣру оную за Володимира, от Грековъ принотую, держить, и который вѣ послушенства и благословении патриархи вселенского, архиепископа Константинопольского, статечне трваеть»¹⁸.

Ця ідея спадкоємства козаків із давніми русами обґрунтовувалася й у листі, приписуваному Іванові Сірку, який 1629 р., нагадавши кримському ханові, коли «братия наша, Запорожци, с певным вождем своим воюючи в човнах по Евксиопнту, коснулися мужественно до самих стен Константинопольских», із погордою стверджував:

«Славно именитие вожди наши Козацкие и Скифославянские не токмо Царюграду, но и всему Царству Греческому первейшим от оных соседственных народов были страхом, где кроме Константинополя, за тысячу миль и вьщше Евксиопонт в лодках переплинув, грады Азиатские, Синоп и Трапезонт выстинали и иные замки по берегу тамошнему сплюндровали»¹⁹.

Ось чому Густинський літопис, складений, вірогідно, Захарією Копистенським між 1624–1627 рр.²⁰, виявляв неабиякий інтерес до походів давньоруських правителів на Візантію. Так, сповіщаючи під 1114 р. про смерть переяславського князя Святослава Володимировича й посадовлення на його місце іншого сина Володимира Мономаха – Ярополка, додає:

¹⁷ Цит. за: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.7: Козацькі часи до року 1625. – К., 1995. – С.391–392. Мені залишилася недоступною публікація цієї пам'ятки П.Жуковичем 1910 р. (див.: Протестація митрополита Йова Борецького и других западнорусских иерархов, составленная 28 апреля 1621 г. / Изд. П.Н.Жукович // Статьи по славяноведению. – Санкт-Петербург, 1910. – Т.3. – С.149–150).

¹⁸ *Копистенский З.* Палинодия. – Стб.1110.

¹⁹ *Симоновский П.* Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. – Москва, 1847. – С.7.

²⁰ *Толочко О.* Де було написано Густинський літопис? // Історичний збірник: Історія, історіософія, джерелознавство. – К., 1996. – С.9–16; *Його ж.* Текстологічні спостереження над збірниками, що містять Густинський літопис (До питання про реконструкцію архетипу) // Український археографічний щорічник. – 1999. – Вип.3/4. – С.161–163.

«В се лѣто Володимыръ, собравъ вся бояры своя и старцы и рече имъ: "Еда азъ меньшый есмъ от прежде мене бывших государей и правящих скиптра великаго княжения Русского, иже проходяща многия страны и землѣ и оттуду со великою славою и користию возвращахуся, якоже Олег, Игорь и Святославъ, паче же великий во державных князехъ Владымеръ, дѣдъ мой, иже потрясе вселенную и Греческою землею, и оттуда великия користи и славу землѣ нашей русской приобрѣте. Сего ради и азъ хощу путемъ отецъ и дѣдъ моих ходити, си есть хощу во Греческую землю пойти и славу роду нашему добыти". И то слышавшее, бояре и старцы всѣ любовнѣ изволиша ити во Греческую землю, иже и вскорѣ пригатовившееся, поидоша ко Цариграду»²¹.

Відсутня у ранньому київському літописанні, ця вставка демонструє підвищений інтерес українських книжників-історіографів до епохи славного киево-руського минулого.

Таким чином, викликані полемікою між католиками і православними історіографічні пошуки українських мислителів висунули на перший план питання православного характеру хрещення Русі за Володимира Великого, історико-генетичного зв'язку з киево-руським минулим, що сприяло піднесенню церковного пошанування князя Володимира на українських землях, зокрема в Києві.

У першій половині XVII ст. стараннями архімандрита Києво-Печерської лаври митрополита київського, галицького і всієї Русі Петра Могили (1632–1647 рр.) відбулася рішуча переорієнтація церковного й інтелектуального Києва на пошук опори в руській княжій традиції та шляхетській еліті – на відміну від альянсу з «козацькою шаблею» доби Могилиних попередників – Йова Борецького та Ісаї Копинського²². П.Могила доклав чимало зусиль до відтворення пам'яті про княжі часи й, зокрема, піднесення культу св.Володимира. Як писав І.Шевченко:

«Інтелектуали з оточення Могили [...] наново відкрили початки київського минулого. Вони знайшли корені сучасного їм київського сьогодення, що пов'язували його із цим минулим, і встановили історичну тяглість між початками Київської Русі, з одного боку, та Україною початку XVII ст., з іншого. Ідучи слідами Захарії Копитенського та "Віршів на погреб Сагайдачного", складених 1622 р., Могила перейняв концепцію київського Початкового літопису, за якою український народ походив від Яфета. Один зі спудеїв його школи назвав той народ *народом Володимиром*»²³.

В укладеній П.Могилою для студентів Київської колегії книзі «Антологія, сирѣч молитвы и поученія душеполезная» ім'я князя Володимира, за підрахунками В.Нічик, згадується 19 разів. Як і старокіївські літописці, митрополит уподібнює Володимира апостолові Павлу, називає його «вітцем і вчителем, предстоятелем перед Господом за весь руський народ, прославляє за здійснення ним хрещення Русі, за далекоглядну державну політику, яку він проводив,

²¹ Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 2003. – Т.40. – С.74.

²² Plokhy S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001. – P.237–246.

²³ Шевченко І. Багатоликий світ Петра Могили // Його ж. Україна між Сходом і Заходом. – С.194.

"на висоте стола сидя матере городов богоспасаємого Києва"». «Ця велика пошана, – вмотивовує дослідниця, – виразилася і у вагомому внеску Могили у розбудову культу князя Володимира саме як київського, українського святого. Він складає і вміщує в "Антології" тропар, стихиру й кондак на честь князя»²⁴. Постаць Володимира посідає чільне місце також у полемічному творі «Літос» (1644 р.) та в інших оригінальних і перекладних працях Могилиних однодумців.

Відкриття раннього минулого княжого Києва та піднесення пам'яті про св.Володимира знаходило вияв не тільки в тогочасній літературі. П.Могила енергійно взявся за відновлення давніх київських храмів. У 1634–1646 рр. під його опікою провадилися реставраційні роботи у Софійському соборі. У результаті цього головна вісь композиції ктиторської фрески зазнала деяких змін. Було відреставровано лише три із дванадцяти зображених у давньоруські часи фігур, у тому числі постаті Ярослава та його дружини Ірини-Інгігерди. Усупереч первісному вигляду, «реставратори» увінчали їх голови коронами. Центральну постаць композиції, яка первісно зображала Христа, заступив св.Володимир. Іконографічний характер, одяг і атрибути представленої постаті дозволяють цілком певно датувати її XVII ст.²⁵

Наступним після Софійського собору храмом, відновленням якого опікувався П.Могила, обійнявши київську митрополичу кафедру, була Десятинна церква. На цьому місці тоді (до 1636 р.) стояла належна уніатам дерев'яна споруда, відома під назвою Миколи Десятинного. П.Могила не ставив собі за мету відбудувати київський першохрам у всій його первозданній величі. Для нього важливим було скористатися давніми священними руїнами для облаштування невеликої церкви, яка б стала своєрідним меморіалом пам'яті Володимира.

Напівуцілілі в південно-західній частині старовинного храму Володимира стіни були використані П.Могилою для будівництва невеликої церкви, призначеної для молитовних богослужінь. Як зауважував С.Голубев, її форма була доволі простою:

«Видовжений чотирикутник, що його іконостас ділив на дві половини (чотирикутник, ніби складений із двох квадратів). Одна половина – західна, якій належало бути так званою справжньою церквою, була порівняно високою й мала у верхніх своїх частинах щось на кшталт чотирикутної, майже квадратної вежки. Безпосередньо на її стінах лежала пірамідальна баня, вкрита чотирискатною покрівлею, увінчаною звичайною главою й хрестом; східна половина, утворюючи безпосереднє продовження західної по висоті, була вдвічі меншою, ніж остання (не беручи до уваги баню), і становила вівтарну частину церкви»²⁶.

Новітні дослідження дозволяють досить точно визначити масштаби будівельної діяльності митрополита П.Могили. З'ясувалося, що більша частина нової церкви складалась із залишків стін південно-західного кута стародавнього

²⁴ Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997. – С.77–78.

²⁵ Porre A. Kompozycja fundacyjna Sofii Kijowskiej (w poszukiwaniu układu pierwotnego) // Biuletyn Historii Sztuki. – Warszawa, 1968. – №1. – S.22.

²⁶ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования). – К., 1898. – Т.2. – С.429.

храму²⁷. Будівництво нової кам'яної церкви за життя П.Могили завершено не було. У своєму заповіті 1646 р. митрополит записав надати з власних статків тисячу злотих для остаточного відновлення Десятинної церкви. Близько середини XVII ст. роботи завершилися. Проте в 1828 р. цю будівлю розібрали – перед початком зведення нового приміщення церкви за проектом архітектора В.Стасова.

У 1636 р. у руїнах Десятинної церкви біля південного нефу «реставратори» П.Могили виявили шиферний саркофаг із чоловічим похованням, яке було оголошено усипальницею князя Володимира Святославича²⁸. Гадані останки хрестителя Русі планувалося помістити в дорогоцінну раку й покласти її у Софійському соборі. Зважаючи на брак коштів, митрополит змушений був звернутися у квітні 1640 р. до московського царя Михайла Федоровича, щоби той «велел своим государевым мастером своею царскою казною сделать раку на мощи прародителя своего святого и равноапостольного великого князя Владимира»²⁹. Ці Могилині слова слід розглядати як риторичний чи, радше, телеологічний прийом ученого київського святителя. Називаючи хрестителя Русі – святого рівноапостольного князя Володимира – «*прародителем*» тодішнього московського самодержця, П.Могила апелював до складеної за митрополита Макарія на початку 1560-х рр. «Степенної книги царського родословія», де Володимир Святославич проголошувався першопредком Івана Грозного.

З огляду на зволікання царя з допомогою, у жовтні того ж 1640 р. П.Могила надіслав московському володареві «достойный пресветлого царского величества дар» – частину Володимирових мощів, нагадуючи при цьому, що виготовлення для їх зберігання раки – «царское великое есть дело, великого иждивения требующее»³⁰. Однак у Москві подаровану П.Могилою нижню щелепу Володимира не наважилися визнати достовірною і грошей на виготовлення дорогоцінної раки не дали. Хоча цар і не відгукнувся на Могилине прохання, мощі св.Володимира було врочисто покладено до ризниці Успенського собору. В «Описи Московского Успенского собора», складеній 1701 р., зокрема, зазначалося: «Да въ том же большем ковчеге великого князя Владимиря Киевского часть мощей, исподняя кость с зубами; а под нею цка кипарисная»³¹. Як засвідчує опис Успенського собору Московського Кремля, укладений 1783 р. протоієреєм О.Левшинним, у ризниці храму з-поміж інших святих реліквій зберігалася у срібному ковчегу якась «частина мощів святого й великого князя Володимира»³².

Останки св.Володимира так і не було зібрано в одному місці. Його десниця зберігалася у Софії Київській, а голова була перенесена спочатку, як видається, до Михайлівського Золотоверхого собору, потім до відновленої П.Могилою

²⁷ Ёлшин Д., Ивакин Г. Церковь Рождества Богородицы Десятинная Петра Могилы (история, археология, изобразительные источники) // Ruthenica. – К., 2010. – Т.IX. – С.108–109.

²⁸ Детальніше про «ідентифікацію» цього поховання див.: Жиленко І.В. Описи знайдення мощей святого рівноапостольного князя Володимира святителем Петром Могилою // Могилянські читання 2002 року: Зб. наук. праць: Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть. – К., 2003. – С.196–204.

²⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1861. – Т.3. – №39. – С.44.

³⁰ Там же. – №18. – С.28.

³¹ Описи Московского Успенского собора, от начала XVII века по 1701 год включительно: IV: Опись, составленная в 1701 г. // РИБ. – Санкт-Петербург, 1876. – Т.III. – Стб.660.

³² Левшин А.Г. Историческое описание первопрестольного в России храма, Московского большого Успенского собора и о возобновлении первых трех московских соборов – Успенского, Благовещенского и Архангельского. – Москва, 1783. – С.37.

церкви Спаса на Берестові, а пізніше (ймовірно, від середини XVII ст.) зберігалася у срібній раці, встановленій поблизу іконостаса (на правому його боці) в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. У другій половині XVII ст., як свідчать щоденникові записи російського генерал-аншефа Патрика Гордона, якому в 1679 р. було довірене «головне начальство над Києвом і розташованими у ньому військами», богослужіння в день пам'яті Володимира проводилися не тільки у лаврі, але й у Нижньому місті, у Братському монастирі (запис від 15 липня 1685 р.). Раніше, «поки треба було боятися турків, – зауважував П.Гордон, – главу його (рівноапостольного князя – В.Р.) з процесією обносили біля Верхнього міста і замку, але за мирного часу цього не робили»³³.

У церкві Спаса на Берестові П.Могила у 1643–1644 рр. відкрив на честь руського князя-хрестителя окремих вівтар. Про те, якого великого значення надавав митрополит піднесенню культу св.Володимира, свідчить також ктиторська композиція у церкві Спаса на Берестові: зображеного навколiшки перед Христом на престолі митрополита, який тримає в руці модель храму, супроводжує Богородиця, а з протилежного боку – св.Володимир³⁴. Таке духовне пов'язання митрополита всієї Русі з володарем Київської Русі, святим рівноапостольним князем, засвідчує вміщений у середині церкви над західними дверима напис:

«Сию церковь создал Великий и всея Россіи Князь и самодержиц Святый Владимир, во святом крещении Василий. По лѣтѣх же многихъ и по разорении от безбожныхъ Татаръ произволением Божиимъ обновися смиреннымъ Петромъ Могилою, архиепископом митрополитомъ Киевскимъ и Галицкимъ и всея Россіи, экзархою святого Константинопольскаго Апостольскаго престола, архимандритомъ Печерскимъ во славу на Фаворѣ преобразившагося Бога Слова 1643 года, от сотворения мира 7151»³⁵.

У цьому часі, на думку М.Петрова, відбулося нове піднесення церковного пошанування св.Володимира:

«У місяцеслові святих при віленському друкованому Євангелії 1575 р. день пам'яті св.Володимира 15 липня позначено ще звичайними типографськими чорнилами як простий, несвятковий день. Проте в "Анфологоні", виданому 1643 р. у Львові Михайлом Сльозкою за Петра Могили, пам'ять св.Володимира вже відзначено серед церковних свят, і св.Володимирові призначено особливу службу, що представляла собою відтворення найдавнішої служби йому, складеної 1240 р. Серед найбільших церковних свят пам'ять св.Володимира значиться й у київських виданнях XVI ст., наприклад, в "Апостолі" київського друку 1695 р.»³⁶.

³³ Київські щоденники Патрика Гордона // Хроніка-2000: Український культурологічний альманах. – К., 1997. – Вип.17/18. – С.86.

³⁴ Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила... – С.451; Козак Н. Образ і влада: Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. – Л., 2007. – С.15. Фреску було виконано 1644 р. і відновлено грецькими майстрами з Афону в 1814 р.

³⁵ Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила... – С.450; Закревский Н. Описание Киева. – Москва, 1868. – Т.1. – 737. Див. також: Ševčenko I. Byzantium and the Slavs in Letters and Culture. – Cambridge, 1991. – P.687. Слід зауважити, що тоді, коли було виконано цей напис, ужитий у ньому термін «Россія» застосовувався, як правило, стосовно українських, а не власне російських земель.

³⁶ Петров Н.И. Чествование памяти св.Владимира на Юге России и в частности в Киеве. – К., 1888. – С.7–8.

Значну увагу особі князя Володимира приділив у своєму «Патериконі» печерський архімандрит Йосип Тризна (1647–1656 рр.). У вміщеному тут князівському пом'янику містяться свідчення про хрещення і церковне будівництво Володимира Святославича, запозичені здебільшого з Іпатіївського літопису та «Повѣсти о блаженѣмъ и великомъ князе Владимирѣ...», складеної автором для попередньої глави патерика³⁷. За спостереженнями Я.Затилука, запозичені з літописів дані доповнюються додатковими відомостями. Такою інформаційно насиченою оповіддю є, зокрема, повідомлення про поховання у Києві князя Володимира³⁸. Така деталізація покликана була, як уявляється, обґрунтувати думку про глибоке закорінення традиції вшанування пам'яті князя Володимира як святого.

Хмельниччина активізувала ідеологічні пошуки українськими мислителями ідеальної Вітчизни й точок опертя в киево-руському минулому. В одному з універсалів, що приписується Богданові Хмельницькому (червень 1648 р.), українські землі по обидва боки Дніпра названо «Україною Малоросійською – вітчизною нашою» («Україно Малоросійскихъ власной предковѣчной отчизни нашей (от святого и равноапостолнаго князя Владимира кїевского, Русь святимъ крещениемъ просвѣтившаго), благочестиемъ истиннимъ и непоколебимимъ»)»³⁹.

Коли у грудні 1648 р. Б.Хмельницький прибув до Києва, вихованці Могилянської колегії вітали його як «нового Мойсея» – «спасителя і визволителя руського народу з неволі лядської», а єрусалимський патріарх Паїсій прирівняв його до Константина Великого, величаючи «князем Русі»⁴⁰. Такими епітетами в давньоруській літературі було наділено Володимира Великого.

Наступником св.Володимира називав Б.Хмельницького запорізький отаман Полікарп Туха⁴¹. Відома одна поема 1650 р., в якій анонімний автор порівнював дванадцятьох полковників Хмельницького з дванадцятьма синами Володимира⁴². Тим часом сам Б.Хмельницький, здається, ніколи прямо не називав себе паростю Володимира Великого. На думку М.Костомарова, ідеальним історичним зразком для народу був інший Володимир – Мономах: «Людина-борець федеративного начала у минулій історії нашій». Б.Хмельницький, стверджував історик, підхопив із його рук прапор «федеративного начала, уже не тільки придушеного єдиновладдям, але готового зникнути з пам'яті народної. Богдан Хмельницький нагадав про нього й указав, що воно може ще відродитися в народі й в інших формах, за інших понять»⁴³. Однак у тогочасних історичних творах відсутні апеляції до образу ідеального правителя – київського князя

³⁷ Кучкин В.А. Княжеский помянник в составе Киево-Печерского патерика Иосифа Тризны // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования 1995 г. – Москва, 1997. – С.177–179.

³⁸ Затилук Я.В. Историческая память о древнерусском прошлом в киевских текстах эпохи Петра Могилы (на материале «Патерикона Киевопечерского» Иосифа Тризны) // Историческая память: Люди и эпохи: Тезисы науч. конф. (Москва, 25–27 ноября 2010 г.). – Москва, 2010. – С.110.

³⁹ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. – К., 1998. – Дод.І. – №10. – С.253.

⁴⁰ Грушевський М. Хмельниччина в розцвіті (1648–1650) // Його ж. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т.8. – С.125–126.

⁴¹ Запорожская старина. – Х., 1835. – Ч.2. – Кн.2. – С.135–136.

⁴² Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т.І. – С.120.

⁴³ Костомаров Н.И. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Научно-публицистичні писання Костомарова, зібрані заходом Академічної комісії української археографії за редакцією академіка Михайла Грушевського [Записки Українського наукового товариства в Києві. – Т. XXVII]. – К., 1928. – С.150–151.

Володимира Мономаха. У Ф.Софоновича, наприклад, він асоціюється з постаттю московського царя Івана Васильовича, якого він називає монархом, «найшчасливіший по Владимире Мономасе»⁴⁴. Провідники української козацької держави по-верхово успадкували віру у харизму нащадків київської династії князів-воїнів.

Українське духівництво не створило для козацької старшини міфологічного родоводу, який би з'єднував їх із Рюриковичами, тому нова еліта не могла представляти своє панування як пряме спадкове продовження володарювання київських князів⁴⁵. Спорідненість козацької України з київською князівською традицією Б.Хмельницький розділяв із правлячим домом християнських володарів Московського царства. У розмові з царським послом Григорієм Унковським, який прибув до Чигирин у квітні 1649 р., гетьман заявляє: «А мы царского величества милости ищем и желаем потому, что от Владимирова Святого крещения одна наша благочестивая христианская вера с Московским государством и имели едину власть»⁴⁶.

На думку В.Смоля і В.Степанкова, у квітні 1649 р. Б.Хмельницький почав розглядати козацьку Україну як спадкоємницю Київської Русі⁴⁷. Гетьман надихався пам'яттю і прикладом «славних и величных Русов, предков своих». Звертаючись до українського народу, він задавався далеко не риторичним питанням: «То нам теперь, кшталтом оных древних Руссов, предков наших, кто может дельности воинской унати и уменьшити отваги рыцарской?»⁴⁸.

Такою ж, суголосною історичним поглядам Б.Хмельницького, була ідея «отчизни Малоросійської» Самійла Величка. Включаючи до «Речі Посполитої Україно-Малоросійської» не лише землі козаків з обох боків Дніпра, але й західноукраїнські міста, він проголошував козацьку Україну прямим спадкоємцем Русі святого Володимира⁴⁹.

Либонь тому для козаків Київ із його святоволодимирською спадщиною був «святим містом»⁵⁰. Немеркнучий у віках авторитет Києва як столиці Русі-України засвідчує, наприклад, універсал Б.Хмельницького від 18 червня 1652 р. про захист міста від військових переходів і постоїв:

«Видечи мы великое спустошене мѣста Киева, которое обыватели тамошныя отъ войска людского понесли, tedy мы тому запобігачучи, аби місто наше столечное и церкви Божии при вѣрь нашей православной хрестиянской в цале зоставали, вышъ менованое мѣсто Киевъ беремо подъ оборону нашу»⁵¹.

Переяславська угода 1654 р. трактувалася як акт поєднання двох релігійно й історично споріднених Русей – Великої й Малої. Б.Хмельницький у своєму

⁴⁴ Софонович Ф. Кройніка о початку і назвиську Литви // *Його ж.* Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С.185.

⁴⁵ Величенко С. Володарі і козаки... – С.120.

⁴⁶ Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат. в 3 т. – Москва, 1954. – Т.2. – №60. – С.152.

⁴⁷ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С.51.

⁴⁸ Симоновский П. Краткое описание о козацком малоросійском народе... – С.19.

⁴⁹ Лисяк-Рудницький І. Дослідження з козацької історії // *Його ж.* Історичні есе: В 2 т. – Т.І. – К., 1994. – С.61.

⁵⁰ Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – С.119.

⁵¹ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. – С.128.

листі до московського царя, підписаному 8 січня 1654 р., назвав того самодержцем «всеа Великия и Малые Русий»⁵². «Ця спроба запровадження в царський титул (і то в його коротшу, основну частину) нового складника стала, – наголошує С.Плохій, – важливим кроком у процесі самоідентифікації українців у термінах етнічних, релігійних та культурних»⁵³. Спроба модифікації царської титулатури була першою тріщиною, що намітила розрив козацької України з княжою київською традицією, а відтак і зміну вектора подальшого розвитку процесу самоідентифікації, спрямованого на розчинення у загальноросійському дискурсі.

Українська сторона визнавала законність спадкоємних прав Москви на старокиївську спадщину Володимира. Так, під час українсько-російських переговорів напередодні Переяслава українська сторона на рівні образів і символів наголошувала на династичній спорідненості князя Володимира та московських царів. «Сродником» великого князя Володимира, згідно зі статейним списком В.Бутурліна, називали царя Олексія Михайловича гетьман Б.Хмельницький та генеральний писар І.Виговський:

«Милость де Божия над нами, яко же древле при великом князе Владимире, так же и ныне сродник их, великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Руси самодержец, призрил на свою государеву отчину Киев и на всю Малую Русь милостью своею. Яко орел покрывает гнездо свое, тако и он, государь, изволил нас принять под свою царского величества высокую руку; а Киев и вся Малая Русь вечное их государского величества. А мы де все великому государю его царскому величеству служить, и прямить во всем душами своими, и головы свои за его государское многолетное здоровье складывать ради»⁵⁴.

Це повинно було потішити самолюбство Олексія Михайловича, який не мав жодного стосунку до династії Рюриковичів. Легітимація обрання на царство його батька була тривалою й болісною:

«Михайла Федоровича було обрано не "природженим" царем, але його прибічники та дорадники, які пережили Смуту, пречудово знали, що заснований на родинних зв'язках принцип успадкування трону був найважливішою запорукою легітимності російського царя на початку XVII ст. Вони видавали його за племінника царя Федора Івановича й нащадка старої династії. Легенди про благословення на царство царем Федором Івановичем боярина Федора Микитовича Романова та його нащадків гарантували права Михайла Федоровича на престол та забезпечували стійкість нової династії»⁵⁵.

Ідею духовної спорідненості царського дому Романових із київською князівською династією Володимира у тогочасній літературі ще не було достатньо

⁵² Воссоединение Украины с Россией. – Москва, 1953. – Т.3. – №225. – С.516.

⁵³ Плохій С. Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.781.

⁵⁴ Воссоединение Украины с Россией. – Т.3. – №205. – С.460. Порівн.: Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – С.29.

⁵⁵ Перри М. Избранный царь и природжённые государи: Михаил Романов и его соперники // Государство и общество в России XV – начала XX века: Сб. ст. памяти Николая Евгеньевича Носова. – Санкт-Петербург, 2007. – С.246.

виразно сформульовано. Дещо пізніше вона знайде своє втілення у творах світських і церковних авторів, зокрема в укладеній Федором Грибоедовим наприкінці 1660-х рр. «Истории о царях и великих князьях земли Русской». У цьому творі, призначеному, сказати б, для домашнього читання царської родини, Володимир поставав протопластом не тільки старої династії, але й багатьох московських князівських родів:

«В Русѣй земли первый благочестию держатель свято поживший, боговенчанный великий и равноапостольный князь Владимир, нареченный в святом крещении Василий, сродник Августу, кесарю Римскому, от него жь праведное его изращение, иже бяху от Бога яко райская древесна насаждени, иже приисходящих вод и правоверием напоями, благоразумием же и благодатию возрастаеми и Божественною славою осияваеми и благоцветущ, и многоплоден, и зрел, и благоухания исполнен, велик же и высок верх и многочадным рождением, яко златозрачными ветми, расширяем, богоугодными добродетелми преспеваем, и мнози от корене и от ветвей многообразными подвиги, яко златыми степенми, на небо восходную лествицу непоколеблему воздрузиша, по нейже невозбранен к Богу восход утвердиша себе же и сущим по них»⁵⁶.

Після врочистого акту складання присяги у Переяславі В.Бутурлін у своїй промові, виголошеній 8 січня 1654 р., із-поміж решти аргументів на користь російсько-української угоди значну увагу надавав спорідненості влади московського царя з володарюванням св.Володимира:

«Поразумеваает же и се благоверный государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Руси самодержец, яко всемилостивый Бог, хотяй воздвигнути род христианский и сию землю, скипетр благоверного государя нашего, его царского величества, яко ж во времена благоверного царя Владимира и прочих его наследников бысть тако, и ныне через ваше тцание соединити»⁵⁷.

Передаючи Б.Хмельницькому царський прапор, московський боярин розвивав ідею царського покровительства через образ заступниці Богородиці Покрови:

«На сем царском своем знамени, царя царствующих всемилостиваго Спаса написаннаго, в победу на враги, пресвятую Богородицу в покров, и преподобных печерских со святою Варварою русских молитвенников, в ходатайство тебе и всему твоему православному воинству подавая, дабы всемилостивый Спас наш, яко ж иногда, яко повествует история о происхождении честнаго креста, православному царю русскому и всем христианном даде на враги победу и мир дарова. Тако и тебе со благочестивым воинством на врагов, церковь святую озлобляющих и православных утесняющих, дарует победу, да о имени Иисусове всяко колена гордых падет на землю, и враги православных прогонятся, а мир тем устроится сущим в гонении правоверным. И яко же пречистая Богородица некогда

⁵⁶ История о царях и великих князьях земли Росской Федора Грибоедова / Сообщение С.Ф.Платонова и В.В.Майкова [Памятники древней письменности СХХI] – Санкт-Петербург, 1896. – Л.12–12 об.

⁵⁷ Воссоединение Украины с Россией. – Т.3. – №205. – С.467.

верных в Цареграде покрываючи чудным своим покровом, враги на верных вооружившиися, всесильным своим заступлением, от иконы ея чудотворные бываемым, иныя чудотворно изби, другия же со студом прогна, тако да и посреде полков ваших в царском сем знамении написана носима, вас от иноверных оружия покрывает и победу на них даруя, тебе со всем православным воинством и со всеми верными соблюдет невредимых»⁵⁸.

Візантійський за своїм походженням церковний празник Покрови було установлено з ініціативи Володимира Мономаха у XII ст. У Московській державі покровському культу, за спостереженнями М.Плюханової, поступово повертався той місцевий політичний відтінок, який був притаманний його первісним візантійським компонентам⁵⁹. Як доводить дослідниця, цар Олексій Михайлович відіграв значну роль у переміщенні до Росії візантійських реліквій, зокрема хреста, з яким імператор Константин ходив у воєнні походи. Він був вельми обізнаний у цих питаннях і виявляв схильність до точного наслідування грецьких зразків, покликаних дати матеріальне втілення символам величі Російської держави.

В.Бутурлін згадував і київських святих:

«И святы же Божии угодницы рустии Антоний и Феодосий, со святою великомученицею Варварою, ея же святыя мощи, яко дар многоценен, ваша имать страна, яко же в начале православия в Русской сей земли сея мощи они же сами православнее утверждаху, сице и ныне да будут скоры тебе во всем помощницы, утверждающе мир православия. И знамение се его, царского величества, да будет всем врагом вашим победы знамение страшное и ужасное во бранех»⁶⁰.

Ця промова, за спостереженнями С.Плохія, виразно відрізнялася за своїм стилем і характером історично-правової аргументації від попереднього слова В.Бутурліна. Згадані святі Антоній, Феодосій та Варвара вказували «на право першості Києва в поширенні православ'я на Русі, були не тільки розраховані на українців, але, судячи зі стилю, також зініційовані кимось із представників київського духівництва»⁶¹.

Під час зустрічі посольства В.Бутурліна в Києві поблизу Золотих воріт київський митрополит Сильвестр Косів у своїй промові наголошував на династичній спорідненості князя Володимира та московських царів, визнаючи їх право на Володимирову спадщину:

«Внегда приходите от благочестивого и христоролюбивого светлейшего государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси самодержца от православного, православный царстии мужие, желание имуще еже посетити благочестивое древних великих князей русских наследие, внегда приходите к седалищу первого благочестивого российскийского великого князя».

⁵⁸ Воссоединение Украины с Россией. – Т.3. – №205. – С.467.

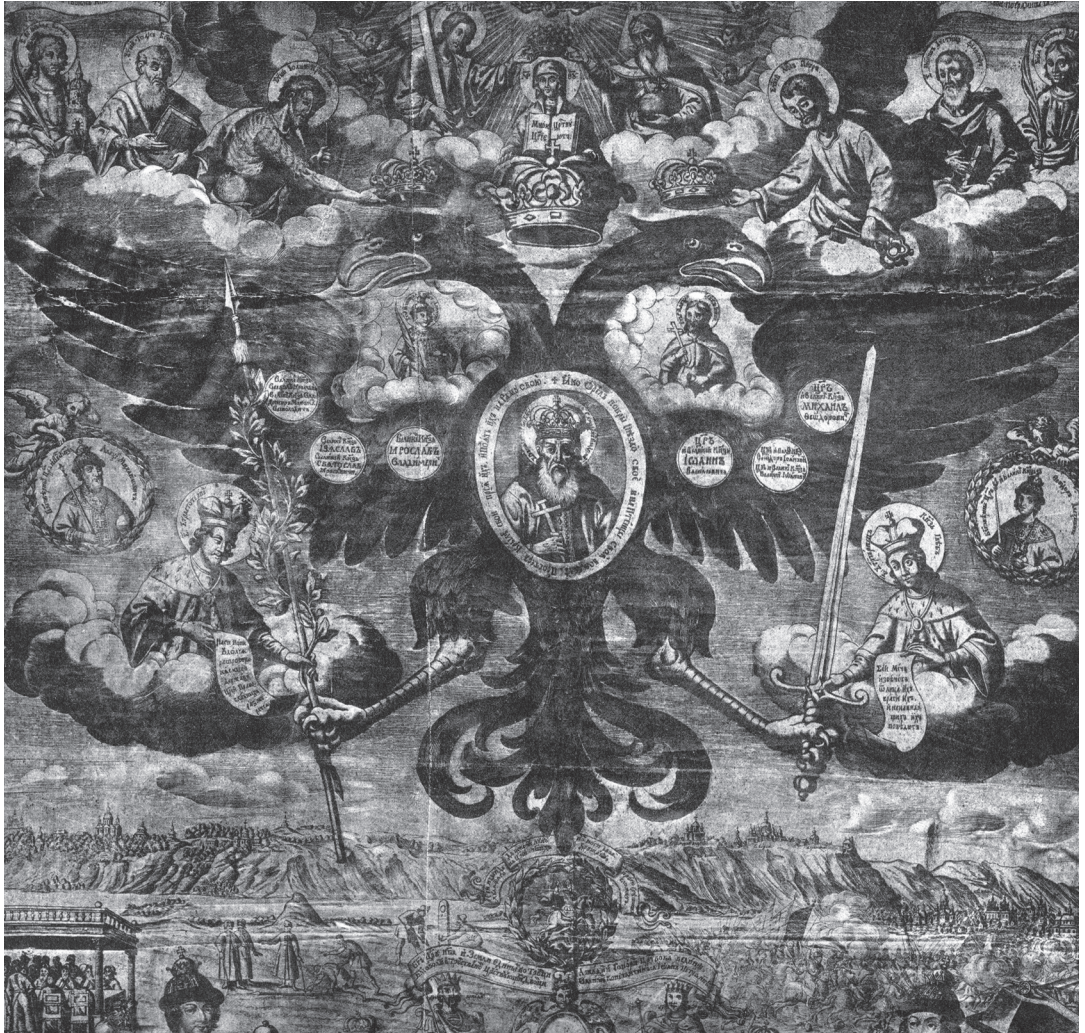
⁵⁹ Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – Санкт-Петербург, 1995. – С.50.

⁶⁰ Воссоединение Украины с Россией. – Т.3. – С.467–468.

⁶¹ Плохій С. Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура. – С.786–787. Серед можливих кандидатів на цю роль дослідник висуває, крім відсутніх у той час в Україні Єпифанія Славинецького, Арсенія Сатановського та Дамаскіна Птицького, намісника Київського братського монастиря Феодосія Софоновича.

Вітаючи російських послів, С.Косів персоніфікував в адресованих їм своїх поцілунках вітання самого Володимира, апостола Андрія та київських святих:

«Исходим вам в стретение, и целует вас в лица моем он, благочестивый Владимир, великий князь руский. Целует вас святыи апостол Андрей Первозванный, провозвестивый на сем месте велию просияти славу Божию, яже ныне вашим пришествием благополучно паки обновляетца. Целуют вас, общему житию начальницы, преподобный Антоний и Феодосий печерсти и вси преподобнии, лета и живот свой о Христе в сих пещерах изнузившии. Целуем и мы о Христе ваше благородие со всем освященным собором. Целующе же любовне, взываем: внидете в дом Бога нашего и на седалище первейшее благочестие рускаго, яко да вашим пришествием обновитца, яко орлу юность, наследия благочестивых великих князей руских»⁶².

Двоголовий царський орел, що покривас крилами Київ. У «серці» орла - медальйон із зображенням Володимира, а на крилах - клеїма з іменами нашадків рівноапостольного князя. Гравіровані академічні тези Івана Обидовського, у 1691 р. піднесені в дар московським царям Іванові та Петрові Олексійовичам

⁶² Воссоединение Украины с Россией. – Т.3. – С.478.

Відтепер українське духівництво всі свої зусилля спрямовує на прославлення нових володарів Володимирового Києва. Українські книжники-історіографи, виводячи Малу й Велику Русь зі спільного київського кореня, намагалися, як слушно зауважує О.Толочко, «не просто підпорядкувати власні уявлення під московський еталон, але й шляхом цілком свідомого інтелектуального втручання цей еталон модифікувати, підправити згідно з власними уявленнями про Руське православне царство»⁶³. Так, ректор Києво-Могилянського колегіуму, а потім чернігівський єпископ Лазар Баранович уклав книгу «Меч духовний» (1666 р.), яку присвятив цареві Олексієві Михайловичу. Присвяту («До его Пресветлого Царского Величества») супроводжувала гравюра із зображенням Володимира, який лежить на боці, а з його коліна виростає дерево. Тут уперше у творі образотворчого мистецтва з'являється генеалогічне дерево, що виростає з фігури князя Володимира⁶⁴.

Позбавлений патріаршества на соборі 1666–1667 рр. Никон засуджував прагнення Олексія Михайловича звести свій родовід до Володимира Великого. Він піддав книгу Л.Барановича суворій критиці, склавши на неї спеціальний реєстр викриттів. Ця праця не дійшла до наших днів, але збереглося послання-відповідь Никонові автора збірки⁶⁵. Виправдовуючись, чернігівський єпископ доводив, що в посланні йшлося не про наявність прямих династичних зв'язків Олексія Михайловича, а про родовід Московської держави:

«Сие древо не знаменует рода, но державу царствія [...], не о наследии Владимира святаго сказуется, но о державе и владетельстве Российского царства. Еже божию благодатию благочестивейший государь царь и великий князь Алексей Михайлович всея Великия и Маля и Белья Росии самодержец наследием восприял есть»⁶⁶.

У другій половині XVII ст. з остаточним утвердженням влади московської правлячої династії над Києвом святий рівноапостольний князь Володимир дедалі більш послідовно почав вшановуватися українськими книжниками, передусім ученим духівництвом, як прародитель московських царів, що уявлялись єдиними законними спадкоємцями правителів Київської Русі. Зокрема, у складеному в Києві на початку 1670-х рр. (лише за 20 років після переходу Лівобережної України під владу московського царя) першому друкованому творі зі східноєвропейської історії – «Синописі», авторство якого приписується професорові Києво-Могилянської колегії та згодом архімандритові Печерського монастиря Інокентієві Гізелю, не залишилося й сліду від недавнього переконання освічених українців про тяглість місцевої традиції. На думку Ф.Сисина,

«автор використовував киево-руську минувшину для обслуговування потреб московського /російського самодержця, хоча й включив

⁶³ Толочко О. «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету // Сучасність. – 1994. – №1. – С.112.

⁶⁴ Чубинская В.Г. Икона Симона Ушакова «Богоматерь Владимирская», «Древо Московского государства», «Похвала Богоматери Владимирской» (Опыт историко-культурной интерпретации) // Труды Отдела древнерусской литературы Института литературы (Пушкинский дом). – 1985. – Т.38. – С.304.

⁶⁵ Послание ко бывшему патриарху Никону обсуждающему через писание книгу именуемую «Меч духовный» // Государственный исторический музей (Москва). Синодальное собрание №130.

⁶⁶ Цит. за: Чубинская В.Г. Икона Симона Ушакова «Богоматерь Владимирская»... – С.304–305.

до свого твору лише нечисленні епізоди російської історії. Закладаючи підвалини для династичної історії східних слов'ян, „Синопис” не тільки відкрив шлях політичній історії Російської держави – він також чи не вперше застосував для аналізу російської історії поняття славенороської нації/народу і відтак націоналізував російську історіографію й унеможливив зведення російської ідентичності лише до ототожнення з династією або державою. І коли з самостійним українським національно-політичним досвідом „Синопис” впорався швидко, то його спробу злиття української та російської історії було шито білими нитками»⁶⁷.

Київ часів Володимира у цьому вельми популярному творі проголошувався споконвічною спадщиною предків московського царя Олексія Михайловича:

«Богоспасаемый преславный и первоначальный всея России царственный град Киев, по многих переменах своих изрядною милостию Божию аки на первое бытие возвращается, от древнего достоинства царского, паки в достояние царское прииде, егда царь царям и государь государем, паче прочих царей земных возносяй рог хреста своего, Великого Государя нашего и великого князя Алексея Михайловича всея Великая и Малыя и Белья России самодержец, и многих государств и земель восточных и западных и северных отчича и дедича и наследника и Государя и обладателя, его пресветлого величества, искони вечную скипетроносных прародителей его отчину, царственный той град Киев, в его скипетроносныя царския руце, яко природное царское его присвоение возврати»⁶⁸.

Задекларована у «Синописі» схема престолонаслідування від Володимира Великого до московських правителів надавала пошануванню в Києві пам'яті святого рівноапостольного князя Володимира імперського відтінку. Вона так і не спромоглася зберегти свої самобутні національні риси, а розчинилася в «загальноросійському» образі Володимира – просвітителя «*всего народа Русского*».

⁶⁷ Сисин Ф. Образ Росії та українсько-російських взаємин в українській історіографії кінця XVII – початку XVIII ст. // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – С.442.

⁶⁸ Sinopsis, Kiev 1681. Facsimile mit einer Einleitung von H.Rothe. – Köln; Wien, 1983. – S.43–44.

The process of remembering the Old Rus' past and its actualization in Ukrainian social-political thought of XVII was caused by the union needs. And that were the things those wakened the interest of Ukrainian intellectual stratum to the search of Old Kyivan sources of culture and Orthodox faith.

ОБРАЗ «ГРИШНИКА» ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ 1730–1760-х рр.

У статті досліджується один з аспектів народної побожності в Гетьманщині 1730–1760-х рр., а саме відвідини жителями великодньої сповіді та причастя, точніше – їх пропуск. Зібрано й проаналізовано вікові, соціальні, гендерні характеристики осіб, які, згідно зі сповідними розписами, упродовж Чотирнадцятиці пропустили обов'язкову щорічну сповідь і причастя в парафіяльного ієрея. Використання статистичних методів дозволило вичленити найтипівіші характеристики таких осіб, яких для зручності об'єднано під умовним визначенням «грішники», та намалювати їх збірні портрети, розділивши всіх відповідно до причин «гріха» на декілька категорій. Простежено динаміку змін у ставленні представників різних вікових і соціальних груп населення до церковних таїнств та зроблено спробу пояснити причини, які найчастіше перешкоджали людям вісімнадцятого століття бути ревними християнами (принаймні з формального погляду).

При вивченні народної побожності ми стикаємося з проблемою встановлення рівня релігійності тогочасної пастви. Безумовно, глибина духовних переживань у кожної людини своя, тож визначити тут єдиний критерій для точних обмірів видається доволі проблематичним, а то й неможливим. Спробу Б.Миронова¹ вивести рівень побожності пастви на теренах православної частини Російської імперії, узявши за основу ретельність при дотриманні постів та всіх пов'язаних із цим обмежень (зокрема, у сексуальних стосунках), було піддано критиці з методологічного погляду В.Дьячковим та його співавторами², які у своїх працях переконливо довели, що відсутність (чи мізерна кількість) записів у метричних книгах про народжених у листопаді – грудні (зачаття у цьому випадку мало припадати саме на Великодній піст) ще не свідчить про масовість дотримання заборон на шлюбні стосунки у цей період, адже зачаття відбувалися рівномірно впродовж року, а «Великий піст, як і решта постів, не ставав відстрочкою у справі поповнення селянської родини новим їдцем та майбутнім працівником»³.

Відтак допоки наука не винайшла універсальної формули для визначення міри благочестя пастви, дослідники змушені задовольнятися до певної міри поверховими показниками, зокрема зовнішніми проявами побожності, одним

* Романова Оксана Олексіївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник центру соціальної історії відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

E-mail: oxanar@inbox.ru

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – Санкт-Петербург, 1999. – С.326–332.

² Дьячков В.Л. Труд, хлеб, любовь и космос, или О факторах формирования крестьянской семьи во второй половине XIX – начале XX в. // Родословное древо: Тезисы и мат.: Город Тамбов в прошлом, настоящем и будущем: Социально-демографическая история России XIX–XX вв. [Електронний ресурс]: http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=tes_tambov98.djachkov; Дьячков В.Л., Кончаков Р.Б., Канищев В.В. Декабрьские рождения. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния, XIX – начало XX в. // Там же [Електронний ресурс]: <http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=conference.december>

³ Дьячков В.Л., Кончаков Р.Б., Канищев В.В. Декабрьские рождения...; Дьячков В.Л. Труд, хлеб, любовь и космос, или О факторах... – С.4.

з яких (і чи не найпоказовішим з огляду на обов'язковість та повторюваність цього таїнства) було ставлення мирян до великодньої сповіді й причастя.

Як відомо, низкою указів 1716–1737 рр. усіх жителів Російської імперії під загрозою штрафів було зобов'язано щорічно під час Великого посту сповідатись у парафіяльного іерея⁴. Своєю чергою останній мав давати причастя всім парафіянам незалежно від тяжкості відкритих на сповіді гріхів⁵, складаючи сповідні розписи⁶ та доносячи вищим церковним органам про тих, хто з якихось причин не виконав свого християнського обов'язку⁷. Саме особи, які пропустили річну сповідь та причастя, будуть основними фігурантами нашого дослідження. Із величезною долею умовності вживатимемо стосовно них, тобто тих, у кого виникли певні «проблеми» у стосунках із церквою, термін «грішники». У даному випадку свідомо беремо в лапки слова «грішники» та «проблеми», оскільки такими «гріхами» могло бути навіть безневинне тривале відлучення з парафії.

I. Характеристика джерел, методика дослідження

Джерела. Нагадаємо, що згідно з указом 1737 р., форма сповідних розписів, яка залишатиметься незмінною до 1917 р., передбачала складання поіменного списку всіх жителів парафії з поміткою про відвідини великодньої сповіді в одному із трьох стовпчиків: «Кто были у исповеди и святого причастия», «Ктож исповѣдывались токмо, а не причастились, и за каким винословием» та «Которые у исповеди не были»⁸. Тож для нас найінформативніша саме ця частина сповідного розпису, оскільки тут віднайдемо як імена «грішників», їх соціальні й вікові характеристики, так і відомості про сімейний стан (дані про дітей до 7-ми років зі зрозумілих причин до уваги не братимуться). Проблеми достовірності наведеної у сповідних розписах інформації присвячено іншу нашу розвідку⁹, відтак тут немає потреби спеціально зупинятися на цих деталях.

Наприкінці кожного розпису робилася підсумкова таблиця, де наводились узагальнені дані по кожній соціальній категорії населення про відвідини річної сповіді із виділенням, окрім згаданих вище трьох стовпчиків, ще однієї групи, точніше, розподіл осіб, що не сповідалися, на дві групи – «Кои ниже 7-ми лет» (тобто, не були при сповіді через свій малолітній вік), та «От семи лет і до престарелых» – саме ті, хто нас цікавить.

⁴ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи (далі – ПСПР). – Т.ІІ: 1722 г. – Санкт-Петербург, 1872. – №425, 721; Т.ІІІ: 1723 г. – Санкт-Петербург, 1875. – №972; Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года (вып.1; далі – ПСЗ). – Т.V: 1713–1719. – Санкт-Петербург, 1830. – №2991, 3169; Т.VІ: 1720–1721. – Санкт-Петербург, 1830. – №4052; Высочайшие резолюции 12 апреля 1722 г. на докладные пункты Св. Пр. Синода от 19 ноября 1721 г. и др. // Сборник памятников по истории церковного права, преимущественно русского, кончая временем Петра Великого / Сост. В.Н.Бенешевич. – Вып.ІІ. – Петроград, 1914. – С.243; ПСЗ. – Т.Х: 1737–1739. – Санкт-Петербург, 1830. – №7226.

⁵ ПСПР. – Т.ІІ. – №454. – С.107 (п.13–14); Т.ІІІ. – №117; ПСЗ. – Т.VІ. – №4009.

⁶ ПСЗ. – Т.Х. – №7226. – С.119–121; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.1044. – Арк.5; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.160. – Од.зб.1135. – Арк.1.

⁷ ІР НБУВ. – Ф.160. – Од.зб.576. – Арк.86 зв.; ЦДАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.2363. – Арк.1.

⁸ ПСЗ. – Т.Х. – №7226. – С.119–121.

⁹ Див.: Романова О.О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. – 2008. – №4. – С.122–148.

У кінці сповідної книги з одного духовного правління (протопопії, хрестової наміснії чи вотчин якогось монастиря), що являла собою збірку розписів з окремих парафій, складалася подібна до згаданої вище таблиця (або табель) зі згрупованою по селах і соціальних категоріях населення інформацією, в якій уже узагальнювалися дані про всіх сповідальників відповідного духовного правління. За подібною схемою в консисторії також складався підсумковий екстракт із повиття чи цілої єпархії, який потім пересилався у Синод. До нашого часу дійшли як екстракти з повиття, так і з єпархії, проте з огляду на їх нечисленність не можемо однозначно сказати, дублювалися вони, чи в якийсь період складалися лише з повиття, а в якийсь – тільки з єпархії¹⁰.

Від 1743 р. священники повинні були складати окремі реєстри осіб, які безпричинно пропустили сповідь, із метою передачі їх світським органам влади для притягнення до відповідальності¹¹. Наскільки можна судити з наявних джерел, на практиці ці відомості замінювалися поміткою в рапорті з духовного правління про пересилку сповідних розписів, що в такому-то духовному правлінні тих, хто безпричинно пропустив річну сповідь, не виявилось, або таких є лише одна – дві особи в такій-то парафії (інколи при цьому зазначалось ім'я «грішника»)¹². Примітно, що в подібних рапортах могли дописувати відомості й про осіб, які сповідалися, але з певних причин пропустили причастя¹³.

Інформативність джерел. Сповідні розписи – це надто своєрідне джерело, працювати з яким потрібно вкрай обережно. Попри їх формалізацію та чітко прописані правила складання кожен із цих документів несе на собі відбиток добросовісності й розуміння значимості розписів з боку їх укладачів. Відтак є приклади, коли у списку відзначалися, а в підсумковій таблиці (а потім, відповідно, і книзі) «грішники» не фіксувалися (приміром, по с. Звіринець, вотчині Києво-Видубицького монастиря, 1740 р.)¹⁴. Були випадки, коли навпаки, у самому розписі таких осіб не відмічено, а в підсумковій таблиці проставлено (вотчини Києво-Печерської лаври, 1756 р., м. Сміла (Лубенський полк), церква Св.Миколая)¹⁵. Примітно, що у цьому випадку в таблиці наприкінці розпису значиться одна особа, яка сповідалася, але не причащалася, а в кінці підсумкової таблиці із відповідної наміснії вже зазначено у цій парафії одну особу, котра взагалі не сповідалася. Відомі й інші приклади, коли в різних таблицях зазначалася хай навіть і однакова кількість осіб, але за одними даними – як таких, що залишилися без причастя «за нерачением», а в інших – узагалі не сповідалися. Тож виникає питання, а наскільки самі духівники розрізняли відповідні категорії «грішників» (точніше, приділяли цьому значення)? Утім, є розписи, де чітко зазначено

¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.2268. – 2 арк.; Од.зб.3067. – 2 арк.; Од.зб.3379. – 2 арк.; Оп.1021. – Од.зб.56. – 2 арк.; Оп.1024. – Од.зб.2194. – Арк.1–4, 5 зв. – 6, 18 зв., 21; ІР НБУВ. – Ф.160. – Од.зб.1135. – Арк.8.

¹¹ ІР НБУВ. – Ф.160. – Од.зб.576. – Арк.86 зв. (сам текст указу тут втрачено); ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.2363. – Арк.1.

¹² Див., напр.: ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.1517. – Арк.1–3, 6.

¹³ Там само. – Од.зб.1125. – Арк.2.

¹⁴ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.1. – Арк.94–101.

¹⁵ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.27. – Арк.746.

осіб, які не сповідалися взагалі, і тих, котрі залишилися без причастя, а також причину цього (власне недбальство чи за порадою духівника). Наприклад, у розписі церкви Воскресіння Христового Києво-Печерської фортеці поручик Михайло Петров Черкасов за списком значиться як такий, що взагалі не був на сповіді «за нерачением», а за підсумковою таблицею його доплюсовано до інших осіб, які пропустили причастя «за нерачением»¹⁶. Натомість у розписі церкви Іоанна Предтечі тієї ж Києво-Печерської фортеці п'ятеро сержантів спочатку були позначені такими, що безпричинно пропустили річну сповідь узагалі, а потім цей запис було затерто, а помітку «за нерачением» уже проставлено у стовпчику «Ктож исповѣдывались токмо, а не причастились, и за каким винословием»¹⁷. У розписі церкви Святої великомучениці Параскеви с. Кандрикіне Брянського повіту (вотчина Новопечерського Свенського монастиря) значиться 106 осіб, які залишилися без причастя за порадою духівника, та 4 особи, які не причастилися «за нерачением». Примітно, що в даному випадку йдеться про членів однієї родини: батько був на сповіді та причасті, мати й троє дорослих синів не причастилися «за нерачением», а невістка – за порадою духівника¹⁸. У розписі церкви Покрови Богородиці Верхньокиївської протопопії за 1742 р. значиться 11 осіб, які взагалі не сповідалися «за нерачением», та 4 особи – «за отлучкою», а також знову 4 особи, які по сповіді залишилися без причастя (із них троє – «за нерачением», а одна жінка – «за случившеюся немощію злою»¹⁹). Як бачимо, для одних укладачів принциповим було розписати всі деталі відхилення від благочестивого життя своїх парафіян, а інші робили це доволі недбало.

Примітно, що в різних рапортах про осіб, які пропустили сповідь у 1757 р., навіть серед парафіян однієї церкви відзначаються суттєві різночитання в їх чисельності. Наприклад, за двома різними відомостями (екстракти з єпархії) про осіб, котрі не сповідалися в 1757 р. (які, між іншим, різняться за кількістю включених до них «грішників» та парафій, де ті мешкали), у приході Троїцької церкви с. Середина-Буда (Ніжинський полк) по одній відомості значиться 21 особа, а по іншій – 33 (див. табл.1)²⁰.

Аби уникнути зайвих клопотів, священники не поспішали вносити до сповідних розписів відомості про всіх осіб, які безпричинно пропустили сповідь чи причастя. Тут можна навести приклад сім'ї посадських жителів Чертюнкових, котрі, згідно зі сповідними розписами, усі сповідалися й причащалися, хоча насправді протягом 1737–1738 рр., за які збереглися згадувані розписи, перебували під слідством Київської духовної консисторії через багаторічні пропуски сповіді²¹.

Методика дослідження. До аналізу бралися всі згадки про «грішників» у перелічених видах джерел за 1730–1760-ті рр. Згадки в різних джерелах про

¹⁶ Там само. – Арк.57 зв., 98.

¹⁷ Там само. – Арк.157 зв.

¹⁸ Там само. – Арк.1426–1476, 1470 зв.

¹⁹ Там само. – Од.зб.6 а. – Арк.47–63.

²⁰ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.2998. – Арк.1–2; Оп.1024. – Од.зб.1035. – Арк.1–1 зв.; Од.зб.1044. – Арк.4–5.

²¹ Там само. – Оп.133. – Од.зб.39. – 29 арк.; Оп.1016. – Од.зб.2. – Арк.72; Романова О.О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. ... – С.122–148.

пропуск однією й тією ж особою за один і той самий рік сповіді чи причастя рахувались як одна. Повторні згадки про пропуск однією особою сповіді за різні роки пораховано як окремі, оскільки вони вказують на поширеність подібної практики серед відповідних категорій населення. Дані судових справ, попри те, що наявні в них матеріали дуже колоритні, не бралися до уваги, оскільки вони надто спорадичні й не дають чіткої картини. До того ж про них уже неодноразово писалося²².

Щоправда, запропонований нами метод дослідження не може вважатися абсолютним, оскільки й джерела збереглися неповністю, і далеко не всіх «грішників» із тих чи інших причин було до них записано. Отримані результати допомагають окреслити лише основні тенденції у ставленні до сповіді мирян, проте не дають відповіді на питання, скільки їх, як часто, і з яких саме причин пропускали річну сповідь? На даному етапі своє завдання ми вбачаємо в тому, щоби проаналізувати соціальні, вікові та гендерні характеристики осіб, які, згідно зі сповідними розписами, найчастіше з тих чи інших причин узагалі пропускали річну сповідь або сповідалися, утім через певні обставини залишалися без причастя.

Було б дуже цікаво порівняти співвідношення різних категорій «грішників» в їх хронологічному розвитку. Проте сьогодні це неможливо, оскільки документи репрезентують дані з різних духовних правлінь за різні роки. Дуже часто, коли збереглося кілька сповідних розписів з одного духовного правління, у них узагалі відсутні згадки про подібних «грішників». Також незадовільний стан збереження джерел не дозволяє говорити про повторні пропуски однією особою сповіді чи причастя в подальші роки. На даний момент удалося виявити лише один випадок, коли 35–36-річний солдат Профор Семенов Жуков два роки поспіль (1742 і 1743 рр.) пропускав сповідь «за нерачением»²³.

Оскільки у сповідних розписах фіксувався лише сам факт пропуску сповіді чи причастя з формальною поміткою «за отлучкою», «за нерачением», «по совету духовника», ми не можемо дізнатися, які ж саме причини найчастіше крилися за цими словами. Особливо це актуально у випадку утримування від причастя впродовж Великоднього посту, оскільки причиною недопуску до Святих Тайн могли бути як надзвичайно тяжкі й непокутувані гріхи (хоча, як знаємо, додаток до Духовного регламенту вимагав давати причастя всім незалежно від ступеня відкритих гріхів), так і банальне недотримання посту (в їжі, сексуальних стосунках, цигарка зранку тощо) напередодні або в день причастя, що передбачало просто перенесення його у часі. Так само, як, прийшовши одного разу до церкви й висповідавшись на вечерні, якщо причастя мало бути

²² Див.: Романова О.О. Народне розуміння християнської «праведності» та «гріховності» (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.) // *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України*: Наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С.456–476; *Її ж.* Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. // *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – Вип.7. – К., 2007. – С.216–238; *Яременко М.* «...Ест у мене команда іншая...»: Влада церкви та її межі у сприйнятті представників соціуму Гетьманщини XVIII ст. (на прикладі ставлення до сповіді та причастя) // *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku*. – Lublin, 2009. – S.57–80 (*Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, t.5).

²³ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1016. – Од.зб.345. – Арк.1–1 зв.

перенесене на ранішню літургію, людина могла через ті чи інші обставини не з'явитися наступного дня до храму. Але все це – лише наші припущення, тож допоки не будуть віднайдені більш переконливі докази на користь якогось із них, ми утримуватимемося від намагань дати пояснення, чому саме така картина вимальовується, і чому саме відповідні групи населення домінували серед того чи іншого типу «грішників».

II. Типологія «грішників»

Загалом було опрацьовано 37 сповідних книг²⁴ та 7 підсумкових екстрактів²⁵, які подають інформацію про 632 парафії за 1730–1760-ті рр. Із них лише у 45 парафіях були дані про відповідні категорії населення, умовно названі «грішниками». Наскільки така мала частота згадок про них пояснюється високою побожністю населення, чи, навпаки, недбальством ієреїв – судити складно. Усього в опрацьованих джерелах налічується 2194 таких «грішника». Із них 1916 (87%) – це особи, які сповідались, але з певних причин залишилися без причастя. Натомість 278 (13%) узагалі не виконали свого християнського обов'язку.

Отже, у 1730–1760-х рр. люди з тих чи інших причин у сім разів частіше залишалися без причастя, аніж пропускали річну сповідь. Це дозволяє нам зробити висновок, що законодавство про обов'язкові відвідини великодньої сповіді під загрозою штрафів за її пропуски, очевидно, дало результати. Хоча не виключено, що основна маса населення просто була досить побожною, принаймні у формальних, зовнішніх, проявах. І це підтверджується доволі мізерною часткою «грішників» у Київській митрополії XVIII ст.

Соціальні характеристики «грішників» та основні причини невиконання віруючими свого християнського обов'язку. Серед осіб, які пропускали сповідь «за нераченієм» чи «за отлучкою» (див. табл.2), безсумнівними лідерами були посадські (купці, цехові) – 55,03% (із них 32,37% – чоловіки, 22,66% – жінки), що й не дивно з огляду на специфіку їхніх занять – часті переїзди торгових людей. За ними йшли військові (що також було пов'язане з професійною діяльністю) та посполиті – по 13,67%. Доволі високий відсоток посполитих пояснюється значною питомою вагою цієї категорії населення у загальній чисельності жителів митрополії (див. табл.3). На третьому місці серед тих, хто пропустив сповідь, стоять дворові (4,32%) – також традиційно третя за чисельністю (після посполитих і військових²⁶) категорія населення Гетьманщини. За ними йшли представники військової старшини (як козацької, так і імперське офіцерство) – 2,52%, приказні (секретарі, протоколісти, перекладачі, канцеляристи) та різночинці (дворяни, діти боярські, служилі тощо) – по 0,72%. Завершували цю категорію «грішників»

²⁴ Там само. – Ф.1015. – Од.зб.1–6, 6 а, 10, 10 а, 14, 18, 20, 20 а, 24, 26–28, 28 а; Оп.1016. – Од.зб.1–3, 5, 7–9, 11–13, 15, 25, 28, 345; Оп.1017. – Од.зб.1 а, 2; Оп.1020. – Од.зб.954; Ф.130. – Оп.2. – Од.зб.46, 212.

²⁵ Там само. – Ф.127. – Оп.1016. – Од.зб.6; Оп.1020. – Од.зб.2268, 3067, 3379; Оп.1021. – Од.зб.56; Оп.1024. – Од.зб.2194; ІР НБУВ. – Ф.160. – Од.зб.1135.

²⁶ Під «військовими» тут маються на увазі як козаки й члени їхніх сімей, так і представники регулярних імперських військ, розквартированих на території Гетьманщини.

духовні – а саме один дячок, який пропустив сповідь із невідомих причин (0,36%). Примітно, що священники та члени їхніх родин зазвичай становили четверту (інколи п'яту) за чисельністю категорію населення Гетьманщини. Їх питома вага коливалася від 2,7% до 3,15%, що значно перевищувало чисельність приказних (від 0,4% до 0,8%) та різночинців (0,04–1,79%). Водночас посадські люди – лідери серед цієї категорії «грішників» – стабільно посідали п'яте (деколи четверте) місце серед усіх чинів Гетьманщини. Для порівняння, за даними Б.Миронова, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. по всій Російській імперії «найвищий відсоток відвідуваності сповіді був у духівництва, потім – у дворян та чиновників, далі – в осіб військового й міського станів; найчастіше пропускали сповідь селяни, проте це було радше наслідком незалежних від людини обставин» (як правило, чимала відстань до храму, весняно-осінне розпутья та ін.)²⁷. Як можна помітити, у цілому наші дані корелюють із твердженням Б.Миронова, за винятком того, що селяни Гетьманщини з урахуванням значної частки їх серед усього населення, не були лідерами з пропуску сповіді. Не в останню чергу це пояснюється меншою (ніж у цілому по Російській імперії) площею парафій Київської митрополії, де церква була майже в кожному поселенні.

Серед причин, через які люди (203 особи) пропускали річну сповідь (з усіх випадків, де їх названо), переважали недбальство («нерачение») – 111 (або 54,68%) та відсутність на період Чотиридесятниці в парафії («за отлучкою») – 86 осіб (42,36%). Інші причини становили лише 2,96%. Серед них: 1 – «полской религии держится»²⁸, 2 (подружжя) – «за четирехженства»²⁹, 1 – «умре»³⁰, 2 (точніше, одна особа за різні роки) – «за несостоянием ума»³¹.

Не менш показовими щодо внутрішньої потреби у сповіді були причини, якими люди виправдовували нерегулярну практику очищення сумління. Наприклад, 70-річна дружина купця Венедиктова – Марія Іванова, пояснювала, що їй упродовж кількох років стати до сповіді заважала хвороба та пов'язані з цим витрати, а також постійні торгові справи: «А годов зо два она Марія то за немощію своею, в которой будучи всегда витрати имѣла, то за повсягодною торговлею не исповѣдалась. А сего 1737 года у протопопа Верхнего града Кіева Стефана исповѣдалась в Петров пост, токмо не причащалась за тяжкою зубов болезнію»³². А, приміром, Анна Чертюнкова (парафіяльний ієрей помилково назвав її Євдокією) твердила, що «в 735 году и 736 не исповѣдалась и не причащалась за зеллою немощію женскою, о какой немощи женской может свѣдетелей представить» (два роки поспіль!). «В 737 году исповѣдалась и причащалась [...] в пост Спасов [...], а в Святую Великую Четыредесятницу не исповедалась и не причащалась за болезнію, іменно горачкою»³³ – як бачимо, звичка відкладати сповідь на останні дні Великоднього посту, коли вона просто фізично не могла цього зробити,

²⁷ *Миронов Б.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – С.327–328.

²⁸ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.2. – Арк.75.

²⁹ Там само. – Арк.78.

³⁰ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.345. – Арк.1.

³¹ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.2094. – Арк.2; Од.зб.1517. – Арк.4.

³² Там само. – Оп.133. – Од.зб.39. – Арк.9.

³³ Там само. – Арк.8 зв.

привела до того, що в Анни за три останні роки забракло для цього часу (окрім 1737 р., коли вона таки висповідалась у Спасів піст³⁴). Щоправда, парафіяльний священник виклав дещо іншу версію причин її сповіді: «Чертюнков не исповедлся и не причащался чрез время двенадцать летное. Толко жена его Евдокия будучи при лабости (слабости? – О.Р.) в 733-м или 734-м годѣ заподленно не упомнѣл, исповедался и причащался, а иных годов також не исповедалась и не причащалась»³⁵. Тож єдиним мотивом, що спонукав жінку до сповіді, напевно, був страх смерті без покаяння.

У сповідному розписі 1742 р. церкви Покрови Богородиці Верхньокиївської протопопії знаходимо позначку про відсутність на сповіді «за немощю злою» 21-річної Марії Сидорової³⁶ – хоча, за логікою, будучи не у змозі прийти до церкви їй слід було б покликати духівника до себе, аби висповідатися на випадок загострення хвороби.

Як свідчив Іван Чертюнков, за 12 років проживання в парафії Іоанна Золотоустого він жодного разу, окрім Спасівки 1737 р., не сповідався в місцевого ієрея через часті від'їзди з дому³⁷. Тетяні Бойківні висповідатися в 1750 р. завадила судова тяганина³⁸. Моровський сотенний писар Артемон Корецький у 1755 р. у відповідь на вмовляння парафіяльного священника сповідатися після повернення з «отлучки», як того вимагали укази, заявив, що «ты де мене не примусишь, схочу стану говѣть, а схочу не стану. Мой де і командир бунчуковый товарищ Бурковский не говел»³⁹. Тож у парафіян щоразу знаходилася маса причин, які перешкоджали їм бодай раз на рік будь-що відвідати духівника. Неабияку роль при цьому відіграла звичка відкладати сповідь на останні дні посту, коли мізерні прикrostі могли стати на заваді виконанню християнського чину. Навіть пропустивши обов'язкову сповідь у Чотиридесятницю, вірні не намагалися виправитися в інші пости, допоки не потрапляли в поле зору церковних та світських органів влади. І це явище, схоже, було звичним по всій Російській імперії. Так, за спостереженнями М.Покровського, не лише старовіри, але навіть прихильники офіційної церкви у Сибіру масово пропускали щорічні сповідь та причастя через суто побутові причини⁴⁰.

Серед осіб, що сповідалися, проте не причащалися (див. табл.4), безумовними лідерами були посполиті – 1251 із 1916 (65,29%). Із них, за порадою духівника, утрималися від причастя 364 особи (42,32%) – це з тих випадків, де

³⁴ Показово, що у сповідному розписі Верхньокиївської Золотоустовської церкви за 1737 р. під номером 121 числяться «посадской Иван Васильев син Чортов» та «жена его Анна Яковлева» такими, що сповідалися та причащалися у Великодній піст (див.: ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1016. – Од.зб.2. – Арк.72).

³⁵ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.133. – Од.зб.39. – Арк.21.

³⁶ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.6 а. – Арк.47 зв.

³⁷ «В приходе Златоустенском неисповедовался, и неприобщался тайнам христовим, за частою отлучкою, у своего приходского священника, кроме сего настоящего 737 года и то в пост Спасов, а в святую четьредесятницу не исповедался за тем, что был на подряде за плитами» (див.: ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.133. – Од.зб.39. – Арк.7).

³⁸ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.1685. – Арк.4.

³⁹ Там само. – Од.зб.2723. – Арк.2.

⁴⁰ Покровский Н.Н. Организация учёта старообрядцев в Сибири в XVIII в. // Русское население Поморья и Сибири (период феодализма): Сб. ст. памяти члена-корреспондента АН СССР В.И.Шункова. – Москва, 1973. – С.381–406.

відомі причини. Далі йшли військові – 582 (30,38%) від загальної кількості осіб, що залишилися без причастя. Переважна більшість їх пропустили причастя «за нерачением» – 443 особи (51,51%) із тих, де відомі причини. Натомість 32 (3,72%) – за порадою духівника, 1 жінка – з поважної причини («за неможістю злою»), а щодо 106 осіб причини пропуску причастя не уточнялися. На третьому місці стояли посадські – 27 осіб (1,41%), 4 з яких були позбавлені причастя за порадою духівника. Далі в низхідному порядку йшли дворові (18 осіб, або 0,94%; 1 – «за нерачением», а щодо решти причини не уточнено), різночинці (10, або 0,52%), військова старшина – 7 осіб (0,37 %) – всі «за нерачением» та 6 духовних осіб (0,31%), причому 2 з них – дячок⁴¹ і невістка священника⁴² – за порадою духівника.

Загалом серед цієї категорії «грішників» 52,67% (453 особи) становили ті, хто висповідалися, але залишилися без причастя «за нерачением», та 46,97% (404 особи) – ті, хто утрималися від причастя за порадою духівника. Серед інших причин (усього згадано три випадки, або 0,35% – усі жінки), які стали на заваді при отриманні причастя, зазначаються, що «по исповеди родила отроча»⁴³ та два випадки «за случившеюся неможістю злою»⁴⁴.

Нагадаємо, що згідно з додатком до Духовного регламенту від 28 лютого 1722 р., аби розкольників не ухилялися від причастя в никонівських церквах, священники повинні були давати його всім, хто прийшов на сповідь, незалежно від тяжкості гріха⁴⁵. Тож що саме в умовах XVIII ст. крилося під пропуском сповіді «за нерачением», та ще й у такій значній кількості, залишається загадкою. Це вказує на розведення у часі сповіді та причастя – принаймні сповідь увечері, а причастя вранці (а, можливо, і пізніше). Імовірно, для тогочасних людей відбуття сповіді без причастя вже видавалося достатнім, аби вважати себе добропорядним християнином, або ж вони не відчували у цьому особливої потреби. Таким чином, ставиться під сумнів побожність відповідної категорії населення, перш за все військових (у тому числі представників імперських військ). Примітно, що з 1347 «холостих» гренадерів, які перераховувалися окремими списками у трьох парафіях Києво-Печерської фортеці (а саме церков Св.Феодосія – 723 особи, Воскресіння Христового – 509 та Св.Іоанна Предтечі – 115 осіб) 371 (або 27,5%), тобто, трохи більше, як кожен четвертий солдат, пропустили причастя «за нерачением»⁴⁶ (див. табл.5).

Сімейний стан та гендерні характеристики. Із 278 осіб, які не висповідалися взагалі (див. табл.2), дві третини (181, або 65,11%) припадало на чоловіків, і лише 34,89% (97 осіб) – на жінок. Причому чоловіки були безумовними лідерами за всіма групами причин пропуску сповіді.

Приблизно така ж закономірність простежується й у випадку з особами, які висповідалися, проте не причащалися (див. табл.4). Зокрема, з 1916 таких

⁴¹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.532. – Арк.2.

⁴² Там само. – Оп.1015. – Од.зб.27. – Арк.1425.

⁴³ Там само. – Од.зб.2. – Арк.17 зв.

⁴⁴ Там само. – Арк.22 зв.; Оп.1015. – Од.зб.6 а. – Арк.47 зв.

⁴⁵ ПСПР. – Т.І: 1722 г. – №454; Т.ІІ: 1723 г. – №117.

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.27. – Арк.31–43 зв., 88–97 зв., 160–160 зв., 162–162 зв.

1225 (63,94%) становили чоловіки, натомість жінок було лише 691 (36,06%). Щоправда, у цій групі «грішників» простежується більша гендерна строкатість порівняно з особами, які взагалі не сповідалися. Так, лєвова частка тих, хто не причащався «за нерачением», припадає на чоловіків – 98,23% (445 із 453 осіб), тоді, як із 404 осіб, що залишилися без причастя за порадою духівника, 221 (54,70%) становили жінки.

Якщо проаналізувати сімейний стан «грішників», то виходить, що найчастіше безпричинно пропускали сповідь подружні пари – 16 (або 32 особи), тобто 49,23% від усіх тих, які взагалі не відвідували духівника (із 65 осіб, щодо яких удалося простежити сімейний стан) (див. табл.6). На другій позиції стояли неодружені чоловіки («холості») – 18 осіб (27,69%), з яких 55,6% – «за нерачением» і 44,4% – «за отлучкою». А на третій – дівиці (5 випадків, або 7,69%). Причому одна 12-річна дівчинка пропустила сповідь «понеже в службе»⁴⁷, а четверо дівчат, що пропустили її «за нерачением», значилися в реєстрі осіб Полтавського повіття, котрі не сповідалися 1757 р., разом з їхніми батьками та іншими членами родини (без згадок про чоловіків чи дітей, звідки й робиться висновок про їх незаміжжя)⁴⁸. За ними йшли одружені чоловіки, дружини яких сумлінно виконали свій християнський обов'язок – 4 випадки (6,15%) та вдови – 3 випадки (4,62%, усі – «за нерачением»). Відомо по 1 випадку (1,64%) пропуску сповіді вдівцем «за нерачением» та заміжною жінкою, яка «полскої религии держится»⁴⁹, тоді, як її чоловік відвідував духівника.

Серед осіб, які сповідалися, але не причащалися, безумовними лідерами були неодружені чоловіки – 411 з 913, або 45,02%. Із них 383 (93,19%) пропустили сповідь «за нерачением». Друге місце у цій категорії «грішників» посіли сімейні пари – 146 (або 292 особи), що становило 31,98%. Із них лєвова частка – 137 пар (274 особи, або 93,84%) були позбавлені причастя за порадою духівника. Примітно, що здебільшого це молоді люди у віці 14–40 років (131 подружжя, або 95,62% від усіх сімейних пар, позбавлених причастя священником), що навіть підозри про характер їхніх «гріхів», які, напевно, були пов'язані з деякими обставинами подружнього життя. В.Дьячков, вивчаючи фактори формування селянських родин у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на прикладі Тамбовської губернії, дійшов висновку, що «активність статевого життя селян [...] була приблизно однаковою в усі пори року зі зрозумілим, проте незначним, зростанням у період весіль, у м'ясоїд та з ще менш помітним послабленням у жнива»⁵⁰. У нашому випадку, коли на всю Київську митрополію зафіксовано лише 146 пар, яких можна запідозрити в порушенні заборони на інтимні стосунки під час посту, напрошуються два можливі пояснення цього явища – або місцеві люди більш ретельно, ніж жителі Тамбовщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст., дотримувалися заборони на тілесну близькість у піст, або ж навпаки – це явище було настільки типовим, що духівники на нього навіть

⁴⁷ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.1. – Арк.103.

⁴⁸ «Никита Поляков, син его Андрей Поляков, жена его Мария, сестра ее Наталія», «Іван Кошевар, жена его Ирина, дети их: Параскевія, Марія», «Марія Егорова Селезнева, дочь ее Мария» (див.: ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.1044. – Арк.4; Оп.1020. – Од.зб.2998 а. – Арк.2; Оп.1024. – Од.зб.2197. – Арк.5 зв. – 6).

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.2. – Арк.22.

⁵⁰ Дьячков В.Л. Труд, хлеб, любовь и космос, или О факторах... – С.4.

не звертали уваги, а наші «підозрювані» натомість «відзначилися» якимись особливими порушеннями правил сімейного життя⁵¹.

На третє місце серед тих, хто залишився без причастя, слід поставити одружених жінок, чії чоловіки сумлінно виконали свій християнський обов'язок – 114 осіб (13,36%). Причому переважна більшість із них (108, або 94,74%) – за порадою духівника. З іншого боку, одружені чоловіки, чії жінки не привернули до себе увагу духовних властей (разом 7,34%), у 50 випадках із 67 (або 74,63%) пропустили причастя за власним недбальством, і лише 25,37% – за порадою духівника. На відміну від одружених чоловіків майже всі вдівці (23 з 24 осіб) залишилися без причастя за порадою духівника – це 2,63% у названій категорії «грішників». Лише 0,77% (7 осіб) становили вдови та солдатки, яким духівник не дозволив причаститися, і жодного пропуску – через власне недбальство. Тож, як бачимо на прикладі вдівців, із плином часу їх завзяття у виконанні свого християнського обов'язку зростало.

Цікаво, що у цій категорії «грішників» узагалі відсутні незаміжні дівичі, що контрастує з наведеними даними про доволі високий відсоток молодих подружніх пар та окремих молодичь, які утрималися від причастя за порадою духівника. Це ще раз підтверджує нашу тезу про те, що переважна більшість осіб були позбавлені причастя духівником через гріхи, пов'язані з їх шлюбним (сексуальним) життям.

Ще одна характерна деталь. Були родини, кілька членів яких (не подружні пари, а батьки – діти, брати – сестри, зяті – невістки) потрапляли до числа «грішників». На сьогодні вдалося відшукати відомості про 20 таких сімей. Із них 8 (40%) узагалі пропустили сповідь. У 12 родин (60%) кілька членів (але не подружжя) залишилися без причастя за порадою духівника. У тому числі одна сім'я, де батько сповідався й причащався, мати та три дорослі сини пропустили причастя «за нераченням», а невістка була позбавлена його за порадою духівника⁵².

Убачати за цими даними спроби приховати свою належність до розколу не видаються переконливими, оскільки зазвичай серед позбавлених причастя домінувала молодь (діти домогосподарів). Тож якби йшлося про прихований розкол, то, напевно, лідувати мали б особи більш похилого віку, які відзначаються релігійною консервативністю, але в переважній більшості всі вони були на сповіді й причащалися. До того ж доволі часто у сім'ях, де обоє з подружжя були позбавлені причастя, їхні малолітні діти (7–16 років) та інші домочадці ретельно виконували свій християнський обов'язок⁵³.

Вікові характеристики. Із тих «грішників», чий вік достеменно відомий (молоді домогосподарі), найчастіше сповідь пропускали чоловіки у віці 26–40 років, частка яких становила 40,74% (див. табл.7). Наступними віковими категоріями «грішників» серед чоловіків були 15–25-річні (дорослі, часто

⁵¹ Як відомо, церковні правила регулювали не лише час для шлюбного життя, а навіть пози та дозволені утіхи (більш детально див.: Алмазов А. Тайная исповедь в православной восточной церкви: Опыт внешней истории: Исследование преимущественно по рукописям. – Т.І–ІІІ. – Одесса, 1894; Смирнов С. Древнерусский духовник: Исследование по истории церковного быта. – Москва, 1913. – 290 с.; Корогодина М.В. Исповедь в России в XIV–XIX вв.: Исследование и тексты. – Санкт-Петербург, 2006. – 584 с.).

⁵² ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.27. – Арк.1470.

⁵³ Див., напр.: Там само. – Арк.1298 зв., 1299 зв., 1312–1312 зв.

одружені, але ще жили при батьках; 24,07%) та 41–55 років (16,67%). Тобто, найчастіше пропускали сповідь молоді здорові чоловіки. Як правило, це були посадські або військові, котрі часто змінювали місцеперебування, та селяни, які час, призначений для сповіді, імовірно, змушені були витратити на добування хліба насущного для своїх сімей. Не надто прагнули очистити совість перед духівником 7–14-річні (12,96%). Натомість особи похилого віку (56–65 років) та старші доволі ретельно виконували свій християнський обов'язок. Зокрема, серед чоловіків у віці 56–65 років відомо лише 2 випадки пропуску ними сповіді «за нерачением» (3,70%), та 1 випадок у віці 81 рік – без уточнення причини⁵⁴.

Серед жінок у віці 56 років і старше взагалі не зафіксовано жодного випадку безпричинного пропуску сповіді. Найчастіше її пропускали 15–25-річні та 41–55-річні (по 5 випадків, або 35,71% на кожен віковий проміжок). Натомість у віці 26–40, як і 7–14 років зафіксовано лише по 2 випадки (по 14,28%). Дати раціональне пояснення такому ставленню до сповіді у відповідні вікові інтервали доволі складно. Можливо, у віці 15–25 років нещодавно віддані заміж молодіці за сімейними клопотами (новонароджені немовлята) не могли відшукати вільного часу?

Чоловіки найчастіше пропускали причастя також у віці 26–40 років, що становить 54,38% із числа тих, чий вік відомий (див. табл.8). На другому та третьому місцях, як і у випадку із «затягнутими несповідальниками», стояли вікові категорії 15–25 (32,5%) та 41–55 (9,38%) років. Така розкладка властива для осіб, які пропустили причастя через власне недбальство – як чоловіків, так і жінок. Проте (характерна деталь), за порадою духівника чоловіки найчастіше пропускали причастя у віці від 15 до 25 років – 42,13% з усіх чоловіків, котрі пропустили сповідь за цією причиною. На другому місці стояли позбавлені причастя у віці від 26 до 40 років (35,53%). Далі по низхідній ішли позбавлені причастя духівником чоловіки у віці 41–55 років (14,72%), 56–65 (4,57%) і старші 65 (2,54%) років. На сьогодні відомо лише про один випадок, коли 14-річний, проте вже одружений, молодик був позбавлений причастя за порадою духівника⁵⁵.

Ті ж самі тенденції спостерігаємо й на прикладі жінок, які були позбавлені причастя за порадою духівника: 15–25 років – 54,30%, 26–40 років – 37,11%, 41–55 років – 4,29%, 56–65 років – 1,95%, понад 65 років – 1,56%. Крім того, було ще два випадки заміжніх жінок у віці 14 років (0,48%). Тобто, можемо говорити про зменшення цієї категорії «грішників» з їх старінням. Щоправда, відкривають її молоді особи, але вже пошлюблені (1 одружений чоловік та 2 молодіці у віці 14 років – наймолодші представники цієї категорії «грішників»).

На користь тез про те, що «грішники» – це в переважній більшості молоді, але вже зрілі особи, свідчить наступне. Як згадувалося вище, у сповідних розписах із трьох парафій Києво-Печерської фортеці окремими групами наводяться списки неодружених солдатів, значна частина яких (близько 1/4) сповідалися, але не причастились через власне недбальство. Оскільки солдати – це одна соціальна категорія й приблизно в однакових вікових межах, ми спробували обчислити середній вік «грішників» і порівняти його з середньостатистичним віком відповідної групи солдатів (див. табл.5). Отже, з 1347 солдатів, вік

⁵⁴ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.1. – Арк.193.

⁵⁵ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.27. – Арк.1324.

яких брався до обрахунків, 371 особа залишилася без причастя через власне недбальство. Середній вік усіх солдатів – 30,28 років. Натомість, середній вік «грішників» дещо нижчий – 29,78 років. Водночас середній вік солдатів, які сповідалися й причащалися, становить 30,47 років, тобто трохи вищий за середньостатистичний по всій аналізованій групі.

Географічні характеристики та залежність від типу поселення. На даний момент однозначно говорити про прив'язку «грішників» до певних географічних регіонів доволі проблематично. Оскільки наявні джерела спорадичні, виділяти регіональні типажі «грішників» також не видається коректним. Щоправда, якщо взяти за критерій відліку, скажімо, розкидані по різних полках Гетьманщини вотчини Києво-Печерської лаври (загалом 80 парафій)⁵⁶, то кидається у вічі дивна закономірність. Майже всі особи, котрі в 1756 р. безпричинно не причастилися, згідно з книгою сповідних розписів вотчин Києво-Печерської лаври (а саме 557 із 563, згаданих у цій книзі), були мешканцями Києво-Печерської фортеці та околиць (в тому числі по 1 особі з м. Бровари та с. Романівка). Натомість усі парафіяни, які залишилися без причастя за порадою духівника, припадали на Белгородську губернію (308 осіб). І згадано лише 1 особу (козак із м. Сміли), яка безпричинно пропустила сповідь⁵⁷. Подібні тенденції підтверджуються і даними інших розписів та підсумкових екстрактів.

Найчастіше згадки про пропуски сповіді й причастя за недбальством зустрічаються в парафіях великих міст (у першу чергу Київ), де традиційно мешкали військові (власне представники імперських військ, а не козаки) та посадські (передовсім купці) (див. табл.9). Серед осіб, які без поважних причин («за нераченієм») пропустили річну сповідь, частка міських і сільських жителів приблизно однакова (відповідно 49,43% і 50,56%). Щоправда, серед сільських більше осіб, які пропустили сповідь через свою «отлучку» із парафії – 69 осіб із 86, що становить 80,23%. Завдяки цьому збільшилася загальна частка селян серед осіб, які пропустили річну сповідь (64,4% – селяни та 35,59% – міщани).

Натомість особи, які сповідалися, але не причащалися «за нераченієм» – 100% (565 осіб) – були міськими парафіянами. На противагу цьому лівова частка тих, хто залишився без причастя за порадою духівника, припадала на жителів сільської місцевості (90,93%). Як наслідок, питома вага селян у загальній масі «грішників» становила 67,61%, тоді, як міщан – 32,39%.

Як бачимо, схильність до ігнорування свого християнського обов'язку частіше демонстрували міські парафіяни, натомість селяни, схоже, більш щирозсердно каюлися (з огляду на доволі високий відсоток осіб, точніше, подружніх пар, які були позбавлені причастя духівником).

III. Збірний портрет «грішників»

Якщо підсумувати все, викладене вище, то виходить, що найчастіше пропускали річну сповідь посадські (тобто, торгові люди) та військові. В основному це були чоловіки (2/3 від усіх пропусків сповіді) працездатного

⁵⁶ Див.: ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.27. – Арк.1324.

⁵⁷ Там само. – Арк.746.

віку (26–40 років), що цілком логічно пояснюється специфікою їх занять, які передбачали часті від'їзди з дому у справах. Щоправда, ці категорії приблизно в рівному співвідношенні пропускали сповідь як через від'їзди, так і «завдяки» власному недбальству. Навіть якщо в них була можливість вчасно висповідатися, вони не надто квапилися це зробити. Піклування про спасіння душі для них явно відступало на другий план порівняно з буденними турботами земного життя. Зрозуміло, що купці та військові (представники регулярних імперських військ) як правило мешкали в містах.

Натомість без причастя через власне недбальство найчастіше залишалися неодружені військові (90%) у доволі молодому віці – 29–30 років. Звісно, це також були парафіяни міських церков. Зі збільшенням віку заповзяття до відправлення церковних таїнств зростало. Тож є спокуса подібне недбальство списати на молодечу легковажність. Щоправда, відкритим залишається питання, яким чином людина XVIII ст., відбувши сповідь, уникала, хай навіть несвідомо, отримання причастя? Можливо, за цим стояла невиконана епитимія, накладена під час першої сповіді? А втім, це лише здогади.

На відміну від міських парафіян, які залишалися без церковних таїнств через власне недбальство, селяни, особливо посполиті, добросовісно відвідували духівників, і, схоже, щиросердно розповідали про всі «гріхи» свого земного існування. Якщо вони й залишалися без отримання сакраментів, то тільки за порадою духівника. Примітно, що у цій категорії «грішників» також лідирували молоді люди, особливо жінки, або подружні пари у віці від 17 до 40 років. Усі вони були пошлюбленими, або, значно рідше, удовами та вдівцями. Такі вікові групи серед цієї категорії «грішників» змушують думати, що основною причиною позбавлення їх духівником причастя були повідані на сповіді деталі сімейного (сексуального) життя. Тому до цієї категорії й потрапили ряд молодих неодружених чоловіків, але взагалі відсутні дівичі. Як відомо, у традиційному українському суспільстві дошлюбні стосунки не допускалися. І якщо у випадку неодружених чоловіків їхні «гріхи» простежити було дуже складно, то для дівичі це було рівнозначним самогубством. Утримання від причастя за порадою духівника – це єдина категорія «грішників», де жінки (54,7%) кількісно переважали над чоловіками (45,3%). Особливо це стосувалося посполитих. Отже, жінки були більш схильними до саморефлексії та щирості під час сповіді.

Найневиннішими у плані проблем із відвідинами сповіді та причастя залишалися дівчата – лише 4 умовні згадки про пропуск ними сповіді «за нераченням». Та й то не з власної провини, оскільки незаміжні дівчата зазвичай виконували волю батьків (3 випадки), або своїх господарів (у випадку, якщо перебували в наймах). І жодної згадки про пропуск ними причастя за порадою духівника.

Охарактеризувавши основні типи «грішників» – тобто осіб, в яких через певні причини виникли деякі проблеми з відвідинами річної сповіді та причастя, зазначимо, що ми цілком свідомі того, що ці дані неостаточні й неабсолютні. Тим більше такими не можуть бути наші намагання пояснити подібні розкладки «грішників». Проте, сподіваємося, ці підрахунки дозволяють подивитись на проблему народної побожності під дещо іншим кутом зору.

Табл.1

**Порівняльна таблиця відомостей,
що збереглися до нашого часу, про відсутніх на сповіді за 1757 р.**

<i>«Ведомость о лицах прошедшаго 757 года во святую четырёхдесятницу и другие потом следующие Петров, Успенской и Филипов посты, за нерачением неисповедавшихся, також о раскольниках»</i>			<i>«Ведомость о небывших за нерачением в 1757 год во всьвятія посты у исповеди и святых таин причастия и о раскольниках з імянних метрических книг выписанная 1758 года, генваря»</i>			<i>«Ведомость о лицах прошедшаго 757 года в стую четырёхдесятницу и другие потом следующие Петров и Филипов посты за нерачением неисповедавшихся, також и о раскольниках»¹</i>			
№п/п	НЕ ИСПОВЕДАЛИСЬ в приходе свято Успенском Соборном Кієвоподолском	Лета	№п/п	НЕ ИСПОВЕДАЛИСЬ в приходе святоуспенском соборном Долском	Лета	№ п/п		Лета муж.	Лета женск.
1	Яким Наумов купец	33	1	Яким Наумов купец					
2	у него же в дворе квартирующій Андрей Трофимов Алмив	37	2	в том же дворе квартирующій Андрей Трофимов					
	в приходе Доброниколском Кієвоподолском			в приходе Доброниколском Кієвоподолском					
3	жительствующие в подусудках в дворѣ Смородиновых Иван Михайлов	35	3	жительствующие в подусудках в дворе Смородиновых Иван Михайлов	35				
4	жена его Ирина Антонова	30		Жена его Ирина Антонова	30				
	в приходе Духовском Кієвоподолском			в приходе Духовском Кієвоподолском					
5	посадскій Герасим Фомичъ	33	4	посадскій Герасим Фомичъ	33				
	РАСКОЛНИКИ в приходе Духовском Кієвоподолском			РАСКОЛНИКИ в приходе Духовском Кієвоподолском					
1	Симеон Тихонов Сенкин, житель слободы Шаломова	36		Симеон Тихонов Сенкин житель слободы Шаломова	36				
2	жена его Евфимия Михайловна	22		жена его Ефимия Михайлова	22				
	в приходе Борисоглебском Кієвоподолском			в приходе Борисоглебском Кієвоподолском					
3	жыпочые расколники в дворе монастыря Кієвопечерскія Лавры Феодор Родионов Машедин	42		жыочіе расколники в дворѣ монастыря Кієвопечерской лавры Федор Родионов Ма- шедин, житель города Москви	42				
4	жена его Елена Афанасієва	32		жена его Елена Афанасієва	32				
5	брат его родной Иван Родионов	23		брат его родной Иван Родионов	23				
				РАСКОЛНИКИ			РАСКОЛНИКИ		
				полку Нежинского в городе Батурине в приходѣ Старопокровс- ком жительствующие			полку Нежинского в городе Батурине в приходе Святопокровс- ком жительствующие		
				Василій Афанасієв	37		Василій Афанасієв	37	
				жена его Евдокія Матвеевна	33		жена его Евдокія Матвеевна	33	
				дети их: Тимофей	10		дети их: Тимофей	10	
				Петро	8		Петро	8	
				Екатерина	4		Екатерина	4	

Продовження табл.1

		НЕИСПОВЕДАВШИЕСЯ		НЕИСПОВЕДАВШИЕСЯ	
		полку Полтавского		полку Полтавского	
	5	в селе Лучках жительствующий бунчуковый товарищ Петро Павловский	53	в сель Лучках жительствующий бунчуковый товарищ Петро Павловский	
		полку Нежинского		полку Нежинского	
		<i>в селе Серединной Будь в приходе Троецком</i>		<i>в селе Серединной Буде в приходе Святотроицком</i>	
		{Иван Глухар} ² жена его Агафія Алексеевна			
	6	син их Митр Салин	1	Лазар Салин	
		жена его Евдокія	2	жена его Евдокія	
	7	Никита Поляков	3	Никита Поляков	
	8	син его Андрей Поляков	4	син его Андрей Поляков	
		жена его Марія	5	жена его Марія	
		сестра ея Наталія	6	сестра его Настасія	
	9	Ларион Евфимов	7	Ларион Евфимов	
		жена его Евдокія	8	жена его Евдокія	
	10	Афанасій Козаринов	9	Афанасий Казаринов	
		жена его Феодосія	10	жена его Феодосія	
	11	Афанасій Обоянец	11	Афанасий Обоянец	
		жена его Анна	12	жена его Анна	
	12	Дмитрий Обоянец	13	Дмитрий Обоянец	
		жена его Агрипина	14	жена его Агрипина	
		Софія Яковлева	15	София Яковлевна	
	13	син ея Петро	16	син ея Петр	
		жена его Анна	17	жена его Анна	
	14	Иван Кошевар	18	Иван Кошевар	
		жена его Ирина	19	жена его Ирина	
			20	дети их: Параскевия	
			21	Марія	
			22	Федор Чесниковец	
			23	Иван Чесниковец	
			24	жена его Анна	
			25	Иван Елганец	
			26	жена его Марія	
			27	Андрей Кошеваров	
			28	Петро Кошеваров	
			29	Иван Зобов	
			30	Григорий Зобов	
			31	Назар Парфиліев	
			32	Семен Орланин	
			33	Борис Староверец	
				ИТОГО	м ж
				неисповедавшихся	20 11
				расколников	3 2

Примітки:

1 – Відомість було підготовлено для відправки у Генеральну військову канцелярію.

2 – Закреслено в тексті.

Табл.2

**Соціальні характеристики осіб, старших 7-ми років,
котрі не сповідалися, та причини пропуску сповіді**

Соціальний стан	«За отлучкою»		«За нераченням»		Інші		Не уточнено причину		Усього			Частка по соціальних категоріях населення серед усіх осіб (%)		
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
Посадські	35	31	36	19	–	–	19	13	90	63	153	32,37	22,66	55,03
Військові	6	–	8	2	–	–	10	2	24	4	38	8,63	1,44	13,67
Посполиті	2	–	4	2	2	2	17	9	25	13	38	8,99	4,67	13,67
Дворові	3	1	3	1	–	–	3	1	9	3	12	3,24	1,08	4,32
Старшина	4	–	3	–	–	–	–	–	7	–	7	2,52	–	2,52
Приказні	2	–	–	–	–	–	–	–	2	–	2	0,72	–	0,72
Різничинці	2	–	–	–	–	–	–	–	2	–	2	0,72	–	0,72
Духовні	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–	1	0,36	–	0,36
Не уточнено	–	–	19	14	2	–	–	–	21	14	35	7,55	5,04	12,59
Усього	54	32	73	38	4	2	49	25	181	97		65,11	34,89	100
Разом (осіб)	86		111		6		75		278			278		
Загальний відсоток серед усіх осіб, що пропустили сповідь	19,42	11,51	26,26	13,67	1,44	0,72	17,63	8,99	65,11	34,89	100			
	30,935		39,928		2,158		26,978		100			100		
Відсоток серед осіб, що пропустили сповідь із відомих причин	26,60	15,76	35,96	18,72	1,97	0,99			131 особи	72 особи	203 особи	64,53	35,47	100
	42,36		54,68		2,96									

Табл.3

**Співвідношення різних категорій населення
в Київській митрополії у XVIII ст.**

Рік	Територія	Загальна чисельність населення	Військові	Поселяни	Посполиті	Дворові	Духовні	Цехові, посадські	Приказні	Різничинці	Розкольники	
1740	Ніжинська протопопія ¹	осіб	69 644	30 416	18 223	–	19 166	1607	194	43	–	–
		%	100	43,67	26,17	–	27,52	2,31	0,28	0,06	–	–
1745	Гадяцька протопопія ²	осіб	25 322	10 447	2035	10 923 ³	1092	797	–	19	11	–
		%	100	41,26	8,04	43,14	4,31	3,15	–	0,08	0,04	–
1753	Прилуцька протопопія ⁴	осіб	62 890	22 282	26 534	–	11 412	1686	931	45	–	–
		%	100	35,43	42,19	–	18,15	2,68	1,48	0,07	–	–
1758	Прилуцька протопопія ⁵	осіб	63 882	23 574	27 047	–	10 886	1852	487	36	–	–
		%	100	36,90	42,34	–	17,04	2,89	0,76	0,06	–	–
1761	Полтавське повіття ⁶	осіб	383 814	192 822	146 571	–	18 443	7960	11 986	152	6880	–
		%	100	50,24	38,19	–	4,80	2,07	3,12	0,04	1,79	–
1770	Київська митрополія ⁷	осіб	1 146 903	547 406	430 558	–	107 993	27 378	27 892	831	4815	98
		%	100	47,72	37,54	–	9,42	2,39	2,43	0,07	0,42	0,009

Продовження табл.3

1756	Вотчини Києво-Печерської лаври ⁸	осіб	76 503	14 462	53 375	–	185	1602	1872	64	3412	431
		%	100	18,90	69,77	–	0,24	2,09	2,45	0,08	4,56	0,56

Примітки:

1 – ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.5. – Арк.1399.

2 – Там само. – Оп.1016. – Од.зб.11. – Арк.480 а – 480б.

3 – У джерелі перемішано категорії населення. Після різночинців слідує «посполиті» – «купецких, посполитых, торговых людей», та окремо «поселяни» – «подданных, футоран, подварчан, сосед и подсосудков».

4 – ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.2268. – 2 арк.

5 – Там само. – Од.зб.3067. – 2 арк.

6 – Там само. – Од.зб.3379. – 2 арк.

7 – ІР НБУВ. – Ф.160. – Од.зб.1135. – Арк.8.

8 – ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.27. – Арк.1687.

Табл.4

Соціальні характеристики осіб, які сповідалися, але не причащалися, та причини пропуску причастя

Соціальний стан	«По совету духовника»		«За нерачением»		Інші		Не уточнено причину		Усього			%		
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
Посполиті	153	211	3	1	–	–	462	421	618	633	1251	32,25	33,04	65,29
Військові	24	8	434	9	–	1	96	10	554	28	582	28,91	1,46	30,38
Посадські	3	1	–	–	–	–	12	11	15	12	27	0,78	0,63	1,41
Дворові	–	–	1	–	–	–	9	8	9	9	18	0,47	0,47	0,94
Різночинці	2	–	–	1	–	1	4	2	6	4	10	0,31	0,21	0,52
Старшина	–	–	7	–	–	–	–	–	7	–	7	0,37	0	0,37
Духовні	1	1	–	–	–	–	1	3	2	4	6	0,10	0,21	0,31
Не уточнено	–	–	–	–	–	1	14	–	14	1	15	0,73	0,05	0,78
Усього	183	221	445	11	–	3	598	455	1225	691	1916	63,94	36,06	
Разом	404		453		3		1053		1916					100
З усіх осіб, що залишилися без причастя (%)	9,55	11,53	23,23	0,57	0	0,16	31,21	23,75	63,94	36,06	100			
	21,09		23,64		0,156		54,96					100		
Серед осіб, що залишилися без причастя з відомих причин (%)	21,28	25,69	51,74	1,28	0	0,35			628	235	860	73,02	27,33	100
	46,976		52,674		0,348				чол.	чол.	осіб	%	%	%

Табл.5

Середній вік неодружених солдатів гарнізону Києво-Печерської фортеці, що залишилися без причастя «за нерачением» у 1756 р.

Парафія, полк	Неодружені солдати			Сповідалися й причащалися			Сповідалися, але не причащалися		
	осіб	середній вік (роки)	%	осіб	середній вік (роки)	%	осіб	середній вік (роки)	%
Церква Св.Феодосія, Ніжинського полку, неодружені гренадери	723	31,40	100	503	32,40	69,57	220	29,00	30,42
Церква Воскресіння Христового, Київського гарнізону, Полтавського полку, неодружені солдати	509	28,60	100	407	27,90	79,96	102	31,10	20,04
Церква Св.Іоанна Предтечі, Глухівського гарнізонного полку, неодружені солдати	57	33,89	100	31	35,90	54,39	26	31,40	45,61
Церква Св.Іоанна Предтечі, Белгородського гарнізонного полку, неодружені солдати	58	27,80	100	35	35,00	60,34	23	29,00	39,65
Разом	1347	30,28	100	976	30,47	72,46	371	29,78	27,54

Табл.6

**Сімейний стан осіб,
котрі не висповідалися або не причастилися**

Сімейний статус «грішника»	Не висповідалися					Сповідалися, але не причастилися					Разом	
	«за нераченням»	«за оглучкою»	інше	разом (осіб)	частка у цій категорії «грішників» (%)	«за нераченням»	«по совету духовника»	інше	разом (осіб)	частка у цій категорії «грішників» (%)	осіб	частка осіб відповідного статусу в загальній масі «грішників» (%)
Неодружені чоловіки	10	8	–	18	27,69	383	28		411	45,02	429	43,86
Удівці	1			1	1,54	1	23		24	2,63	25	2,56
Одружені чоловіки, дружини яких сповідалися та причащалися	2	1	1	4	6,15	50	17		67	7,34	71	7,26
Подружжні пари	32 (16 пар)	–		32	49,23	18 (9 пар)	274 (137 пар)		292	31,98	324	33,13
Одружені жінки, чоловіки яких сповідалися та причащалися	–	–	1	1	1,54	3	108	3	114	13,36	115	11,66
Удови (а також солдатки)	3	–	–	3	4,62	–	7	–	7	0,77	10	1,02
Дівці	4	–	1	5	7,69	–	–	–	–	0,00	5	0,51
Усього	52	9	3	65	100	455	457	1	913	100	978	100
Родини, в яких по кількв членів (але не подружжя) були «грішниками»	8	–	–	8	40	1	12	–	12	60	20	100

Табл.7

**Вікові характеристики осіб, старших 7-ми років,
котрі не сповідалися, та причини пропуску сповіді**

Вікові групи	«За отлучкою»		«За нераченієм»		Інші		Не уточнено причину		Усього			%		
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
7–14 років	1	1	6	1	–	–	–	–	7	2	9	12,96	14,28	13,24
15–25 років	4	–	9	5	–	–	–	–	13	5	18	24,07	35,71	26,47
26–40 років	10	–	10	2	–	–	2	–	22	2	24	40,74	14,28	35,29
41–55 років	2	–	5	3	2	2	–	–	9	5	14	16,67	35,71	20,59
56–65 років	–	–	2	–	–	–	–	–	2	–	2	3,70	–	2,94
Понад 65 років	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–	1	1,85	–	1,47
Разом осіб, чий вік відомий	17	1	32	11	2	2	3	–	54	14	68	100	100	100
Не уточнено вік	39	31	39	24	2	–	50	28	129	83	212	до підрахунків не включалися		

Табл.8

**Вікові характеристики осіб, що сповідалися,
проте не причащалися, та причини пропуску причастя**

Вікові групи	«По совету духовника»		«За нераченієм»		Інші		Усього			%		
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
7–14 років	1 (0,50%)	2 (0,78%)	1 (0,22%)	–	–	–	2	2	4	0,31	0,74	0,44
15–25 років	83 (42,13%)	139 (54,30%)	125 (28,22%)	4 (40%)	–	–	208	143	351	32,5	52,96	37,74
26–40 років	70 (35,53%)	95 (37,11%)	278 (62,75%)	5 (50%)	–	4	348	104	452	54,38	38,52	48,60
41–55 років	29 (14,72%)	11 (4,29%)	31 (6,99%)	1 (10%)	–	–	60	12	72	9,38	4,44	7,74
56–65 років	9 (4,57%)	5 (1,95%)	1 (0,22%)	–	–	–	10	5	15	1,56	1,85	1,62
Понад 65 років	5 (2,54%)	4 (1,56%)	7 (1,58%)	–	–	–	12	4	16	1,88	1,48	1,72
Разом осіб, чий вік вказано	197 (100%)	256 (100%)	443 (100%)	10 (100%)	–	4	640	270	930	100	100	100

Розкладка «трішників» залежно від типу поселення

	Без словіді				Без причастя				Частка серед «трішників»				
	«за нераченієм»	«в оглудч-к»	інше	разом	частка серед осіб, що не слові-далися (%)	«за нераченієм»	«по совету духов-ника»	інше	не уточ-нено	разом	частка серед осіб, що зали-пилися без причастя (%)	осіб	%
Міські жителі	44	17	2	63	–	565	41	4	7	613	–	676	–
Відсоток мі-щан у цій групі «трішників»	49,43	19,75	100	–	35,59	100	9,07	100	0,78	–	33,87	–	32,39
Сільські жителі	45	69	–	114	–	–	411	–	886	1297	–	1411	–
Відсоток се-лян у цій групі «трішників»	50,56	80,23	0,00	–	64,40	0,00	90,93	0,00	99,22	–	71,66	–	67,61
Усього	89	86	2	177	100	565	452	4	893	1810	100	2087	–

Таблиці складено за:

1 – Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф.127. – Оп.1024. – Арк.1–1 зв.; Оп.36.1044. – Арк.4–5; Оп.1020. – Оп.1024. – Арк.1035. – Арк.1–1 зв.; Оп.36.1044. – Арк.4–5; Оп.1020. – Арк.1–13, 47–63; Оп.36.10. – Арк.56 зв.; Оп.36.27. – Арк.3–146, 157–182, 244, 309, 745, 1240–1543; Оп.1016. – Арк.95, 103, 193; Оп.36.2. – Арк.59
2, 4, 6–9 – ЦДДАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Арк.1–3; Оп.36.1517. – Арк.1. 4; Оп.36.3379. – Арк.1–2; Оп.36.2094. – Арк.2; Оп.36.2723. – Арк.; Оп.36.13. – Арк.123; Оп.36.3. – Арк.86; Оп.36.6. – Арк.6; Оп.36.2. – Арк.59
Арк.1–2; Оп.36.2998 а. – Арк.1–2; Оп.1021. – Оп.36.56. – Арк.1–2; Оп.1024. – Оп.36.411. – Арк.8; Оп.36.532. – Арк.2; Оп.36.802. – Арк.1–4; Оп.36.1035. – Арк.1–2; Оп.36.1044. – Арк.4; Оп.36.2194. – Арк.5–6; Оп.36.2195. – Арк.16; Оп.36.2197. – Арк.1–2; Оп.36.2073. – Арк.5, 8; Оп.1015. – Оп.36.2. – Арк.13–18, 22, 70; Оп.36.3. – Арк.11–28; Оп.36.4. – Арк.1–8; Оп.36.6. – Арк.2; Оп.36.6-а. – Арк.1–13, 47–63; Оп.36.10. – Арк.56 зв.; Оп.36.27. – Арк.3–146, 157–182, 244, 309, 745, 1240–1543; Оп.1016. – Арк.95, 103, 193; Оп.36.1. – Арк.95, 103, 193; Оп.36.2. – Арк.59
зв. – 60 зв., 61–65 зв., 72–73; Оп.36.3. – Арк.86; Оп.36.6. – Арк.6; Оп.36.12. – 66
арк.; Оп.36.13. – Арк.123; Оп.36.345. – Арк.1; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.160. – Оп.36.1135. – Арк.8.
5 – ЦДДАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Оп.36.3. – Арк.13–19, 22–24 зв., 27; Оп.36.27. – Арк.31–43 зв., 88–97 зв., 160–160 зв., 162–163.

The article considers an aspect of the popular religiosity in characteristics of such persons, which were named «sinners» as Hetmanshchyna during the years 1730–1760, namely the a matter of convenience, as well as it permits describing their attending of the Easter confession and Holy Communion by the collective portraits, after having classified them into several people, or their non-participation. The age-related, social, and denominations in respect of the cause of the «sin». In the article gender characteristics of the persons, which, in accordance with were observed the dynamics of transformation of the attitude of the the concessionary lists, made an omission of the obligatory annual different-aged groups' members toward the church sacraments. The explanation was proposed concerning the reasons, which Forty day fast are collected and analyzed. Statistical methods generally put a crimp into being a fervent Christian for a person implementation enables the determination of the most typical of the eighteenth century; at least, formally.

Р.Распопович*

ВЛАДИКА ВАСИЛІЙ ІІІ ПЕТРОВИЧ І ПРОЕКТ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЧОРНОГОРЦІВ ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ ст.**

У статті йдеться про проект переселення чорногорців до Російської імперії (у тому числі в Нову Сербію та Слов'яносербію) у другій половині ХVІІІ ст. та участь у його реалізації чорногорського владика Василя, який обговорював це питання під час свого першого перебування при російському імператорському дворі. Підготовка до переселення тривала за умов чорногорсько-турецької війни. Обіцянку Василя щодо чисельності переселенців, дану імператриці Єлизаветі у другий приїзд до Санкт-Петербурга, виконано так і не було.

Переселення чорногорців до Російської імперії – від встановлення політичних зв'язків між двома країнами в 1711 р. й до місії владика Василя ІІІ Пётровича¹ при петербурзькому дворі – не мало організованого характеру. Предметом офіційних політичних перемовин воно стало тоді, коли російська влада за допомогою політики переселення, тобто, приймаючи представників південнослов'янських народів у російське підданство й на службу, більшою мірою наполягала на освоєнні та заселенні південних територій імперії, цим самим вирішуючи деякі внутрішні питання та водночас посилюючи міжнародні позиції країни². Це питання безпосередньо постало в результаті першого візиту чорногорського владика Василя до Санкт-Петербурга в 1752–1753 рр. та неабияк актуалізувалося під час його другого перебування в російській столиці протягом 1757–1759 рр.

I

Завдання першого візиту до Росії були викладені владикою Васи́лієм у письмових рекомендаціях різним вельможам та інституціям: канцлерові О.Бестужеву-Рюміну, Колегії іноземних справ, гетьманові Малоросії К.Розумовському, які від імені «командуючого й командира громади чорногорської» підписав співправитель свого брата Василя – владика Сава ІІ Пётрович³. Вони стосувалися політичної

* Распопович Радослав – доктор історичних наук, директор історичного інституту Чорногорського університету, професор факультету політичних наук (Подгориця, Чорногорія).

E-mail: ii@t-com.me

** Переклад із чорногорської мови – Ірина Маркович, Лілія Іванова (Київ).

¹ У ХVІ – першій половині ХІХ ст. Чорногорія була теократичною державою на чолі з владиками – князями, що мали церковний титул. Їх столицею стало місто Цетіне – визнаний релігійно-духовний центр чорногорців. Із кінця ХVІІ ст. при владі перебувала династія Пётровичів (Петровичів-Негушів). Владика Васи́лій ІІІ Петрович правив у 1750–1766 рр. (прим. ред.).

² Організоване переселення південних слов'ян розпочалося за часів Петра І, який 1723 р. видав указ про заохочення сербів і військових осіб православної віри перебиратися до Росії. За час правління цього монарха в Російську імперію переселялися «вірмени, грузини, представники інших націй та народностей» (див.: Руджаков ІІ. Сеоба Срба у Русију у 18 веку. – Београд, 1995. – С.11; Хитрова Н.І. Чорногорці в Росії во второй половине ХVІІІ в. // Чорногорці в Росії. – Москва, 2011. – С.66–84; Југословенске земље и Русија у ХVІІІ веку. – Београд, 1986. – С.55–73; Дашић М. Исельвавање Црногораца у Руско царство до краја педесетих година ХVІІІ вијека // Гласник Одјелєња друштвених наука. – Бр.15. – Подгорица, 2003. – С.7–49).

³ Архив внешней политики Российской империи (Москва; далі – АВПРИ). – Ф.«Сношения России с Черногорией, 1751–1755». – Д.6. – Л.22; Станојевич Г. Митрополит Васи́лије Петрович и његово доба 1740–1766. – Београд, 1978. – С.101; Драговић М. Материјал за историју Црне Горе // Споменик СКА (Београд). – XXV. – С.9–11.

підтримки, захисту та матеріальної допомоги Чорногорії, а також «яким чином могла б зберегтися її свобода». Підтверджувалася прихильність і відданість чорногорців Росії та готовність «завжди, як і в 1711 р., пролити за неї кров»⁴. Під «політичною підтримкою» малося на увазі встановлення над Чорногорією російського протекторату, а матеріальні аспекти стосувалися реалізації рішення, ухваленого ще за часів Петра I, про допомогу місцевій православній церкві, вирішення просвітницьких та інших питань, організація й утримання армії тощо⁵.

Розглядаючи подання з Чорногорії, російські сановники вважали, що через зовнішньополітичні причини та значення Росії для церковного і світського життя чорногорців конче потрібно зосередитися на наданні матеріальної підтримки насамперед церкві, цим самим зберігаючи свій вплив на неї. Під час обговорення політичного питання до звіту Колегії іноземних справ було внесено висновок про те, що «з метою захисту Чорногорії від турецького султана» слід у разі необхідності «на користь чорногорського народу від Оттоманської порти захист надати»⁶. Завдяки наполегливості владика Василя російська влада це рішення згодом реалізувала. Зважаючи на скрутну ситуацію, в якій опинилася Чорногорія після прогнозованого турецького нападу, і ще під час перебування владика в Росії петербурзький двір через своїх дипломатичних представників у Стамбулі та Венеції вперше офіційно виступив на захист Чорногорії⁷, цим самим продемонструвавши готовність захистити цю балканську країну від «султана турецького і його неволі». Це, безперечно, стало великим політичним успіхом владика Василя⁸.

Усі важливі рішення, ухвалені за чорногорськими пропозиціями, було викладено у грамоті від 8 (19) травня 1754 р., адресованій народу Чорногорії⁹. Утім, питання про переселення до Росії тут не порушувалося. Окремо воно згадувалося у звіті Колегії іноземних справ. Подібна вимога була відсутня й

⁴ Драговић М. Материјал за историју Црне Горе. – С.9–10.

⁵ Прохання надати допомогу для «певних потреб», посприяти у відкритті у Чорногорії шкіл, подарувати богослужбові книги та церковне начиння владика Василій надіслав ще на шляху до Росії, після того, як зі своїм невеликим почтом прибув у Відень. У пізніших зверненнях, зокрема й у листі до імператриці Єлизавети, написаному не раніше 18 липня 1752 р., зазначалося, що «наш народ чорногорський хоча й хоробрій», проте, будучи позбавленим шкільної освіти, не може «навчитися писемності й дуже від цього страждає», а оскільки митрополія, тобто «наша резиденція», була бідною, вона не може власним коштом засновувати школи. Відтак Василій просив, щоби з російською допомогою в «нашому краї» насамперед заснувати «слов'янські малі школи», а потім їх випускники поїдуть до Росії з метою здобути кращу церковну й військову освіту. У листі також йшлося про потребу матеріальної винагороди для «нашої громади», щоби «кафедральний монастир» забезпечити грошовою допомогою та книгами на 9 років, згідно з раніше виданими грамотами (див.: Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в. – Москва, 1984. – С.163–164).

⁶ Политические и культурные отношения России... – С.196.

⁷ Там же. – С.204.

⁸ На головне прохання Василя – окремою грамотою оголосити, що «чорногорський принципат» нікому, окрім російської імператриці, не підпорядковується та включається до її повної титулатури – було дано відповідь, що слід зачекати моменту, коли визначиться, на якій основі «згаданий чорногорський народ буде підпорядковано її імператорській величності», а також подати про це офіційне прохання.

⁹ Після того, як зі змістом грамоти було ознайомлено народ, «правителі, командири, воеводи, князі, кашітані та вся громада чорногорська, зетська і брдська», у відповіді імператриці, поряд із подякою, просили, щоби «герцогство чорногорське» перейшло під російський захист та отримало річну субсидію на заснування шкіл у Цетіне, Маїнах та Медуні, а також щоб було надано дипломатичний захист перед Портою та Венецією (див.: Политические и культурные отношения России... – С.199–200; Вуксан Д. Преписка митрополита Васиља, митрополита Саве и црногорских главаря 1752–1759 // Споменик СКА. – LXXXVIII. – 1938. – С.23–25). Про школи у Чорногорії див.: Костић М. Школе у Црној Гори од најстаријих времена до данашњег доба. – Панчево, 1876. – С.1–233.

у письмових рекомендаціях, які Василій привіз із Чорногорії. Це питання порушила російська сторона. У своєму зверненні до імператриці Єлизавети від 27 липня (7 серпня) 1752 р. О.Бестужев-Рюмін повідомляв про те, що він забезпечив почит Василя після прибуття його у Відень письмовими рекомендаціями для київського генерал-губернатора про можливість набрати із чорногорців достатню кількість людей для служби й «вірного підданства імператорській величності», які б поселилися в Новій Сербії¹⁰.

Важливо, що питання про можливе переселення чорногорців у Росію стало тоді, коли через масове виселення сербів з австрійських володінь, як про це 12 (23) вересня 1752 р. сповіщав російський дипломатичний представник у Відні граф Кайзерлінг, габсбурзький двір вимагав обмежити міграцію сербів з Австрії до Росії, а він сам у своєму зверненні пропонував припинити переселення, оскільки це може ускладнити стосунки між Віднем і Санкт-Петербургом¹¹.

Ідею про переселення чорногорців владика Василій сприйняв відразу, і після прибуття до російської столиці вніс її до подання, яке передав імператриці Єлизаветі, обіцяючи, що «коли буде воля її величності» з «тамтешніми очільниками наставляти народ чорногорський», щоби зі своїми родинами переселялися в Росію. Він пропонував звернутися до Священної Римської імперії та Венеціанської республіки щодо дозволу чорногорцям-виселенцям на вільний прохід через їх землі, а також клопотався, «щоб створилася спеціальна комісія, яка піклуватиметься про здійснення переселення»¹². Це подавалося як конче необхідні умови для успішної реалізації проекту. Згідно з «Приміткою Колегії іноземних справ про позицію російської влади у зв'язку з поданням із Чорногорії» від 8 (19) травня 1754 р., імператриця Єлизавета «з прихильністю» сприйняла «пропозицію та обіцянку» владика Василя, доручивши йому справу переселення. Відтак тому було надане право давати підтвердження щодо національної належності переселенців, які вступали на російську військову службу¹³. Цим самим задовольнялася ще одна вимога Василя стосовно «незловживання іменем чорногорським», коли інші переселенці, видаючи себе за мешканців Чорногорії, отримували «честь і гідність», яку останні мали в Російській імперії¹⁴. Ішлося, власне, про певний варіант представлення головної ідеї, на якій Василій будував цілісний концепт своєї політичної діяльності в Росії, тобто, що чорногорці – «вільний народ», незалежний від Порти, і що їм, відповідно до статусу, належать такі ж права, які мають решта вільних народів світу. Намагаючись довести, що лише чорногорці гідні російської уваги та покровительства, він, фактично, наполягав на винятковій ролі своєї Батьківщини в боротьбі сербського та інших балканських народів проти османської влади¹⁵.

¹⁰ Политические и культурные отношения России... – С.162.

¹¹ Там же. – С.168.

¹² *Томић Ј.* Црногорски митрополит Василије Петровић и покушај емиграције Црногораца у Русију 1754–1757 г. // Глас СКА (Сарајево). – ХVСІ. – 1920. – С.225; *Бажова А.П.* Русско-югославянские отношения во второй половине XVIII в. – Москва, 1982. – С.130–134.

¹³ Политические и культурные отношения России... – С.196.

¹⁴ Коли у справі переселення чорногорців наступить гостра криза, владика Василій уже не заперечуватиме проти того, щоб інші вихідці з Балкан вирушали до Росії під виглядом чорногорців. Навіть навпаки, адже це був спосіб забезпечити Російську імперію потрібною кількістю переселенців.

¹⁵ *Станојевић Г.* Митрополит Василије Петровић и његово доба 1740–1766. – С.108. Тоді, з огляду на політичну необхідність, Василій уважав чорногорців інтегральною частиною сербського народу.

Щоби поживавити процес переселення чорногорців у Росію, імператриця Єлизавета, згідно з «Приміткою Колегії іноземних справ...», обіцяла, що за заслуги перед Російською імперією на військовому поприщі призначатимуться спеціальні пенсії, а ті, хто перебереться до Росії із сім'ями, будуть «особливою її милістю нагороджені»¹⁶.

На початку 1754 р. було зроблено перші конкретні кроки в організації переселенської справи. Так, Військова колегія зобов'язала майора Стевана Петровича (Йовановича) набрати кілька сотень добровольців і сформувати з них гусарські полки. Для цього йому 31 січня (11 лютого) 1754 р. було видано паспорт для поїздки у Чорногорію. Посланець вирушив у супроводі чотирьох унтер-офіцерів, яким також забезпечувалося вільне пересування територіями «римської імператриці й королеви угорсько-богемської» Марії Терезії до Чорногорії¹⁷, де на турецькому кордоні мешкало 500–600 осіб, готових до переселення, однак вони не наважувалися їхати в Росію, побоюючись арешту в угорських землях. Відтак, згідно з рескриптом імператриці Єлизавети, російському дипломатичному представникові у Відні графові Кайзерлінгу наказувалося співпрацювати з С.Петровичем, забезпечивши безперешкодний прохід переселенців через володіння габсбурзької корони.

Із метою вирішення питання переселення чорногорців було створено спеціальну комісію, яка, розглянувши кілька запропонованих проектів, вирішила, що переселенцям слід рухатися групами по 100 осіб суходелом через Відень і Київ¹⁸. Завдання щодо організації їх переміщення покладалися на С.Пучкова, С.Петровича, С.Пищевича. Чорногорців передбачалося розселити на річках Урал (у Мосульському, Красносамарському, Борському та Єльшанському укріпленнях Оренбурзької губернії) та Моча, тобто у межиріччі Самари й Великого Іргіза. На цих територіях планувалося осадити 6800 кавалеристів і 136 тис. піхотинців. Для них у воєнний період, як і в Новій Сербії та Слов'яносербії¹⁹, передбачалося платня 32 руб. і 42 коп.²⁰

У січні 1754 р. за посередництва графа Кайзерлінга російська влада почала клопотатися перед Віднем щодо дозволу на вільний прохід чорногорців через австрійські володіння. Габсбурги до цього питання поставилися позитивно, оскільки, як уже зазначалося, ішлося про вільний народ. Єдиною умовою австрійців була та, щоби переселенці не вели відповідної агітації серед сербів Далмації.

Протягом 1754 р. у Київ, а потім через Москву в Оренбург прибули представники відомих чорногорських родин: Н.Петрович (родич владики Василя), Р.Пламенац, С.Вукотич, Г.Радонич та ін. Серед переселенців, які вирішили

¹⁶ Политические и культурные отношения России... – С.197.

¹⁷ Там же. – С.195.

¹⁸ Бажова А.П. Русско-югославянские отношения... – С.130–134.

¹⁹ Нова Сербія та Слов'яносербія – адміністративно-територіальні одиниці в межах сучасних Кіровоградської та Луганської областей України, засновані в 1752–1753 рр. указами імператриці Єлизавети й заселені сербськими іммігрантами-переселенцями з Поморського та Потиського кордонів. Командуючим Нової Сербії був генерал-майор Іван Хорват, у Слов'яносербії на Лугані управляв Іван Шевич, а на Бахмуті – Райко Прерадович. Ліквідовані 1764 р. (див.: Рудяков П.Н. «В службу и вечное подданство...». Сербские поселения Новая Сербия и Славяносербия на украинских землях (1751–1764). – К., 2001. – С.40–61).

²⁰ Рудяков П.Н. «В службу и вечное подданство...». Сербские поселения... – С.131.

пов'язати свої долі з Росією, були М.Томанович (дворянин із Катунської нахії²¹, згодом секретар правителя Степана Малого), родини Єздимировичів, Вукотичів, Кнежевичів, Тврдичів, Івановичів, Рашичів, які частіше за інших згадувалися у числі чорногорців, направлених в оренбурзькі степи²².

Певний застій у переселенських справах призвів до гострої кризи у чорногорсько-турецьких відносинах у 1755–1756 рр., яка спричинила війну з Туреччиною 1756–1757 рр. – уже після повернення владика Василія на Батьківщину.

II

Чорногорсько-турецька війна, безперечно, вплинула на процес переселення чорногорців у Росію. Слід зауважити, що виникнення цього конфлікту великою мірою спровокував сам владика Василій. Підбадьорений політичними результатами своєї місії, наданими почестями й ухваленими сумами матеріальної допомоги, із властивою йому впевненістю та переконаністю щодо потреби непримиренної боротьби проти турків, Василій, повернувшись у Чорногорію, переконував усіх, що, мовляв, саме зараз, спираючись на російську підтримку, настав сприятливий момент для розірвання відносин з османами. Відмова від сплати боснійському візиріві подушного податку (харач), на що свого часу погодився владика Сава, стала першим кроком у цьому напрямку. Реакція турецької влади була прогнозованою – висилка військ проти Чорногорії. Розумів це й владика Василій, який уже з травня 1755 р. звернувся до російського резидента у Стамбулі з проханням запобігти османській військовій експедиції проти маленької балканської країни.

Проте уникнути зіткнення вже було неможливо. Василій, провівши необхідні військово-організаційні заходи, у тому числі призначивши гувернадура²³ Станіслава Радонича головнокомандувачем чорногорських військ, уночі 11 (22) листопада 1756 р. у супроводі Теодосія Мркоєвича залишив межі країни²⁴. Наприкінці року владика прибув у Рієку, звідки надсилав численні листи до російських сановників, а також підтримував зв'язок із гувернадуром Ст.Радоничем. Із Чорногорії йому повідомляли про хід війни та захоплені трофеї. Після припинення бойових дій Василій, продовжуючи перебувати в Рієці, зайнявся переселенням чорногорців у Росію²⁵.

У середині січня 1757 р. владика звернувся із цього приводу до гувернадура Ст.Радонича, пригадавши, що на час його прибуття в Рієку у Трієсті вже перебували російські офіцери С.Пучков і С.Петрович (Шарович), яких Військова колегія призначила членами комісії з питань переселення чорногорців. Василій приєднався до цієї справи. Повідомляючи Ст.Радонича про те, що С.Петрович і Т.Мркоєвич із двома австрійськими кораблями прибудуть у Чорногорію, він

²¹ Нахія – одиниця адміністративно-територіального поділу, область у Чорногорії (прим. ред.).

²² Бажова А.П. Русско-югославянские отношения... – С.134–136.

²³ Гувернадур – у Чорногорії урядник, наділений вищою цивільною владою. Посаду в 1717 р. запровадив митрополит Данило I Петрович (прим. ред.).

²⁴ Сучасники цей крок владика Василія розцінили як боягузтво. Думки істориків із цього приводу розділилися: одні вважали, що він покинув Батьківщину тоді, «коли над Чорногорією нависла смертельна небезпека», натомість інші твердили, що «від'їзд із країни був зваженим кроком» (див.: Станоєвић Г. Митрополит Василије Петровић и његово доба 1740–1766. – С.112).

²⁵ АВПРИ. – Ф.«Сношения России с Черногорией, 1756–1757». – Д.2. – Л.150–155; Д.3. – Л.9.

просив дотримуватися інструкції, яку передасть, оскільки її зміст уважав дуже слушним. За його інтерпретацією, імператорським указом чорногорці будуть задоволені, оскільки вони отримають: «1) Полк ваш у Російській імперії [...]; 2) оновлення чорногорського принципату; 3) щоб прийшли ви, командуючі, з людьми, які будуть у полку, а ви зі мною як послы»²⁶.

Російська влада провела значну підготовку для переселення, і саме задля цього С.Петрович із С.Пучковим прибули у Трієст. Для прийняття переселенців на турецькому кордоні було призначено С.Пищевича. Проте на дуже скромні результати переселенської акції, окрім нерішучості самих чорногорців, впливали й інші обставини. Перешкоджала Венеція, оскільки Філіпові Шаровичу, племінникові майора С.Петровича (Шаровича), і Т.Мркоевичу вдалося загітувати до переселення в Росію велику кількість не тільки мешканців Чорногорії, а й венеціанських володінь – Паштрович, Грбля і Герцеговини. Відтак генеральний губернатор Алвізе Контаріні видав маніфест, згідно з яким венеціанським підданим під загрозою смертної кари заборонялося вступати на військову службу до іноземних правителів²⁷. Коли два згадані кораблі наприкінці липня ввійшли у води Будванської бухти, стався небажаний поворот. Різними методами (переконання, а то й підкуп) Ф.Шаровичу вдалося зібрати тут до 600 охочих, проте переселенська акція зірвалася «завдяки» православному священникові Джурашковичу, який виголосив промову перед тими, хто вже був готовий вирушити в Росію, звинувативши ініціаторів переселення в «торгівлі чорногорцями». Відтак більша частина добровольців відмовилася від ідеї їхати в далеку країну.

За венеціанськими даними, які подає історик Г.Станоевич, на борт корабля тоді піднялося не більше 140 осіб, шестеро з яких були венеціанськими підданими²⁸. Владика Василій у листі до О.Бестужева-Рюміна від грудня 1757 р. також підтвердив незадовільні результати місії Шаровича: «Хоча на кораблі могло поміститися досить багато людей, він узяв лише кілька командирських синів»²⁹. Із переселенцями вирушили командири, яких призначив Василій. Після прибуття в Рієку, де вони провели 42 дні під карантинном, мандрівники на шляху до Росії розділилися на дві групи. Так, Василій із Т.Мркоевичем і командирами, які прибули з Чорногорії, рушив через Відень, а переселенці на чолі з Шаровичем через Хорватію подалися на Угорщину. У Мінську обидві групи чорногорських вихідців з'єдналися й продовжили шлях до Києва³⁰.

Незважаючи на невтішний початок і відсутність очікуваного великого впливу владика Василя, справа з переселенням чорногорців до Росії тривала й у

²⁶ Александров А. Материалы и некоторые исследования по истории Черногории. – Казань, 1897. – С.22–25.

²⁷ Станојевич Г. Митрополит Василије Петровић и његово доба 1740–1766. – С.148.

²⁸ Там же. – С.149.

²⁹ Посилаючись на венеціанські джерела, що зберігаються у Задарському архіві, Г.Станоевич писав про прихід до Чорногорії двох австрійських суден. Натомість у грудневому листі 1757 р. владика Василій виклав цю історію по-іншому. Він, зокрема, писав, що був змушений власним коштом відрядити свого земляка майора Стевана Петровича до Чорногорії. Окрім того, йому ніяк не вдалося знайти кораблі. «Цар» їх так і не дали, а від Венеції, яка «постійно й незмінно виявляла до нас ненависть та робила нам прикрощі», сприяння ніхто й не чекав. Зрештою за грубі гроші йому вдалося зафрахтувати судно в Неаполі, яке й вирушило до берегів Чорногорії (див.: АВПРИ. – Ф.«Сношения России с Сербией, 1757». – Д.6. – Л.27–28).

³⁰ Томић Ј. Црногорски митрополит Василије Петровић и покушај емиграције Црногораца у Русију 1754–1757 г. – С.264–265.

наступні роки. Неабияка заслуга тут належала російській владі, насамперед роботі спеціальної чорногорської комісії. Протягом 1756–1759 рр. із Чорногорії та Східної Адріатики в Російську імперію переселилося 1499 осіб. Чи всі вони були чорногорцями – однозначно стверджувати складно. За «Рапортом про чорногорців, тобто про те, в яких роках і в якій кількості прибули в Росію, скільки грошей було витрачено з державної скарбниці, де їх розселили» ця цифра протягом зазначених років суттєво змінювалася. Так, 1756 р. через Київ було проведено 86 осіб обох статей і 13 малолітніх дітей. Їх поселили в Оренбурзі. Наступного року також через Київ до Росії прибуло 105 чоловіків і 56 жінок і дітей.

Імовірно, через відносно малу кількість переселенців із Чорногорії плани їх розселення було змінено, тобто, як ітиметься нижче, довелося відмовитися від ідеї формування окремого Чорногорського полку. Тому наступну групу, що прибула в Київ, і в якій налічувалося 152 дорослих чорногорця й 10 малолітніх осіб, було направлено не в Оренбург³¹, а до Москви – в канцелярію Військової колегії з метою подальшого розподілу в окремий ескадрон при російській армії. Прибулих малолітніх дітей відправили на навчання в Московський університет.

Найбільшу кількість переселенців було зафіксовано в 1758 р. Тоді через Київ пройшло 942 особи (432 чоловіка і 510 жінок та малолітніх дітей). Із них у канцелярію Військової колегії в Москві для чорногорського ескадрону було направлено 207 осіб, а решта, згідно із сенатським указом чи власним бажанням, вирушили в Нову Сербію (688 осіб) та Слов'яносербію (всього 17). Із загальної кількості прибулих у 1758 р. 36 осіб померли³². Проте вже наступного року було лише 135 переселенців – 45 чоловіків та 90 жінок і дітей³³.

III

Незважаючи на невтішні результати переселенського процесу, після другого прибуття в Росію владика Василій розгорнув активну політичну діяльність, яка, проте, проводилася в дещо інших обставинах, порівняно з періодом його першої місії, адже тоді в Росії практично нічого не знали про Чорногорію й були захоплені Василієвими «піднесеними історіями». Тепер же при петербурзькому дворі на основі зібраної до цього часу інформації склалася дещо відмінна картина від тієї, яку намагався представити Василій. Крім того, невдача владика з переселенням чорногорців, тобто, спроби «переправки сербів з інших країв під виглядом чорногорців», ще більше похитнули віру у правдивість розповідей Василя³⁴. Найдошкульнішого удару політичній роботі владика завдали члени його ж місії, зокрема, вирішальною у цьому плані була сутичка з Шаровичем і Т.Мрковичем.

³¹ Як зазначає Л.Церович, незадоволені умовами життя в Оренбурзі чорногорці почали самовільно від'їжджати до Москви, Києва, Нової Сербії або ж повертатися на Батьківщину. Через це рішенням Військової колегії всіх їх було відкликано до Москви, після чого належало розподілити на службу до російських полків. Оскільки для забезпечення переселенців так нічого й не було зроблено, у серпні 1758 р. вони повстали (див.: *Церовић Љ*. Срби у Україні. – Нови Сад, 2002. – С.116–117).

³² *Драгович М.* Митрополит черногорский Василий Петрович и его сношения с Россией. – Санкт-Петербург, 1882. – С.47–48.

³³ Там же.

³⁴ *Томић Ј.* Митрополит Василије Петровић и мисија пуковника Пучкова у Црној Гори 1759 // Глас СКА. – XCIV. – С.8.

Зміна настроїв російських сановників і певна стриманість щодо звернень владики не похитнули чорногорського правителя та не зменшили його рішучості у відстоюванні інтересів власної Батьківщини. Він, як і раніше, писав багато листів імператорським вельможам – віце-канцлерові М.Воронцову (9, 17, 18, 29 травня), фельдмаршалові П.Салтикову (11, 17 травня), Синоду російської церкви (2 квітня), Колегії іноземних справ (3 квітня), і самій Єлизаветі (17 травня)³⁵, яка стежила за подіями, що відбувалися у Чорногорії. У цих письмових зверненнях містилися прохання до петербурзького двору, здебільшого ті ж, що й раніше – про російський протекторат над балканською країною, формування окремого Чорногорського полку, надання матеріальної допомоги тощо. Особливим рівнем політичної довіри вирізнявся лист до імператриці Єлизавети³⁶.

Василій намагався пояснити причини невдач у справі переселення чорногорців. Так, у звіті Колегії іноземних справ від березня 1758 р. він писав про невтішні результати роботи Я.Єздимировича під час переправлення чорногорських сімей через австрійський кордон. У листі до російського зовнішньополітичного відомства від 22 квітня (3 травня) 1758 р. владика висловлював жаль із приводу того, що, належним чином не подбавши про репутацію своїх людей, неодноразово рекомендував майора С.Петровича, який кепсько виконував покладені на нього обов'язки при переселенні чорногорців у Росію. Попри намагання знайти виправдання невдачі свого переселенського проекту, Василій не заперечував, що наявні результати були надто далекими від очікуваних. Проте, попри все, він і надалі не відмовлявся від ідеї формування Чорногорського полку у складі російської армії, яку просував, хоча й зі значно слабшою аргументацією, у зверненнях до відповідних осіб.

Відповіді на клопотання владики було дано рескриптами з конференцій, що відбулися при імператорському дворі 18 (29) травня і 1 (13) червня 1758 р. Так, при обговоренні питання створення з переселених чорногорців окремого Чорногорського гусарського полку особлива увага зверталася на нещодавнє рішення Сенату, який розпорядився створити гусарський ескадрон, а полк формуватиметься і матиме відповідну назву тоді, коли для цього набереться достатня кількість людей. Хоч ця відповідь і не була негативною, але подальший розвиток подій із переселенням по суті визначить долю чорногорського полку.

Через кілька місяців, з огляду на погіршення відносин Росії й Туреччини, 6 (17) жовтня 1758 р. було видано рескрипт, за яким оголошувалася заборона на

³⁵ Политические и культурные отношения России... – С.222.

³⁶ Свої прохання Василій виклав у кількох пунктах. Він, зокрема, просив про надання щорічної матеріальної допомоги в розмірі від 50 тис. руб.; гармати та досвідчених артилеристів; інженерів-геологів для розвідки запасів золота, срібла й рудних покладів; щоби шахти було записано на ім'я російської імператриці; про заснування друкарні й присилку відповідних майстрів; щоб король Неаполя, переконавшись у союзі, надав зернові запаси на утримання двох полків від 20 тис. солдатів; щоби чорногорцям зі знатних сімей у Росії було присвоєно звання капітанів, поручиків, прапорщиків, унтер-офіцерів та капралів; щоб 12 юнаків, які приїхали до Росії на навчання, були зараховані на військові науки та іноземні мови (французька, грецька, латина та італійська), після завершення курсу вони мали повернутися на Батьківщину, а на їх місце прибудуть нові 12, які утримуватимуться коштом російської імператриці. Своєю чергою Василій обіцяв, що «від нашого народу направити до Росії полк у кількості 1000 осіб і через деякий час усе заслужить кров'ю, як і наші предки». Літографічне зображення цього листа у своїй праці «О Истории Црне Горе црногорског митрополита Василија Петровића» умістив Й.Томич (опубл.: *Годишњица Николе Чупића*. – Књ.ХХІІ. – Београд, 1903. – С.86–87). Його транскрибовану версію див. у: *Станојевић Г. Митрополит Василије Петровић и његово доба 1740–1766*. – С.151.

переселення чорногорців для вступу у російську військову службу та заселення порожніх земель імперії. Колегії іноземних справ було доручено подбати, щоби С.Пучков і чорногорська комісія згорнули переселенську агітацію серед чорногорців та інших «підлеглих Оттоманській Порті народів»³⁷.

Після цього в Росію переселилася значно менша кількість чорногорців і мешканців сусідніх областей. У Новій Сербії з раніше переселених сербів і чорногорців усе ж таки було сформовано полк, названий Чорногорським. Проте призначення його командиром генерал-поручика Йована Хорвата викликало незадоволення переселенців, котрі відмовилися виконувати його накази, вимагаючи призначити полковим командиром когось з їхніх або російських офіцерів. Після того, як цю вимогу було відкинуто, почалися заворушення. Владика Василій активно клопотався про замирення, заради чого поїхав у Москву. Проте невдоволені чорногорці почали залишати полк, котрий невдовзі було розформовано³⁸. Навесні 1759 р. із переселених македонців і болгар, до яких приєдналися чорногорці, було створено Болгарський полк, командиром якого призначили С.Пищевича.

Хоча справи з переселенням чорногорців у Росію, якими опікувався владика Василій, проходили з великими труднощами, ця акція суттєво вплинула на переселенську активність у сусідніх областях, зокрема, на сербів Далмації³⁹. Ідеться про те, що потреба в переселенні далматинців у Росію як способі збереження віри й національної ідентичності досить активно обговорювалася та мала численних прихильників. Проте через політику венеціанської влади вона не могла бути реалізованою. Відтак переселення чорногорців у Росію у другій половині XVIII ст. частково було використане для здійснення цієї мети. Досить детальні дані про це містяться в документах Архіву зовнішньої політики Російської імперії⁴⁰.

Згідно з указом російської імператриці від травня 1758 р., до участі у справі переселення далматинців було залучено кавалерійського сержанта Ігнатія Концаревича й капрала Івана Станчевича, які вирушили до Трієста з метою доправити в Росію сім'ї, котрі залишилися у Чорногорії та, як мовилося, «наших

³⁷ Политические и культурные отношения России... – С.233–234.

³⁸ Незадоволені Й.Хорватом чорногорці покинули Нову Сербію й оселилися на правій притоці Сіверського Дінця – Бахмуті, де заснували поселення Чорногорія (Чорногорівка), яке 1761 р. стало частиною селища Яма (див.: *Церовић Љ.* Срби у Україні. – С.178).

³⁹ Значну роль у справі переселенні до Росії в 1758 р. сербів Далмації відіграли митрополит далматинсько-бокоторський Симеон Кончаревич та його син Ігнатій. Багатий джерельний матеріал на цю тему зберігається в московському Архіві зовнішньої політики Російської імперії.

⁴⁰ Окремо слід згадати про два документа, самі назви яких говорять про неабияке значення для нашої теми. Це – «Список далматинців, яких під чорногорським іменем для прибуття на російську службу з боку колеґіумного радника Пучкова передати кінному розпоряднику Ігнатію Концаревичу і капралу Івану Станчевичу» і «Поіменний список далматинців з особистими даними та інформацією про місце народження, які під іменем чорногорців прибули у Київ і прийняті на службу й підданство її імператорської величності Єлизавети Петрівни». Ці документи важливі не лише за фактичним змістом, а й з огляду на їх статистичний характер, адже тут містяться дані про місце народження, вік, стать, рід занять переселенців, сімейний статус, скільки часу провели на карантині, хто з них і коли помер, скільки грошей витрачено на податки, а скільки на поховання та ін. Для більшості переселенців зазначено, що вони – венеціанського «начальства або управління» (тобто, володіння): задарського, шибенського, книнського, вакупського, карловацького, петровецького чи вуковарського, і походять із сіл Смоковиче, Кістане, Країна, Лушах, Братишковці, Мокро-Поле, Арвенік, Доброт, Лусац, Бенковац, Жичара, Медвед, Вілич, Голубич, Петрово-Поле, Смоляни тощо (див.: АВПРИ. – Ф.«Сношения России с Сербией и Славонией». – Д.2. – Л.136–141).

товаришів». Насправді це були далматинці, «чорногорцями» ж їх називали для того, аби добитися вільного проходу через імперські землі. На 24 жовтня (4 листопада) 1758 р. І.Концаревич привів 44 далматинця обох статей, а І.Станчевич – 34.

IV

Щодо інших прохань владики Василя під час його другої місії у Санкт-Петербурзі російський двір зайняв відносно доброзичливу позицію. Так, імператорським указом від 18 (29) травня 1758 р. чорногорським депутатам було даровано золоті медалі, а для народу надано 1000 руб. із зображенням російської самодержиці. У справі протекторату владиці Василю та членам його почту повідомили, що зараз це може викликати небажані наслідки, тож вона відкладалася до кращих часів. Знаком особливої милості стало рішення про нагородження чорногорських командирів медалями та грошовими виплатами⁴¹.

Василій не міг задовольнитися тим, що було надане його Батьківщині імператорським указом. У подальших своїх письмових зверненнях він висував нові або повторював раніше озвучені прохання. Так, окрім прийняття його співвітчизників у російське підданство, із метою встановлення «доброго режиму для чорногорського народу» потрібна була щорічна допомога у розмірі понад 15 тис. руб. Висловлювалося прохання направити представника Росії на постійне проживання у місто Цетіне. На пропозиції владики було складено відповідь у вигляді рескрипту від 1 (12) червня 1758 р., з яким, згідно із записами Колегії іноземних справ, чорногорська делегація ознайомила 15 (26) червня⁴².

Про зміст відповіді, що стосувався формування Чорногорського полку та утримання переселення, уже йшлося. Щодо решти, то найсуттєвішим було рішення про надання в 1760 р. допомоги «чорногорській громаді» у сумі понад 15 тис. руб. Гроші до балканської країни мала відвезти вповноважена особа. Направлення такого посланця не означало прийняття чорногорської пропозиції відрядити когось на постійне проживання у цетінській резиденції – це мало значення лише з позиції реалізації рішення про висилку коштів та збирання інформації про Чорногорію. Також Синоду доручалося, згідно з грамотою Петра I, надати грошову допомогу на дорогу, необхідну для служби ризницю з церковним начинням і богослужбові книги⁴³. Зміст попереднього рішення підтвердив указ Єлизавети Петрівни і Колегії іноземних справ від 6 (17) жовтня 1758 р.⁴⁴ Затверджену річну допомогу розміром 15 тис. руб., разом із грамотою, яку підписав віце-канцлер, було надіслано до Чорногорії посередництвом радника С.Пучкова.

Російський посланець мав доручення повідомити місцевим правителям усні рекомендації та повідомити їм, що така допомога виплачуватиметься й надалі за умови, якщо чорногорський народ її «правильно використовуватиме». Гроші передбачалося витратити на «зміцнення внутрішнього доброго режиму

⁴¹ Политические и культурные отношения России... – С.221; Драговић М. Материјал за историју Црне Горе. – С.25; Томић Ј. Митрополит Василије Петровић и мисија пуковника Пучкова у Црној Гори 1759. – С.14.

⁴² Политические и культурные отношения России... – С.225.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же. – С.234.

та єдності», закупівлю зброї та, що було особливо важливим, запровадження «необхідної регуляції і хорошої дисципліни» у країні.

Із виданням цього указу причин для подальшого перебування Василя в Росії вже не було. Усі справи, які вів владика, особливо ті, що стосувалися переселення чорногорців та створення Чорногорського полку, було припинено. Правильне використання затвердженої на 1760 р. 15-тисячної допомоги давало можливість і надалі отримувати регулярні річні субсидії з Санкт-Петербурга. Надані Синодом гроші на дорогу, церковна утварь і богослужбові книги для Цетінського монастиря задовольняли духовні потреби чорногорського народу. До того ж, беручи до уваги неприємні для російського двору інтриги, що панували у місії та неабияк принижували її мету, а також невдачу з проектом масового переселення чорногорців і заворушення серед них уже після прибуття в Росію, можна стверджувати, що російські сановники ще й виявили неабияке розуміння потреб невеликої балканської країни, аніж цього можна було чекати з урахуванням усього зазначеного вище.

Існують різні версії щодо повернення владика до країни, починаючи з того, що нібито він, після від'їзду Вукотича, Пламенаца та Джурашковича, ще певний час залишався у Санкт-Петербурзі, продовжуючи спроби заручитися якоюсь допомогою, до твердження, яке на основі «Мемуарів Симеона Пищевича» подає Г.Станоевич, ніби владика Василій був депортований із Росії. Рішення про висилку було ухвалене на прохання Синоду, і 27 березня (7 квітня) 1759 р. київський губернатор повідомив Московську синодальну канцелярію, що її розпорядження виконане⁴⁵.

Насправді владика Василій у вересні 1758 р. ще співпрацював із російською владою. Після того, як поселені на Самарі чорногорці відмовилися без його присутності складати присягу, необхідну для вступу на російську службу, конференція при імператорському дворі 11 (22) вересня повідомила про це Василієві⁴⁶, а Колегія іноземних справ видала розпорядження направити його туди, виділивши необхідні гроші на дорогу⁴⁷. Утім, ще на початку грудня 1758 р. С.Шарович та Т.Мркович поширювали в Києві між новоприбулими чорногорцями чутки про те, що владика заслано до Сибіру, а переселенців – на каторгу⁴⁸. У січні 1759 р. від імені канцлера Василієві було повідомлено про таємну місію С.Пучкова у Чорногорії з проханням, оскільки він знайомий із «прихильністю її імператорської величності до його громади», особисто посприяти «спонуканню ревності до російської держави», нікому поки що не повідомляючи про затверджену допомогу та майбутню місію С.Пучкова⁴⁹.

12 (23) лютого 1759 р. Василій звернувся до Колегії іноземних справ із проханням надати йому та членам його почту проїзні документи і гроші на дорогу з Росії до Чорногорії⁵⁰. На початку березня він прибув у Москву, звідки написав листа (8 (19) березня 1759 р.) графові М.Воронцову, дякуючи за «милосердну

⁴⁵ Станоевић Г. Митрополит Василије Петровић и његово доба 1740–1766. – С.57.

⁴⁶ АВПРИ. – Ф.«Сношения России с Сербией 1758». – Д.6. – Л.148.

⁴⁷ Там же. – Л.415.

⁴⁸ Там же. – Л.473.

⁴⁹ Там же. – Л.493.

⁵⁰ Там же. – Л.304. Як супроводжуючих владика осіб у проханні згадано «одноплемінників» – капітанів Ніколу та Івана Петровичів, і «родичів» – Івана Кастуріна й Мирко Тановича.

опіку», прохаючи не забувати «спільні наші» та його особисті інтереси, та повідомляючи, що цими днями вирушає з Москви і ніде не зупинятиметься аж до Відня. Наприкінці травня він уже був в австрійській столиці⁵¹, у листі до М.Воронцова (30 травня (10 червня) 1759 р.) пишучи про дружній прийом, улаштований російським дипломатичним представником у Відні графом Кайзерлінгом. У венеціанському посольстві владика отримав паспорт для проїзду до Чорногорії. Із Відня Василій вирушив у Триєст, де до нього приєдналися С.Пучков та один російський інженер, який мав оцінити рудні запаси Чорногорії й зібрати дані для її картографічного опису. У серпні 1759 р. мандрівники досягли Будви, де співвітчизники влаштували своєму правителеві врочистий прийом із гарматним салютом.

Так завершилася друга місія владики Василя у Санкт-Петербурзі. Як і перша, вона мала на меті політичну індивідуалізацію Чорногорії, хоча тепер кроки, зроблені у цьому напрямку, зустріли значно менше зацікавлення з боку російських сановників. Результати переселенської акції, якій під час обох місій присвячувалася велика увага, були занадто незначними для посилення політичного авторитету чорногорського правителя при петербурзькому дворі. Попри те, що ані з чорногорського, ані з російського боку в результаті переселення не було досягнуто очікуваних результатів, воно все ж призвело як до поглиблення взаємних зв'язків і розуміння в Росії можливостей цієї балканської країни, так і подальшого посилення російського впливу на зовнішнє й внутрішнє життя Чорногорії.

⁵¹ Після від'їзду з Києва, дорогою до Відня, на польському кордоні між почтом Василя та польськими шляхтичами, особливо Антонієм Пітковським, відбувся «інцидент». Тоді у супутників владики було навіть відібрано особисту зброю (шаблі) (див.: АВПРИ. – Ф.«Сношения России с Черногорией, 1759». – Д.6. – Л.54; Ф.«Сношения России с Сербией, 1759». – Д.6. – Л.547).

The article examines the project of migration of the Montenegrin to the Russian Empire (including the New Serbia and Slavic Serbia) in the second half of the XVIII. Montenegrin Prince-Bishop Vasilije III Petrović (who discussed this problem during his first stay in the Russian imperial court) assisted in implementation of the project. The migration preparation continued under the Montenegrin-Turkish War. The promise about migrations size, that was given to Empress Elizabeth during her second visit to the St. Petersburg, hadn't been fulfilled.

В.М.УСТИМЕНКО*

ФОРМУВАННЯ ПРАВНИЧОЇ БАЗИ ДЛЯ РЕГУЛЮВАННЯ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті розглядається політика Центральної Ради та її лідерів щодо регулювання національних відносин і статусу громадян України в поліетнічній державі, а також теоретичні пошуки, які набули правового оформлення в універсалах, Конституції УНР і низці законодавчих актів.

Важливе теоретичне й практичне значення у вирішенні етнополітичних проблем незалежної України має осмислення основних історичних уроків, нагромаджених українським суспільством під час існування УНР. Радянська історіографія обстоювала думку про те, що революційні події в нашій країні нібито були складовою частиною відповідного загальноросійського процесу, відтак на їх вивчення механічно накладалася схема російської революції, її причини та характер. Пріоритет віддавався соціально-класовим чинникам, натомість національно-визвольні фактори розглядалися як другорядні. Ще один «спадок» радянської історіографії – міф про те, що тільки «завдяки Великій Жовтневій соціалістичній революції було вирішене національне питання», а український народ «уперше в історії здобув свою державність». Реальні факти й численні джерела переконливо розвінчують ці та подібні твердження, доводячи, що саме Українська революція 1917–1921 рр. започаткувала як відновлення національної державності, так і демократичне розв'язання міжетнічних проблем.

У працях М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюри, П.Христюка, Д.Дорошенка, М.Шаповала, І.Мазепи, ряду сучасних істориків обґрунтовується висновок про те, що основною причиною революції було національне гноблення, невирішеність «українського питання», шовіністична політика російського уряду та австрійського двору. Їй передувало наростаюче піднесення не тільки українського визвольного руху, а й польського, єврейського тощо¹. Перемога революції в Петрограді (лютий 1917 р.) відкрила широкі можливості для легалізації діяльності політичних партій, створення різноманітних громадських організацій. За прикладом столиці в першій декаді березня в Україні виникли ради робітничих і солдатських депутатів.

Природно, що предметом особливої уваги у програмі суспільного переоблаштування Росії мав стати національний аспект, справедливе розв'язання питання про поєднання загальнодержавних з інтересами всіх народів, що населяли колишню імперію, що займало значне місце у суспільному житті Росії та її «окраїн». Жодна політична партія, складаючи свою програму, не могла його оминати. Крім того, більшість їх створювалися як національні, оголошуючи своєю головною метою захист інтересів своєї нації. Кожна партія пропонувала

* Устименко Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ.

¹ Див.: Солдатенко В.Ф. Українська революція і етнонаціональні відносини: проблеми дослідження // Наукові записки ІІІЕНД. – Вип.8. – К., 1999. – С.3–20.

власний шлях вирішення цього питання, що найбільше відповідав сподіванням того класу чи соціального прошарку, які вона представляла.

Вирішення головної для українського народу проблеми, висунутої історією на початку ХХ ст., – здобуття власної державності, побудова демократичного суспільства та піднесення його на рівень тогочасної цивілізації – вимагало подолання різноманітних перешкод, урахування специфічних особливостей, зокрема міжетнічних відносин, що склалися тут історично. Головною перешкодою на шляху вільного розвитку України було, безперечно, перебування її земель у складі різних держав – Російської та Австро-Угорської імперій. Причому, у першій проводилася політика агресивного етноцентризму, що видавалося за «захист» інтересів усіх народів держави.

За всеросійським переписом 1897 р., етнічні українці становили у цілому абсолютну більшість національного складу населення регіону. Таке твердження важко підкріпити точними статистичними даними періоду 1917 – початку 1918 рр. За ті двадцять років, що минули після перепису, у соціально-демографічній і національній структурі населення імперії відбулися істотні зміни. Чималий вплив сільського населення під час столипінських аграрних реформ, бурхливе промислове будівництво у центральних та південних районах країни, мобілізаційні заходи часів Першої світової війни, переміщення у внутрішні губернії сотень тисяч людей, котрі змушені були покинути прифронтову смугу, розміщення у містах і селах численних військових частин та установ тощо – усе це істотно вплинуло на етнополітичні процеси в добу Центральної Ради.

Як загальна чисельність, так і розміщення інонаціонального населення в Україні визначалися передусім історичними умовами його формування, зокрема воно переміщувалося з корінним, і цей процес із роками посилювався. Особливо інтенсивно зміна етнічної структури населення відбувалася з середини 1917 р. Однак у той час зберігалися й райони компактного проживання нацменшин. Крім найчисленніших із них, що мешкали в губерніях регіону (євреї – Київська, Подільська, Волинська; поляки – Західна і Південно-Західна Україна; німці – Волинська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська), тут компактно проживали татари (Кримський півострів, частина Таврійської губернії), греки (Північне Приазов'я), болгар, угорці, молдавани, румуни, вірмени, шведи (всі – переважно у південних губерніях).

Підкреслюючи значення національного чинника в революційно-визвольному русі, дослідники розглядають як один із визначальних векторів міжетнічних відносин на українських землях на початку ХХ ст. склад їх населення. Найбільш повні відомості станом на 1914 р. подано у книзі М.Шаповала «Велика революція і українська визвольна програма». Так, із 46,01 млн жителів українці становили 32,66 млн (71%), росіяни – 5,37 млн (11,7%), євреї – 3,8 млн (8,2%), поляки – 2,08 млн (4,5%), німці – 871 тис. (1,9%), греки – 104,7 тис. (0,2%), представники інших національностей – разом трохи більше 1%². Особливо великою була питома вага росіян у південних районах України, зокрема в Таврійській, Херсонській та Катеринославській губерніях, де вони становили від 17,9% до 27,9% населення³.

² Див.: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.15.

³ Див.: Макаренко Н. Структура населення Південно-Східного регіону України на початку ХХ ст. (Історико-демографічний аспект) // Україна. Ретроспектива і перспектива. – К., 1999. – С.52–54.

Демократизація суспільства, що відбулася завдяки революційним змінам, не могла не позначитися на українському національно-визвольному русі. З березня 1917 р. у клубі «Родина», що був осередком Товариства українських поступовців (ТУП), зібралося понад 100 представників київських та деяких провінційних національних організацій. Саме на цих зборах і народилася ідея створення Української Центральної Ради (УЦР). Особливий інтерес викликає її діяльність, коли фактично було започатковано засади державної етнополітики в Україні. Очолили цей процес М.Грушевський, В.Винниченко, С.Єфремов та П.Христюк. Перед ними постали завдання, по-перше, утілити ідеї федералізму в практику суспільного життя; по-друге, виробити концепцію етнополітичних перетворень у регіоні з активним залученням до них усіх національних груп, які його населяли. Саме Центральна Рада та її голова М.Грушевський уперше у суспільно-політичному русі України виробили чітку програму забезпечення рівності всіх націй та народностей, задоволення культурних, релігійних й інших потреб нацменшин, заклали правові основи демократичної етнополітики. У брошурі «Вільна Україна» М.Грушевський писав: «Резолюції, винесені на вселюдних зборах, громадських і партійних з'їздах, конференціях і нарадах останніх тижнів не полишають ніякого сумніву щодо тої політичної платформи, на якій об'єднуються всі активні елементи української людності. Се старе наше домагання широкої національно-територіальної автономії України в російській федеративній республіці на демократичних підвалинах із міцним забезпеченням меншості нашої землі»⁴.

Розбудова української державності розпочалася зі створення Української Центральної Ради, яка для вирішення національних проблем на порядок денний поставила питання про впровадження принципів автономії та федерації в найважливіші законодавчі акти. Керівники української революції вбачали своє завдання у формуванні правової бази регулювання міжетнічних відносин у регіоні, де кожен четвертий мешканець не був автохтонним. Голова УЦР зазначав, що корінне населення з величезною повагою буде ставитися до представників будь-якої іншої національності: «З ними українці будуть порозуміватися у всім, що торкається нового ладу на Україні. Спільно з ними вони постараються упорядкувати нове життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих українців, але і для всіх тих інших народностей, яких історична доля розселила на Україні і які хочуть теж бути її добрими горожанами і вірними синами разом з українцями»⁵. На початку діяльності УЦР М.Грушевський рішуче підкреслював, що захисники корінної національності не будуть націоналістами. Він зазначав: «Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей, не симпатичні і не бажані взагалі, коли б то не було, тепер, в нинішніх обставинах, коли так треба такту і розваги, порозуміння й солідарності для досягнення великої мети, недопустимі зовсім»⁶.

Голова Центральної Ради щиро прагнув міжнаціонального миру та злагоди. Це проявилось вже на виборах до Всеукраїнського національного конгресу, коли він запропонував нерівну систему представництва не за соціальною, як згодом зробили більшовики, а за територіальною ознакою: один представник

⁴ Мירוнова І.С. Національні меншини України: Навч.-метод. посіб. – Миколаїв; Одеса, 2006. – С.25.

⁵ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий українець. – К., 1992. – С.69.

⁶ Нова Рада. – 1917. – 1 квітня.

від «кожних десяти організованих в якійсь організації українців» або «від кожної сільської громади, фабрики чи заводу, а також військової частини». У статті «На всеукраїнський з'їзд» М.Грушевський, заклопотаний тим, щоб представництво на конгресі охопило всі національності, які проживали на території України, закликав їх представників зі «всіх областей і країв [...], що стоять на українській політичній платформі»⁷, узяти активну участь у його роботі.

Звертаючись до корінного населення, М.Грушевський у статті «Народам України» зазначав: «Ми хочемо вірити, що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище і підуть, з свого боку, назустріч українським політичним домаганням і тим самим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей. Право національних меншостей буде забезпечено. Білорусам, великоросам, полякам, євреям, молдаванам, чехам та іншим народностям України буде надано пропорційне представництво в наших автономних органах, а їх мова буде допущена в зносинах з урядами і органами самоуправління в тих округах, де ці народності становлять певний національний мінімум»⁸.

Принципово не погоджуючись із гаслом «Україна – для українців!» (за яким стояли М.Міхновський та його прихильники), М.Грушевський засуджував прояви національної нетерпимості й екстремізму, робив усе можливе для нормалізації міжетнічних відносин в Україні. На початку квітня 1917 р. на засіданнях Всеукраїнського національного конгресу ці думки було розвинуто у виступі Ф.Матушевського про права нацменшин. У своєму рефераті «Автономія широка і обмежена, національно-територіальна й національна. Домагання широкої національно-територіальної автономії України і права національних меншостей та їх забезпечення» він головну увагу зосередив на висвітленні питання про їх права. Відзначаючи, що питома вага корінного населення значно вища, Ф.Матушевський наголошував, що вільна автономна Україна водночас має стати повним гарантом забезпечення всіх прав нацменшин, їх самоуправління у волостях і селах, рівноправності всіх громадян перед законом. Наприкінці доповідач запевнив, що Україна не допустить проявів шовінізму та ненависті, ніколи не буде гнобителькою тих народів, котрі проживають на її території.

Після виступу ряду делегатів конгрес перейшов до заслуховування реферату П.Понятенка «Про забезпечення прав національних меншин». Коротко проаналізувавши склад народностей, які проживали в Україні, доповідач зупинився на питанні надання прав нацменшинам у майбутній українській національно-територіальній автономії. Серед них – дозвіл на проведення регулярних національних з'їздів для обрання постійних рад, котрі представлятимуть ці меншини у «краєвій раді»; поділ на адміністративно-судові округи областей, що населені представниками меншостей, для надання їм відповідних прав; організація шкіл із рідною та змішаною мовами навчання й паралельних класів; забезпечення свободи релігійного культу та вільного розвитку культури.

У перший же день роботи конгресу було підкреслено, що одним із головних принципів української автономії є надання прав нацменшинам. Із цього приводу звертають на себе увагу резолюції представницького форуму, в одній з

⁷ Нова Рада. – 1917. – 29 березня.

⁸ Там само. – 1 квітня.

яких, зокрема, зазначалося: «Український національний з'їзд [...] вважає, що до скликання російських установчих зборів прихильники нового ладу на Україні не можуть залишатися пасивними, але в порозумінні з меншими народностями України мають негайно творити підстави її автономного життя»⁹. Резолюції конгресу, ухвалені через місяць після падіння царського режиму, свідчили про те, що процес самоорганізації національних сил почав виразно викристалізовуватися у напрямі оформлення в межах російської держави України як окремої територіально-політичної одиниці. Не менше значення мало також і реформування самої Центральної Ради, яка, реорганізуючись, набувала рис інституції загальнонаціонального характеру. У подальшому передбачалося перетворення УЦР на єдиний представницький орган у краї. Їй надавалося право кооптації 15% свого складу із представників нацменшин¹⁰.

Підбиваючи підсумки роботи Всеукраїнського національного конгресу необхідно зазначити, що він фактично став місцем єднання всіх народів, котрі населяли регіон, представники яких засвідчили свою довіру до української державотворчості. На з'їзді було вироблено основні напрями подальшого розвитку національно-політичного руху, у тому числі й надання гарантій із боку держави для забезпечення прав нацменшин. По суті конгрес закріпив національні вимоги всіх політичних партій та корінного населення у цілому й визнав, «що тільки національно-територіальна автономія України в стані забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі»¹¹. Із цього приводу П.Христюк зазначав: «Національним конгресом закінчився перший період української революції – національно-культурницький і підготовчий, і почався другий період – національно-політичної боротьби»¹².

Центральна Рада орієнтувалася на ідею автономії України у складі демократичної Російської республіки. Натомість прихильники державно-політичної самостійності перебували в меншості, а їхню аргументацію керівництво УЦР уперто ігнорувало. Із першого дня існування Рада відкрито проголосила свої політичні цілі та домагання: «Територіальна автономія України з державною українською мовою, із забезпеченням прав національних меншостей – росіян і інших»¹³. На основі виділення земель, населених тими чи іншими нацгрупами, автономія, на думку М.Грушевського, мала дати змогу поєднати інтереси соціалістичного й демократичного революційного руху з необхідністю задоволення нагальних потреб колишніх поневолених націй.

Будучи найбільш авторитетною фігурою в політичному русі того часу, М.Грушевський зробив спробу конкретизувати поняття «національно-територіальна автономія» щодо України. Його змістом було виділення всіх населених українцями земель колишньої Російської імперії в окрему державно-територіальну одиницю з власним парламентом, системою виконавчої влади та освіти. Передбачалася також необхідність ліквідації централізму у церковному управлінні, штучної перетасовки етнографічних елементів в армії, що було одним з

⁹ Українська Центральна Рада: Док. і мат.: У 2 т. – Т.І. – К., 1996. – С.58–59.

¹⁰ Там само. – С.60.

¹¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Відень, 1921. – Т.І. – С.39.

¹² Там само. – С.41.

¹³ Українська Центральна Рада: Док. і мат. – Т.І. – С.44.

основних механізмів денационалізації й русифікації представників нацменшин у колишній імперії, створення умов для проходження військової служби якнайближче до батьківщини солдатів.

Водночас, на думку відомого політика та історика, національно-територіальна автономія для України мала наповнитися реальним змістом лише за умови, коли вона стане загальним принципом реорганізації державного устрою Росії. Відповідні права мали бути однаковими в усіх національно-територіальних утвореннях без винятків і надання привілеїв тим чи іншим національностям. М.Грушевський постійно підкреслював, що автономія України не повинна суперечити інтересам представників нацменшин, що проживають на її території.

Упроваджуючи в політичну практику гасла федералізму й автономії, керівництво Центральної Ради прагнуло досягти компромісу між інтересами насамперед росіян та українців, що знайшло своє втілення в перших трьох її універсалах. Проте історичні події початку ХХ ст. переконливо довели, що весь спектр політичних сил Росії навіть не прагнув збалансувати ці інтереси. Водночас політичне керівництво УЦР спочатку не наважувалося на різкий розрив з колишньою метрополією, тобто на більш радикальні дії. Проголошення незалежності та самостійності України відбулося лише у січні 1918 р., після того, як радянська Росія розпочала військові дії проти Української Народної Республіки (УНР). Цей факт засвідчив, що українці є державним народом, здатним не тільки проголошувати, а й реалізовувати свою політичну волю. Ідея незалежності України стала стратегічним гаслом національного суспільно-політичного руху, яке остаточно вдалося втілити у життя лише на початку 1990-х рр.

Керівництво Центральної Ради усвідомлювало, що в багатоетнічній країні залучати представників нацменшостей до державотворчих процесів можна лише шляхом проведення послідовної демократичної політики, підкріпленої відповідною правовою базою, що свідчило б про наміри влади не на словах, а на ділі вирішувати цю складну проблему. Важливого значення на цьому шляху набуло ухвалення УЦР закону про утворення єврейських рад і проведення виборів членів цих рад (2 грудня 1917 р.), що значною мірою обумовлювалося активністю єврейської меншини. Євреї традиційно становили вагомий частку населення України, вони проживали переважно у містах та містечках, рідше – у селах, а активісти єврейських політичних партій входили до складу Центральної Ради, беручи активну участь в її роботі. Інтереси меншини представляло Генеральне секретарство з єврейських справ (із середини червня 1917 р. функціонувало як структурний підрозділ Генерального секретарства з міжнаціональних справ). Наприкінці листопада 1917 р. воно підготувало законопроект про механізм створення єврейських органів місцевого самоврядування, який у вигляді закону було ухвалено 2 грудня того року. Відтепер у місцевостях зі значною кількістю єврейського населення передбачалося обрання національних громадських рад, а у спеціальному розділі законодавчого акта було сформульовано тимчасові права про проведення виборів їх членів¹⁴. Кроки УЦР щодо залучення представників єврейської нацменшини до державотворчих процесів фактично свідчили про початок становлення автономії цього народу в Україні.

¹⁴ Робітничая газета. – 1917. – 5 грудня.

У проблемі державного будівництва вирішення національного питання стало основною стратегічною метою Центральної Ради. Як уже зазначалось, її лідери розуміли, що для цього перш за все потрібно порозумітися з неукраїнською революційною демократією. Загалом це виявилось справою нескладною. Принципові положення було вироблено вже на Всеукраїнському національному конгресі. Дещо пізніше вони конкретизувалися у I Універсалі, в якому зазначалося: «В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя. Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю»¹⁵.

Причини запровадження такої політики виклав П.Христюк: «Без введення в склад Центральної Ради представництва від національних меншостей не можна було так легко перетворитись в орган краєвої територіальної влади, до чого так прагнули Центральна Рада і Генеральний секретаріат»¹⁶. 13 липня 1917 р. УЦР детально обговорила питання про необхідність досягнення порозуміння з представниками нацменшин та ухвалила наступне рішення: «Найбільш відповідним способом поповнення національного складу Центральної Ради визнати пропорційне представництво, по якому національним меншостям дається число депутатських місць у складі Центральної Ради, згідно з чисельністю населення цих національних меншостей України»¹⁷.

Фактично цією ухвалою УЦР домоглася в тій складній революційній обстановці, по-перше, політичного консенсусу між українською демократією та іноетнічними демократичними колами; по-друге, це рішення дозволило перетворити Українську Центральну Раду з органу суто національного на тимчасовий крайовий парламент. Тобто, з уведенням до свого складу представників нацменшин УЦР перетворилася на справжній центр політико-правового життя в Україні.

Іншим важливим напрямом діяльності Центральної Ради у сфері задоволення прав національних меншин було створення у структурі її виконавчих органів (із червня 1917 р. – у складі Генерального секретаріату, із січня 1918 р. – Ради народних міністрів) Генерального секретарства (міністерства) з міжнародних (міжнародних) справ і трьох окремих секретарств (міністерств) із російських, єврейських та польських справ. Усі їх керівники мали права повноважних членів уряду. У цілому політика Генерального секретаріату щодо нацменшин була чітко визначена в його декларації від 29 вересня 1917 р., де, зокрема, зазначалося: «Генеральний секретаріат, обстоюючи права українського народу через секретарство національних справ, оборонятиме, забезпечуватиме національні меншості від юридичних і фактичних обмежень у громадських і політичних відносинах, сприятиме реорганізації на основах свободи і демократизму існуючих національних організацій і утворенню нових установ для вдоволення потреб їх національного життя. [...] Секретарство національних справ слідкуватиме за національним життям народів України і сприятиме встановленню добрих між ними відносин»¹⁸.

¹⁵ Українська Центральна Рада: Док. і мат. – Т.І. – С.104–105.

¹⁶ Там само. – С.36.

¹⁷ Нова Рада. – 1917. – 17 липня.

¹⁸ Українська Центральна Рада: Док. і мат. – Т.І. – С.326.

Важливою віхою у вирішенні національного питання стало ухвалення III Універсалу. По-перше, у документі окреслювалася територія УНР, що знімало з порядку денного відому проблему населення України. А, по-друге, Центральна Рада зробила ще один крок до розв'язання проблеми нацменшин. В універсалі зазначалося: «Український народ, сам довгі роки боровшись за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцїх, тому оповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам у найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію»¹⁹.

Проголошення в листопаді 1917 р. Української Народної Республіки стало своєрідним іспитом для впливових у політичному житті етнонаціональних груп – росіян, євреїв, поляків. Не всі вони однозначно позитивно сприйняли основні положення цього документа. Так, представник від ППС-лівиці К.Лукашевич у заяві від своєї партії повідомив, що вона приєднується до революційного руху української демократії, оскільки остання майбутній федеративний зв'язок із Росією ґрунтує на державності України²⁰. Таким чином, представники лівих, котрі уособлювали польський революційний рух, підтримували ідею проголошення державності УНР, а тому схвально сприйняли III Універсал в тих частинах, що стосувалися проголошення Української Народної Республіки та надання громадянам польської національності національно-персональної автономії для забезпечення своїх прав і свобод. Водночас реакція польських партій та їх представників в УЦР на задекларовану універсалом ліквідацію права власності на землю, передачу її в розпорядження земельних комітетів без викупу була негативною. Так, під час голосування даного документа на Малій Раді В.Рудницький утримався, мотивуючи це своєю незгодою з вирішенням аграрного питання, та склав повноваження члена УЦР. Подібну позицію зайняли також член Центральної Ради М.Міцкевич, член губернської земської управи І.Волошиновський і ряд інших представників польської громади, які працювали в низових структурах влади.

Протест проти відбирання землі у власників підписали всі польські організації, наголошуючи на тому, що це матиме фатальні наслідки для України, адже зачіпає інтереси тисяч людей, пов'язаних із землеробством. Підкреслювалося також, що така аграрна реформа несе шкоду порозумінню між польською національною меншиною й владою УНР. У документі зазначалося: «З огляду на те, що земельна реформа на Україні, касуючи приватну власність на землю, тим самим руйнує економічні підвалини життя великого числа поляків, здавна осілих на Україні, існування котрих через особливий склад польського громадянства на Україні економічно було тісно зв'язане з польською буржуазією, польська громада домагається: а) щоб при вирішенні земельної справи було взято на увагу ці особливі обставини польської людності на Україні та щоби було забезпечено існування і можливість найти працю всім, хто матиме шкоду

¹⁹ Українська Центральна Рада: Док. і мат. – Т.І. – С.401.

²⁰ Там само. – С.312.

від земельної реформи; б) щоби в рівній мірі наділено було землею як місцеву польську людинність на Україні, так само і тих поляків-виселенців, що забажають лишитись громадянами України»²¹.

На особливу увагу заслуговує ухвалення Центральною Радою 9 січня 1918 р. закону «Про національно-персональну автономію». Розробники цього законопроекту скористалися ідеями соціал-демократів Австро-Угорщини – однієї з найбільш багатонаціональних держав світу. Ця модель дозволяла задовольнити інтереси особистості, нації й держави водночас, не порушуючи територіальної цілісності країни та не перешкоджаючи прогресивним інтеграційним процесам. Таку автономію називали по-різному: національно-персональною (передбачає входження індивіда в ту чи іншу етнічну спільність на добровільних засадах), екстериторіальною (не пов'язується з конкретною територією) або культурною (зазвичай обмежується саме цією сферою).

У світовій практиці це був перший законодавчий акт про національну персональну автономію, який вводив це поняття у загальні конституційні рамки. Нагадаємо, що документ (складався з десяти статей) як окремий розділ (під назвою «Національні союзи») увійшов до складу Конституції УНР. Цінним для формування сучасної етнополітичної політики є досвід Української Центральної Ради у справі забезпечення прав національних меншин. Передусім це політична лінія керівництва УЦР щодо залучення їх представників до свого складу. На початковому етапі вона реалізовувалася за територіальним (від українських губерній та колоній у Росії й міст Одеси, Катеринослава і Харкова), професійним та партійним принципами. Дещо пізніше представництво було доповнене ще й за національним.

11 січня 1918 р. на засіданні Малої Ради було схвалено IV Універсал, яким УЦР підтверджувала всі демократичні свободи, оголошені раніше, і заявляла, що у «самостійній Народній Українській Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії»²². Ухвалення цього документа стало визначною подією у житті українського народу. Тривалий шлях боротьби за вершився логічним результатом – проголошенням незалежності УНР. Універсал підтвердив, зокрема, право всіх націй країни на самостійний розвиток.

Цей законодавчий акт викликав доволі неоднозначну реакцію у суспільстві. Безсумнівно, Центральна Рада в той критичний для неї період цим кроком вирішувала, по-перше, свої стратегічні політичні цілі. «Лозунг національно-персональної автономії, – зазначав відомий вітчизняний політичний та громадський діяч О.Гольденвейзер, – став дуже вигідною захисною позицією проти агресивної національної політики пануючої більшості. Українська влада сама народилася з національного руху, вона ще не встигла заразитися звичками „державності”. Тому їй не є притаманним пригноблювати чисто національні спрямування інших народів»²³. По-друге, як свідчення волі лідерів УНР закріпити на законодавчому рівні статус нацменшин цей документ проголошував, що «кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народної Республіки

²¹ Нова Рада. – 1917. – 28 листопада.

²² Українська Центральна Рада: Док. і мат. – Т.ІІ. – К., 1997. – С.104.

²³ Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) // Революция на Украине: По мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.20.

на національно-персональну автономію, тобто, право на самостійне влаштування свого національного життя. [...] Це є невід'ємним правом націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому»²⁴.

З іншого боку, окремі положення універсалу важко назвати демократичними. Стаття 2, наприклад, фактично розділила всі меншини в Україні на дві категорії – так би мовити, першого й другого сорту. «Населяючим територію УНР націям, – зазначалося у ній, – великоруській, єврейській і польській – право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації же білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш як 10 тис. громадян України»²⁵.

Однак основна проблема полягала у самому принципі, згідно з яким розроблявся документ. Як зазначав Д.Дорошенко, з усіх «запланованих» нацменшин «тільки поляки прагнули організуватися на ґрунті захисту своїх національних інтересів. А найбільш складною виявилася ситуація з російськомовним населенням, яке зовсім не хотіло визнавати себе за національну меншість. [...] У результаті „Закон про національно-персональну автономію”, що ним так пишались лідери Центральної Ради, в дійсності не викликав ніякого признання з боку тих, кого мав ущасливити – з боку національних меншостей»²⁶.

Складні внутрішньо- та зовнішньополітичні обставини завадили Українській Центральній Раді здійснити програму демократичних перетворень у сфері міжнародних відносин, чого вимагала тогочасна ситуація. Проте вона започаткувала процес формування в Україні державної етнополітики, прагнула вибороти право на суверенний розвиток не тільки корінного народу, а й поневоленого свого часу царизмом іноетнічного населення. Діячі УЦР забезпечили високий рівень демократичності та гуманізму законодавчих актів, пов'язаних із міжетнічною сферою. Важливе теоретико-методологічне значення їх полягає в тому, що, по-перше, визнавався сам факт поліетнічності, полікультурності та поліконфесійності українського суспільства, і, по-друге, демонструвалося усвідомлення потреби вироблення чіткої державної політики щодо регулювання національних процесів. У контексті визначення сучасних засад етнополітики на особливу увагу заслуговує й діяльність Центральної Ради щодо створення управлінських структур для керівництва міжетнічними процесами.

²⁴ Українська Центральна Рада: Док. і мат. – Т.ІІ. – С.99–100.

²⁵ Там само. – С.100.

²⁶ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923. – Т.І: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С.270.

The article deals with the position of Ukrainian Central Council and its leaders considering law regulations of ethnic national relations and status of population of Ukrainian National Republic in a polyethnic state, their theoretical researches that got main law developments in the Universals, the Constitution of UNR and a row of laws.

О.Ю.ЗАЙЦЕВ*

ОУН І АВТОРИТАРНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНІ РУХИ МІЖВОЄННОЇ ЄВРОПИ

У статті розглянуто вплив фашизму на ідеологію, організаційні засади й політичний стиль ОУН. Під кінець 1930-х рр. український організований націоналізм мав чимало спільних рис із фашизмом, але, на думку автора, радше належав до іншого різновиду революційного інтегрального націоналізму – усташизму.

Ярлик «фашизму» тяжіє над Організацією українських націоналістів від моменту її заснування в 1929 р., коли українська преса різних політичних напрямків саме цим терміном окреслила суспільно-політичний зміст нового руху. У відповідь оунівський офіціоз «Розбудова нації» заявляв про «невмісність назви “фашизму”, якою охрестили український націоналізм його противники»¹. Із того часу й донині, то згасаючи, то спалахуючи з новою силою, тривають суперечки про відношення ідеології та практики ОУН до фашизму.

Аргументи прихильників зарахування ОУН до фашистських рухів² можна стисло підсумувати словами І.-П.Химки: «Годі сумніватися, ОУН справді була типово фашистською організацією, і про це свідчить купа ознак: її принцип “вождизму” (Führerprinzip), її прагнення заборонити решту політичних партій і рухів, її гасло у фашистському дусі (“Слава Україні! Героям Слава!”), її червоночорний прапор, її салютування піднесеною рукою, її ксенофобія й антисемітизм, її культ насильства та її захоплення Гітлером, Мусоліні й іншими вождями фашистської Європи. Що тут не фашистське?»³.

Ніби відповідаючи на риторичне запитання І.-П.Химки, хоч і кількома роками раніше, Г.Касьянов зауважив: «Якщо брати до уваги певний набір зовнішніх і функціональних ознак у певний період існування організації [...], то з неменшим успіхом можна ототожнювати ОУН, наприклад, з ідеологією та практикою радянського тоталітаризму 1930-х років чи з фундаменталістськими релігійними течіями»⁴. Отже, супротивники отожднення ОУН із фашизмом здебільшого не заперечують спільних ознак, проте вважають їх не специфічно фашистськими, а характерними для будь-яких рухів тоталітарного або фундаменталістського штибу. Головну ж

* *Зайцев Олександр Юрійович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Українського католицького університету (Львів).
E-mail: zaytsev@ucu.edu.ua*

¹ Цит. за: *Мірчук П.* Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. – Вид. 3-те. – К., 2007. – С.94.

² Див., напр.: *Бондаренко К.* Фашизм в Україні. До історії проблеми // Українські варіанти. – 1997. – №2. – С.74–82; *Poliszczuk W.* Źródła zbrodni OUN i UPA: Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. – Т.1. – Toronto, 2003 [репринт вид. 1998 р.]; *Idem.* Dowody zbrodni OUN i UPA: Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. – Т.2. – Toronto, 2000; *Grott B.* Nacjonalizm Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów jako faszyzm // Różne oblicza nacjonalizmów: polityka – religia – etos. – Kraków, 2010. – S.257–268; *Himka J.-P.* The Importance of the Situational Element in East Central European Fascism // East Central Europe. – Vol.37. – 2010. – P.353–358.

³ *Зенон Когут – Іван Химка.* Україністи та Бандера: розбіжні погляди // Критика. – 2010. – Ч.3/4. – С.10.

⁴ *Касьянов Г.* Ідеологія ОУН: Історико-ретроспективний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – №1. – С.41.

відмінність найчастіше вбачають у національно-визвольному спрямуванні боротьби ОУН⁵.

Новий сплеск дискусій в останні два – три роки більше стосується політики історичної пам'яті, ніж власне історії. Суть суперечки в її крайніх виявах зводиться до питання: чи діячі ОУН були героями національно-визвольної боротьби, яким слід ставити пам'ятники й виховувати на їх прикладі молодь, а чи «фашистськими» злочинцями, яких треба рішуче засудити?

Ця стаття є спробою, по змозі абстрагуючись від актуальної політики, повернути дискусію в більш академічне русло та запропонувати підхід до розв'язання проблеми, яка має два основні виміри: конкретно-історичний (еволюція ставлення ОУН до фашизму і, зокрема, до націонал-соціалізму, рецепція ідей, організаційних засад, методів тощо) й типологічний (місце ОУН у типології політичних рухів, правомірність і доцільність її віднесення до рухів фашистського типу).

Сьогодні годі заперечувати значний вплив фашизму на український націоналізм міжвоєнної доби. Він розпочався відразу після переможного «маршу на Рим» прибічників Б.Муссоліні у жовтні 1922 р. На тлі фрустрації, яку переживали українські самостійники після поразки у війні за незалежність, фашистська революція в Італії пробудила серед них жвавий інтерес, а в деякого – і нові надії. У фашизмі вбачали приклад успішного націоналістичного руху, який урятував свою державу від комуністичної загрози, об'єднав націю під єдиним сильним проводом і вдихнув у неї нове життя. Чимало українських націоналістів, особливо молодих людей, розчарованих у демократичних ідеалах «батьків», прагнули розкрити секрет успіху фашизму й, відтак, знайти дороговказ до власної перемоги.

Ще напередодні створення ОУН рух, який почали називати «організованим націоналізмом», зазнав помітного впливу італійського фашизму. Публіцист Є.Онацький навіть саму ідею створення «залізної гієрархічної організації» націоналістів приписував цьому впливу⁶. Видається, однак, що ця ідея визріла передовсім як реакція на кризу демократичного українського «партійництва», а приклад фашизму лише забезпечив модель для наслідування.

Саме Є.Онацький (з 1930 р. – представник ОУН у Римі) був найактивнішим пропагандистом фашистського досвіду в організації⁷. Його статті дозволяють зрозуміти, що ж приваблювало у фашизмі українських націоналістів. Публіцист підкреслював, що ОУН цікавить не стільки фашистська практика використання державної влади, скільки його «ідеалістичні» аспекти як революційного руху: «Ми, представники поки що переможеного народу, вбачаємо в фашизмі, особливо в тій першій його ще недержавній стадії – інший бік до наслідування, – і то власне бік *ідеалістичний*. І ми не можемо миритись з накиненою нам “долею”, і ми *мусимо*

⁵ Див., напр.: *Motył A.J. The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism. 1919–1929.* – Boulder, 1980. – P.162–173; *Idem. Ukraine, Europe, and Bandera // Cicero Foundation Great Debate Paper.* – №10/05 (March 2010). – P.3–5 [Електронний ресурс]: http://www.cicerofoundation.org/lectures/Alexander_J_Motył_UKRAINE_EUROPE_AND_BANDERA.pdf; *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С.207–208.

⁶ *Онацький Е.* Листи з Італії. I. Дещо про фашизм // Розбудова нації (Прага). – 1928. – Ч.3. – С.96.

⁷ *Онацький Е.* Італійська корпоративна держава // Там само. – 1929. – Ч.3/4. – С.78–84; *Його ж.* Журналізм в фашистській Італії // Український голос (Перемишль). – 1930. – 16, 23 лютого; *Його ж.* Фашизм як реальна політика // Там само. – 27 квітня; *Його ж.* Паневропа і Антиєвропа // Там само. – 8 червня; *Його ж.* Дві революції // Там само. – 15, 22, 29 червня.

її перемогти. І переможемо! – І ми мусимо скинути зі себе людину “ветху деньми” і витворити в душі своїй *нову людину*, – завжди активну, завжди молоду, завжди свідому своїх прав і обов’язків, – особливо обов’язків! Під кутом *національного єднання* – понад нашими партійними, становими та провінціальними інтересами – повинна відбуватись ціла діяльність українського націоналіста»⁸.

Однак не всі керівники ОУН поділяли ентузіазм Є.Онацького щодо фашизму. Член Проводу українських націоналістів (ПУН) М.Сціборський уважав, що «демонстративна прихильність та виспівування фашизму може привести до небажаних наслідків»⁹, оскільки створює враження залежності ОУН від зовнішніх чинників. Наприкінці 1932 р. у паризькій Українській громаді він виголосив доповідь «Критика фашизму». Дізнавшись про це, Є.Онацький обурився й поскаржився голові ПУН Є.Коновальцеві: «Чи ми будемо мати колись якусь лінію в нашій закордонній політиці? Бо, якщо я буду говорити тут про наші симпатії до Італії і до фашизму, а Сціборський буде в П а р и ж і бавитись в “критику фашизму”, то це значить сидіти між двома стільцями і то так незручно, що дуже скоро можна опинитися на підлозі»¹⁰. Є.Коновалець підтримав журналіста та, покаравши М.Сціборського за необдуманий крок, закликав надалі «брати на увагу нашу лінію і те, що від ОУН робить теж Онацький в Римі»¹¹. Критикував М.Сціборського й оунівський представник у Великобританії Є.Ляхович: «Я ніяк не можу зрозуміти, чому в нього така ненависть, і то засаднича ненависть, до фашизму чи гітлеризму. Це ж стихія, яка нині захоплює світ, і ми якраз та течія, що має тій стихії відповідати»¹².

Схоже, що під тиском соратників М.Сціборський скоригував свої погляди, адже в його головній теоретичній праці «Націократія» (1935 р.) апології фашизму значно більше, ніж критики. Він твердив, що приклад фашизму має стати дороговказом і для поневолених народів: «Бо ті з них, що перелякано відвертаються від імперативних заповітів фашизму в силу своєї сліпої, безкритичної привязаности до наркозу демо-соціалістичних забобонів про “мир, злагоду, благоденствие” та інтернаціонали, – ті з них ніколи не матимуть дійсного миру й свободи. Призначення таких народів – бути погноєм для інших!»¹³.

Головну ж ваду послідовників Б.Муссоліні М.Сціборський убачав у тому, що вони вважали диктатуру не тимчасовим, а постійним принципом організації держави: «**Перманентна** диктатура зправила схильна позначати життя **надмірним** урядовим етатизмом і витворювати культ своєманітної “поліційної держави”, що гальмують розвиток суспільства та індивідуальности. Гадаємо, що цих прикмет не позбавлений і устрій фашизму»¹⁴. М.Сціборський вірив, що його власний проект суспільного й державного устрою («націократії») дозволить майбутній українській державі уникнути цієї небезпеки.

⁸ *Онацький Е.* Фашизм і ми // Розбудова нації. – 1929. – Ч.12. – С.401. Тут і далі курсив, жирний шрифт або розрядка у цитатах належать авторам цитованих текстів.

⁹ Цит. за: *Кентій А.* Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956: Історико-архівні нариси. – Т.1: Від Української військової організації до Організації українських націоналістів. 1920–1942. – К., 2005. – С.97.

¹⁰ *Онацький Є.* У вічному місті: Записки українського журналіста. – Т.3: 1933 рік. – Торонто, 1985. – С.22.

¹¹ Там само. – С.33.

¹² Там само. – Т.4: 1934 рік. – Торонто, 1989. – С.106.

¹³ *Сціборський М.* Націократія. – Париж, 1935. – С.58.

¹⁴ Там само. – С.59.

У другій половині 1930-х рр. в ідеологічному дискурсі ОУН утвердилися деякі прямі запозичення з арсеналу італійського фашизму, найважливішими з яких були концепції корпоративної (професійно-станової) держави і тоталітаризму. Переймали й організаційні принципи ієрархії та вождизму. Оунівський «культ героїзму» деякими своїми рисами теж наслідував символи і ритуали фашистів. Проте, запозичуючи в них окремі елементи, публіцисти ОУН не забували наголошувати на самобутності українського націоналізму¹⁵.

Німецький різновид фашизму – націонал-соціалізм¹⁶ – привернув увагу українських націоналістів восени 1930 р., коли Націонал-соціалістична робітничая партія Німеччини (НСДАП) домоглася першого великого успіху на виборах до райхстагу. Гітлеризм цікавив ОУН не лише як потенційний союзник у боротьбі за зміну міжнародного порядку, а і як ще один успішний приклад революційного націоналізму, тому Крайова ексекютива (КЕ) ОУН розповсюдила серед членів організації збірку перекладів окремих глав із книги А.Гітлера «Моя боротьба» під назвою «Національно-соціалістичний рух». У передмові («Від видавців») крайовий провідник ОУН С.Охримович (В.Обухович) писав, що «“Майн Кампф” – твір безцінної всесвітньої вартости для кожного політичного чи суспільного діяча». Водночас він висловлював застереження щодо расистської складової гітлеризму: «Спроба ж, яку являє собою концепція расизму, шляхом винищення усіх менш вартісних рас переможним мечем панівного народу, що цілий світ заставив би до послуг вищій культурі, здійснити світовий мир [...] має всі risks тої самої „штучности” і протиприродности, що ідея Маркса»¹⁷.

Усе ж серед молодих членів ОУН у Галичині переважало переконання щодо ідейної спорідненості націонал-соціалізму з українським націоналізмом та можливого союзу між ними, тому вони з ентузіазмом зустріли прихід НСДАП до влади в Німеччині 1933 р. Автор, який підписувався «С.О.» (імовірно, Я.Стецько, тоді – ідеологічний референт КЕ ОУН), розглядав перемогу фашизму в Італії, націонал-соціалізму в Німеччині та майбутню українську революцію як ланки єдиної світової націоналістичної революції, що зламає панування «старих, реакційних націй» і «ляже в основу нового світу». Він вірив, що саме український націоналізм покликаний розпочати новий етап цієї революції: зруйнувавши московську імперію та інші загарбницькі держави, він відкриє «новий розділ, нову епоху не лише в історії української нації, але й народів Сходу Європи. На чому кінчатся завдання фашизму чи націонал-соціалізму, на тому зачинаються завдання українського націоналізму»¹⁸.

Ілюстрацією тогочасного сприйняття деякими молодими оунівцями націонал-соціалізму може слугувати кореспонденція українського студента з Німеччини, який був свідком ритуального спалення нацистськими штурмовиками «шкідливих»

¹⁵ *Сціборський М.* Націократія; *Брут Р.* Культ героїзму. – Л., 1937; *Подольак М.* Суспільний зміст націоналізму // На службі нації: Альманах. – Париж, 1938. – С.32–44.

¹⁶ Автор цієї статті поділяє інтерпретацію націонал-соціалізму як різновиду фашизму, хоча цей погляд – дискусійний (див.: *Зайцев О.* Інтерпретації фашизму в сучасній англо-американській історіографії // Україна модерна. – Ч.9. – К.; Л., 2005. – С.173–183).

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3833. – Оп.2. – Спр.40. – Арх.3.

¹⁸ *С.О.* Війна стабілізується (Огляд світових подій) // Наш клич (Львів). – 1933. – 19 березня; *Його ж.* Союзники большевизму // Там само. – 18 червня.

книг у Мюнстері й так описав свої переживання: «І в тій хвилині прихильність до німецької молоді росте. Бачу стоптану й оплюгавлену червону гидру в жидівських лахах, бачу її смерть і чую, що у мене серце починає битись прискішеним темпом. Ах, в цю хвилину завидую німцям, завидую їм їхньої рішучості»¹⁹.

Є.Коновалець, який мав тверезіший погляд на нацизм, дратувався, читаючи такі кореспонденції, і кілька разів звертав увагу КЕ ОУН на необхідність «паралізувати той телячий захват до гітлеризму, який [...] захопив наше рядове членство»²⁰. Тому редакція газети «Наш клич» (орган ОУН у Галичині) вважала за потрібне наголосити: «Український націоналізм не є рішуче наслідуючим, але якраз **самостійним, творчим рухом!** Його ідеєю є відшукати й перевести в життя **велике післанництво України.** [...] І помиляється, хто шукає для націоналізму взорів у фашизмі або гітлеризмі!»²¹.

Ставлення нацистів до ОУН у 1933–1934 рр. не виправдало сподівань молодих «крайовиків». В умовах польсько-німецького зближення на початку 1934 р. Німеччина припинила фінансування ОУН, а в липні того ж року видала польській поліції М.Лебедея («Скибу») – організатора вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького. Тоді ж у Берліні затримали члена ПУН Р.Ярого. Ця, за висловом Є.Коновальця, «дівчина, яка впала на голови нашого рядового членства», приголомшила прихильників орієнтації на гітлерівців. Як писав Є.Коновалець членові ПУН О.Сенику, «наше рядове членство на ЗУЗ (західних українських землях – О.З.) було незвичайно захопилося приходом гітлеризму до влади та поклало на нього великі надії [...]. Щойно видача Скиби та арешт Ріка (мається на увазі Ріхард (Ріко) Ярий – О.З.) відкрили очі нашого членства на дійсну вартість гітлеризму, оскільки ходить про його відношення до української справи»²².

Не випадково із середини 1934 р. в еміграційній пресі ОУН починається критика націонал-соціалізму, особливо його расистської складової²³. Відновлення співпраці з нацистами в наступні роки спонукало ОУН припинити відкриті випадки проти гітлеризму, однак у документах для внутрішнього користування критика тривала. Співробітник військової референтури ПУН М.Колодзінський у праці «Воєнна доктрина українських націоналістів» (1938 р.) писав: «Гітлер в “Майн кампф” зв’язує майже існування німецького народу з здобуттям Сходу Європи, а тим самим робить з цього світоглядову справу націонал-соціалізму. Нас мусить обурити така експанзивність Гітлера. А що вложили ті пошукувачі “равнів”²⁴ у Східну Європу? [...] Бандити вони міжнародні, які хочуть зробити з України публичний міжнародний дім, щоби могли провадити тут свої хижацькі пляни»²⁵. Утім, М.Колодзінський обурювався планами А.Гітлера не тому, що принципово відкидав імперіалізм, а тому, що вважав: на Сході Європи є місце тільки для однієї імперії – української.

¹⁹ *Власт О.* Німецьке студентство на охороні національного духа // *Наш клич.* – 1933. – 4 червня.

²⁰ Цит. за: *Онацький Є.* У вічному місті. – Т.4. – С.190.

²¹ До джерел нашого руху // *Наш клич.* – 1933. – 16 липня.

²² Цит. за: *Онацький Є.* У вічному місті. – Т.4. – С.290–291.

²³ *Онацький Є.* Ідеологічні й тактичні розходження між фашизмом і націонал-соціалізмом // *Розбудова нації.* – 1934. – Ч.5/6. – С.142–149; *Його ж.* Культ успіху // *Там само.* – Ч.7/8. – С.162–169.

²⁴ Від нім. Raum – простір. М.Колодзінський натякає на гітлерівську концепцію здобуття «життєвого простору» (нім. Lebensraum) для німців на Сході Європи.

²⁵ Архів ОУН у Києві. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.466. – Арк.26 (пор.: Там само. – Спр.465. – Арк.25). Ці слова було опущено у циклостилному виданні першої частини праці М.Колодзінського (1940 р.) в окупованому німцями Кракові (див.: *Колодзінський М.* Українська воєнна доктрина. – Ч.1. – Торонто, 1957 (передрук із 1 вид.).

Отже, керівники ОУН добре здавали собі справу й зі ставлення гітлерівців до слов'ян як до нижчої раси, і з агресивних намірів фюрера здобути «життєвий простір» для німців на Сході Європи, однак не бачили іншого виходу для українців, крім спілки з Німеччиною – єдиною державою, здатною зруйнувати статус-кво в Європі. Як доводив Дж.Армстронг, головним мотивом співпраці з нацистами таких рухів, як ОУН, хорватські усташи та словацькі глінківці було не уявлення про спільність ідеології та цілей, а прагнення використати допомогу Німеччини в боротьбі проти панівних етнічних груп – росіян і поляків, сербів, чехів – із метою створення власних національних держав²⁶.

Утім, ані факт співпраці з фашистськими режимами, ані ті чи інші міркування щодо її мотивів не є визначальними для відповіді на типологічне питання – чи правомірно вважати ідеологію та практику ОУН різновидом фашизму? Відповіді на нього непрості, оскільки загальноприйнятої інтерпретації фашизму не існує²⁷. Однак в останні роки частина дослідників досягла досить хиткої згоди щодо низки фундаментальних ознак, характерних для всіх різновидів фашизму, якими вважають:

- революційний ультранационалізм (інтегральний націоналізм);
- міф національного відродження (або палінгенезу), згідно з яким період за-непаду нації має змінитися її відродженням у постліберальному новому порядку;
- авторитаризм і тоталітаризм;
- вождизм (принцип фюрерства);
- позитивне ставлення до насильства та війни, культ воєнних чеснот;
- імперіалізм або прагнення до експансії;
- намагання очистити національну спільноту від чужих і ворожих елементів;
- спроби мобілізації мас та створення масової партії.

Крім того, деякі риси вважають характерними лише для окремих різновидів фашизму. Такою поширеною, але необов'язковою, ознакою є расизм, і, зокрема, расистський антисемітизм.

Для прикладу наведемо дефініцію фашизму авторитетного «патріарха» фашистських студій С.Пейна: «Фашизм можна визначити як форму органічного революційного ультранационалізму, що прагне національного відродження, спирається переважно на віталістичну й нераціоналістичну філософію, будується на позірному суперечливому поєднанні крайнього елітаризму та мобілізації мас, наголошує на принципі ієрархії і вождизму, позитивно оцінює насильство, певною мірою, як мету, а також як засіб, і схильний розглядати війну і/або воєнні чесноти як норму життя»²⁸.

Чи відповідала ідеологія та практика Організації українських націоналістів окресленому вище «ідеальному типу» фашизму? Навряд чи потрібно доводити, що для ОУН були характерні інтегральний націоналізм і міф прийдешнього відродження упослідженої нації, що його Р.Гриффін вважає стрижнем фашистської

²⁶ *Armstrong J.A.* Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe // *Journal of Modern History*. – Vol.40. – 1968. – №3. – P.396–410.

²⁷ Їх стислий огляд див.: *Iordachi C.* Comparative Fascist Studies: An Introduction // *Comparative Fascist Studies: New Perspectives* / Ed. by C.Iordachi. – London; New York, 2010. – P.1–50.

²⁸ *Payne S.G.* Fascism and Racism // *The Cambridge History of Twentieth-Century Thought* / Ed. by T.Ball and R.Bellamy. – Cambridge, 2003. – Ch.5. – P.124. Див. також інші дефініції: *Griffin R.* Introduction // *World Fascism: a Historical Encyclopedia* / Ed. by C.Blamiers with P.Jackson. – Santa Barbara, 2006. – Vol.I. – P.2; *Paxton R.O.* Comparisons and Definitions // *The Oxford Handbook of Fascism* / Ed. by R.J.B.Bosworth. – Oxford; New York, 2009. – P.549.

ідеології²⁹. Та чи були притаманні ОУН такі «фашистські» риси, як тоталітаризм, вождизм, імперіалізм, культ насильства і воєнних чеснот? Усе це – питання вельми спірні, тож їх доцільно розглянути докладніше, як і тезу про антисемітизм ОУН.

До середини 1930-х рр. в ОУН не було чіткої концепції майбутнього державного устрою України. Загалом усі погоджувалися, що після національної революції має настати період національної диктатури, але не було ясності, яким буде постійний державний лад, коли диктатура виконає свої завдання. У лавах оунівців були як прихильники президентської демократії американського зразка, так і апологети однопартійної тоталітарної системи.

Вождизм на перших порах практично не був притаманний ОУН. Хоча статут організації наділяв голову ПУН майже диктаторськими повноваженнями, фактично керівництво було колективним. У 1932 р. Є.Коновалець навіть дорікав своїм соратникам, що вони, теоретично розуміючи важливість персоніфікації націоналістичного руху, нічого не роблять для зміцнення авторитету лідера³⁰. Лише з 1933 р. в ОУН з'являються деякі зовнішні ознаки вождизму, включно з вітанням «Слава Україні! – Вождеві слава!». Однак реального культу особи Є.Коновальця за його життя так і не склалося.

Імперіалізм також не був визначальною рисою ОУН в перші роки її існування. Серед членів організації побутували різні погляди на цю проблему: одні вважали, що майбутня українська держава повинна обмежитися етнічними кордонами, інші – переважно молоді послідовники Д.Донцова – наполягали, що здоровій нації притаманні експансія й імперіалізм.

Різними були погляди членів ОУН і на необхідність меж застосування насильства. Противником терору був член ПУН Д.Андрієвський – людина радше консервативних, аніж революційних поглядів. Натомість інший член проводу – В.Мартинець – уважав, що в майбутній українській державі насильство, ба навіть терор, будуть необхідні не лише для придушення внутрішніх ворогів, а й для перевищення народу. У 1929 р. він писав відомій діячці жіночого руху М.Рудницькій: «Жах огортає, коли подумаю про відносини на В[еликій] Україні. [...] Та ж в цьому царстві хамів і жебрати треба буде при українській владі хопитися методів Петра В[еликого]: терором треба буде їх вчити шанувати людську гідність, терором вполювати пошановання людського „я” (що за парадокс), терором заводити чистоту і порядок і т.д., навіть видавати державні розпорядки про ношення ковнірців, спосіб поведіння, їдженя тощо. Одну диктатуру треба буде замінити другою, яка буде перемінюватися в народоправство поволі, в міру виховання мас тою ж диктатурою. [...]

Видно таки з раба зробити людину вільну не можна инакше, як при помочі бука. Для добра того ж нещасного народу треба ж бити його нагаєм, бо инакше до споконвіку не прочуняється й не покине свого ярма. Треба нам самим замінити ворогів, треба нам українцям (частині) стати „варягами” над самим собою (загалом), бо не позбудемося чужих „варягів”. [...] Ніде правди діти: терором і насильством над власним народом слід добувати йому волю»³¹.

²⁹ Griffin R. Palingenic myth // World Fascism: a Historical Encyclopedia. – Vol.II. – P.498–499.

³⁰ Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. – Т.2. – Ч.1: 1931–1934 роки / Упор. Ю.Черченко. – К., 2010. – С.204–205.

³¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.269 – Оп.1. – Спр.174. – Арк.81.

Антисемітизм спершу не був властивий ОУН, хоч окремі члени організації й не приховували негативного ставлення до євреїв. У 1930 р. «Розбудова нації» вмістила програмну статтю М.Сціборського, який закликав українців і євреїв до порозуміння, твердячи, що завданням майбутньої української влади «буде дати жидам рівноправне положення й можливість виявляти себе у всіх ділянках суспільно-громадської, культурної та іншої діяльності», а це сприятиме виробленню в єврейських масах державницького патріотизму щодо України³².

Отже, спочатку ОУН, попри свій авторитарний і революційний характер, не мала виразних фашистських ознак. Проте обставини 1930-х рр. – терор у радянській Україні, зростання авторитаризму й фашизму в Європі, посилення репресій у Польщі – сприяли радикалізації і «фашизації» організованого націоналізму. Люди з демократичними поглядами втрачали вплив або покидали ОУН. Провідним теоретиком майбутнього політичного устрою України став М.Сціборський, який ще у 1930 р. накреслив поетапний план ослаблення та знищення українських партій із тим, щоби після національної революції у країні залишилася лише одна керівна політична сила – Організація українських націоналістів³³.

Концепція націократії М.Сціборського, покладена згодом в основу політичної програми ОУН 1939 р., була спробою сконструювати українську модель тоталітарної держави, в якій організований націоналізм на чолі з «вождем нації» став би єдиною керівною і спрямовуючою силою³⁴. Щоправда, хоч М.Сціборський претендував на створення оригінальної моделі, насправді в ній аж надто відчутний вплив фашистського корпоративізму. Сам теоретик націократії добре здавав собі справу з її тоталітарного характеру і в першій статті свого проекту конституції України (осінь 1939 р.) записав: «Україна є суверенною, авторитарною, тоталітарною, професійно-становою державою, що носить назву Українська Держава»³⁵.

Наприкінці 1930-х рр. члени ОУН залюбки називали свій націоналізм авторитарним і тоталітарним. Так, у статті М.Подольця читаємо: «На зміну цим двом протинаціональним концепціям (демолібералізму та марксизму – О.З.), що так тісно зв'язані між собою матеріялістичним розумінням життя, приходять сучасний революційний, тоталітарний і авторитарний націоналізм»³⁶. Ясна річ, українські націоналісти, як і італійські фашисти, вкладали в поняття «тоталітарний» позитивний зміст. Як зазначає Р.Гриффін, «у фашистському мисленні [...] логіка тоталітаризму – це логіка не гноблення і руйнування, а творчої деструкції – руйнування для побудови нового порядку»³⁷.

Тоталітаризм, навіть теоретичний, вимагав культу вождя. Після загибелі в 1938 р. Є.Коновальця було впроваджено його посмертне пошанування як «вождя, основоположника й обновителя»³⁸, а незабаром виник і культ живого провідника – А.Мельника, якого ОУН проголосила не лише своїм лідером, а й «вождем української

³² Сціборський М. Український націоналізм і жидівство // Розбудова нації. – 1930. – Ч.11/12. – С.266–272.

³³ ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.178. – Арк.166.

³⁴ Сціборський М. Націократія. – Розд. VI; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Док. і мат. / Упор. Т.Гунчак, Р.Сольчаник. – Т. II. – [Б.м.] 1983. – С.401–402.

³⁵ Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. – Т.7: Документи Комісії державного планування ОУН (КДП ОУН) / Упор. О.Кучерук, Ю.Черченко. – К., 2002. – С.8.

³⁶ Подольск М. Суспільний зміст націоналізму // На службі нації. – Париж, 1938. – С.32.

³⁷ Griffin R. Palingenetic Myth. – P.499.

³⁸ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т. II. – С.420.

нації». Утім, новий лідер аж ніяк не дорівнював своїм авторитетом Є. Коновальцеві, а його штучно творений культ не вберіг організацію від розколу в 1940 р., після чого кожен відлам ОУН проголосив «вождем нації» власного керманіча.

Яскравим свідченням фашизації частини членів ОУН стала написана для внутрішнього вжитку праця М. Колодзінського «Военна доктрина українських націоналістів» (1938 р.), де з граничною відвертістю викладалися погляди радикального крила організації, домінував культ сили, війни, героїзму й експансії. Так, автор застерігав, що українська держава не повинна обмежуватися етнографічними кордонами («Український нарід не живе на те, щоби спокійно заїдати благодати своїх етнографічних земель і зачаджуватися у власному смороді»³⁹) – майбутні державні рубежі, крім власне українських земель, мали охоплювати Молдавію, значні частини Румунії, Польщі, Білорусії, Росії (аж до Середньої Волги та Каспію), Північний Кавказ, Баку й Апшеронський півострів із його нафтовими родовищами⁴⁰. Та це була лише програма-мінімум: «Так зачеркнута Україна це ще не є імперіялізм. Це тільки мінімум, з якого не можемо ніяк зречися, бо нам треба такої України, щоб мати вихідну підставу для дальшого поступу вперед»⁴¹. «Дальший поступ» передбачав експансію у Центральну Азію, включення її у сферу імперського впливу України та перетворення Казахстану на український домініон⁴².

М. Колодзінський уважав, що плекання воєнних чеснот – головна запорука перемоги визвольних змагань⁴³. Ще в першому варіанті своєї воєнної доктрини (1935 р.) він писав: «Лише духові мародери і нікчемні боягузи можуть верещати, що український нарід є нарід пацифістів. [...] Коли Україна буде самостійною і розвине воєнний інстинкт, рівночасно надаючи йому відповідні організаційні форми, то ми будемо найбільше боєвим народом на світі»⁴⁴.

Не лише героїзм і готовність померти за Україну, а й жорстокість та ненависть до ворогів мали стати рисами націоналістичних повстанців: «Маса прагне пімсти за свої жертви, і не треба докучати їй підчас виконання тої пімсти заповіддю про любов до ближнього. [...] Супроти ворожого елемента треба виказати таку жорстокість в час повстання, щоби десяте покоління боялося поглянути вбік України, а не то мати охоту йти на неї підбоек. Жорстокість і ненависть мусить бути однакова як до історичного ворога, так і до свого, який є проти повстання, або старається переводити в життя якусь іншу ідеологію, або політичну концепцію, як націоналістична»⁴⁵.

Серед історичних ворогів виняткове місце посідали євреї: «Безперечно, що гнів українського народу до жидів буде особливо страшний. Ми не маємо потреби цей гнів гамувати, противно [– треба його] побільшувати, бо чим більше загине жидів під час повстання, тим буде краще для української держави, бо жида будуть одинокою меншиною, яку не сміємо обхопити нашою денационалізаційною політикою. Всі иньші меншини, які вийдуть живими з повстання, будемо денационалізувати»⁴⁶.

³⁹ Архів ОУН у Києві. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.466. – Арк.80.

⁴⁰ Там само. – Арк.49–72.

⁴¹ Там само. – Арк.78.

⁴² Там само. – Арк.161–170.

⁴³ Там само. – Спр.465. – Арк.34–35.

⁴⁴ Там само. – Арк.8.

⁴⁵ Там само. – Спр.466. – Арк.96.

⁴⁶ Там само. – Арк.136–137.

Чому, на думку членів ОУН, євреї не підлягали денаціоналізації (українізації)? Відповідь знаходимо у статті В.Мартинця, опублікованій того ж таки 1938 р. Розглянувши суспільну роль єврейства в Україні, автор визнав її винятково негативною: «Жиди в нас це не тільки елемент під політичним оглядом – ворожий, в соціально-економічному відношенні – паразитарний, в культурно-національній ділянці – шкідливий (денаціоналізаторський), у морально-ідеологічній площині – розкладовий (антидержавницький і інтернаціональний), але й під расовим оглядом це елемент непридатний до мішання й асиміляції». Навіть тоді, коли б євреї самі захотіли українізуватися й змішатися з українським населенням, цього не можна допускати, – був переконаний В.Мартинець, – щоби вони «під українською формою не дали нам жидівського духа, або іншими словами: щоб (зверху) українізація жидів не означала (внутрішнього) очікування українців, очікування не тільки кровного, але й психологічного». Найгіршим наслідком «очікування» була б втрата українцями державницького інстинкту, нібито зовсім непритаманного «бездомно-бездержавному» єврейському народові. Щоб уберегти українців від такої небезпеки, В.Мартинець уважав за необхідне не лише заборонити мішані шлюби, а й повністю ізолювати євреїв від будь-яких – економічних, політичних і культурних – контактів з українцями. Фактично йшлося про те, щоб у майбутній українській державі замкнути всіх євреїв у гетто, що мало б призвести до їх масової еміграції⁴⁷.

Як бачимо, від 1930 р. ставлення ОУН до євреїв зазнало кардинальних змін⁴⁸, на що вплинули переконання про виняткову роль єврейства у злочинах більшовицького режиму в Україні, а також спроби налагодити контакти з гітлерівцями, що сприяло запозиченню елементів нацистської антисемітської ідеології. Можна припустити, що посилення антиєврейської риторики в публіцистиці ОУН було результатом кон'юнктурної мімікрії, викликаної бажанням здобути прихильність Берліна. Утім, як видно з «Военної доктрини...» М.Колодзінського, деякі націоналісти були щиро переконані, що для добра України євреїв слід позбутися в будь-який спосіб, не зупиняючись перед фізичним винищенням.

Усе ж, готуючись до повстання на випадок німецько-польської війни, КЕ ОУН у 1939 р. заборонила членам організації вчиняти репресивні дії щодо євреїв, аргументуючи це тим, що у країнах західних демократій (Великобританія, Франція, США) євреї нібито мали вирішальний вплив на формування зовнішньої політики⁴⁹. Це може свідчити, що крайня антисемітська позиція М.Колодзінського та його однодумців на той момент не була панівною.

Отже, український організований націоналізм кінця 1930-х рр. справді мав чимало спільних рис із фашизмом. Однак була й істотна відмінність, що її ігнорує більшість дефініцій фашизму, але яку добре усвідомлювали українські націоналісти 1920–1930-х рр. На неї вказував Є.Онацький ще напередодні створення ОУН: фашизм, на відміну від українського визвольного руху, був націоналізмом державної нації⁵⁰.

⁴⁷ Мартинець В. Жидівська проблема в Україні // Ідея в наступі: Альманах. – Лондон, 1938. – С.24–47.

⁴⁸ Див.: Сагунук М. Foes of our rebirth: Ukrainian nationalist discussions about Jews, 1929–1947 // Nationalities Papers. – Vol.39. – 2011. – №3. – Р.315–352.

⁴⁹ Посівнич М. Военно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках. – Л., 2010. – С.229.

⁵⁰ Онацький Е. Листи з Італії. – С.95.

Такою ж була й офіційна позиція ОУН після її створення: «Фашизм це рух державного народу, це зроджена на соціальному підкладі течія, що змагалася за владу у власній державі. Український націоналізм це рух національно-визвольний, завданням якого є боротьба за державність, до якої має повести найширші маси українського народу. А тому українського націоналізму не тільки що не можна утотожнювати з італійським фашизмом, а навіть не можна до нього надто приподібнювати»⁵¹.

Утім, до кінця 1930-х рр. акценти дещо змістилися. Публіцисти ОУН і далі підкреслювали відмінності від фашизму в першій фазі розвитку націоналістичного руху, коли боротьба за ліквідацію окупаційного режиму та національну незалежність («моменти – неіснуючі для націонал-соціалізму й фашизму») відсувала на другий план усі інші завдання. Однак, на думку М.Подольця, «націоналізм перших років підготовив ґрунт і дав основні принципи заложення для наступної фази свого діяння, фази “усуспільнення”». Тепер «національна революція є не тільки визвольним рухом проти займанців, але, і то перш за все, внутрішньо-українським рухом, який дає національному життю новий зміст і нові суспільно-політичні форми. Як внутрішній рух, українська революція ділала б навіть у самостійній державі (коли б вона тепер існувала) так, як ділає вона в Німеччині й Італії, де націонал-соціалізм і фашизм виступили для заперечення й ув ім'я перебудови старого, хворого національно-суспільного устрою»⁵². Отже, відмінності між українським націоналізмом як визвольним рухом і фашизмом у 1938 р. вже не сприймалися як принципи.

Не вважає їх істотними й сучасний історик І.-П.Химка, який риторично запитує: «Хіба та обставина, що ОУН була ще й національно-визвольним рухом, робить її не фашистською? Усташі теж були національно-визвольним рухом – то вони теж не фашисти? В'єт Конґ був національно-визвольним рухом – і тому не був комуністичним?»⁵³.

Не входячи в дискусію про досить далекий від нашої теми В'єтконґ, пригляньмося ближче до руху усташів. Хорватська революційна організація «Усташа» – справді типологічно найближча до ОУН серед націоналістичних рухів Європи 1929–1945 рр., тож порівняння з нею цілком виправдане. В історіографії склалися два основні погляди на сутність ідеології усташів. Частина істориків трактує її як хорватський фашизм, інші – заперечують цю тезу⁵⁴. На думку останніх, цілі й діяльність усташів до 1941 р. істотно відрізнялися від фашистської практики. Рух усташів остаточно фашизувався лише після захоплення влади, коли проблему здобуття власної держави заступила проблема засад, на яких слід було її будувати⁵⁵. Отже «повноцінний» фашизм як програма реорганізації держави на принципах ієрархії, вождизму й тоталітаризму можливий на такій стадії розвитку націоналізму, коли національна держава вже існує. На попередніх стадіях можливе виникнення *протофашизму* – цим терміном позначають

⁵¹ Цит. за: Мірчук П. Нарис історії ОУН. – С.113.

⁵² Подольця М. Суспільний зміст націоналізму. – С.35–37.

⁵³ Зенон Когут – Іван Химка. Україністи та Бандера: розбіжні погляди. – С.10.

⁵⁴ Див.: Беляков С.С. Идеология устаашского движения: между этническим национализмом и фашизмом // Известия Уральского государственного университета. – 2005. – №39. – С.127–135.

⁵⁵ Trifkovic S. Ustaša: Croatian Separatism and European Politics, 1929–1945. – London, 1998. – P.38–39, 266.

рухи, близькі до фашизму, яким, однак, бракує деяких істотних рис останнього, наприклад, реальних спроб мобілізації мас.

Рухи на кшталт ОУН, усташів, Внутрішньої македонської революційної організації, радикального крила Глінківської словацької народної партії тощо становлять особливий різновид інтегрального націоналізму бездержавних націй, що мав революційний характер і був спрямований, насамперед, на здобуття власної держави будь-якими, зокрема й насильницькими, методами. Для стислості назвемо цей тип політичних рухів *усташизмом* – тут цю назву використано як родове поняття, подібно до терміна «фашизм», який має два значення – суто італійське й універсальне. Хорватський усташизм можна розглядати як парадигматичний для рухів такого типу, оскільки він найбільшою мірою реалізував свій потенціал, пройшовши всі стадії розвитку – від зародження через встановлення національної диктатури до краху у фіналі.

Усташизм як радикальна форма етнічного націоналізму не був гуманнішим чи менш схильним до насильства, ніж фашизм. Відомо, що усташі під час Другої світової війни влаштували жорстоку етнічну чистку Хорватії від сербів, євреїв і ромів, причому це був не спонтанний вибух насильства, а ідеологічно вмотивована й спланована акція. В ОУН плани майбутніх етнічних чисток з'являються, починаючи з 1938 р. У «Воєнній доктрині українських націоналістів» читаємо: «Наше повстання не має тільки за завдання зміну політичного устрою. Воно мусить вичистити Україну з чужого, ворожого елемента й з недоброго власного, рідного. Тільки під час повстання буде нагода вимести буквально до останньої ноги польський елемент із ЗУЗ і в цей спосіб закінчити польські претенсії про польський характер цих земель. Польський елемент, що буде чинно ставити спротив, мусить улягти в боротьбі, а решту треба зтероризувати й примусити до втечі за Вислу. Бо не можна до цього допустити, щоб по здобуттю ЗУЗ польський елемент міг тут жити побіч українців. ЗУЗ в будучій Українській Державі має бути чистий під національним оглядом, бо ці землі мають особливе значіння для будучої Української Держави, й тому не буде часу на боротьбу з польським елементом, якщо би такий ще вийшов нерозтросчений зовсім з повстання. [...] Треба пам'ятати, що чим більше пропаде під час повстання ворожого елемента, тим легше буде відбуватися будова Української Держави й тим сильнішою вона буде»⁵⁶.

Паралелізм історії «Усташі» й ОУН можна побачити й в інших аспектах, однак урешті-решт їм судилася різна доля. Незалежна Держава Хорватія 1941–1945 рр. – добра модель того, якою могла б бути Українська Держава під егідою Третього Райху, якби вона була створена. Розігнавши в липні 1941 р. уряд Я.Стецька, гітлерівці запобігли повторенню хорватського досвіду в Україні.

Отже, підсумуймо. Ідеологія, організаційні засади та політичний стиль ОУН зазнали помітного впливу фашизму, особливо італійського, причому між 1929 і 1939 рр. цей вплив неухильно зростав. Найбільше на ідеології та цілях Організації українських націоналістів позначилися фашистські концепції корпоративної держави й тоталітаризму, на організаційних принципах – вождизм і модель ієрархічної політичної організації, на політичному стилі – культ героїзму та воєнних чеснот. На кінець 1930-х рр. під впливом націонал-соціалізму

⁵⁶ Архів ОУН у Києві. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.466. – Арк.103–104.

серед частини членів ОУН посилювався войовничий антисемітизм. Крім того, розвиваючись у спільній із фашизмом мережі інтелектуального дискурсу український організований націоналізм більш-менш самостійно розвинув деякі риси, які також зближували його з фашизмом: волюнтаристський світогляд, культивування «палінгенетичного» міфу, ворожість до комунізму і «демолібералізму», свідоме загострення конфлікту поколінь. Таким чином, концепція, згідно з якою ідеологія і практика ОУН були фашистськими за своєю природою, має право на існування, особливо в рамках історії ідей. Однак, нехтуючи принциповими відмінностями між націоналістичними рухами державних і бездержавних націй, вона породжує більше проблем, ніж допомагає розв'язати.

Якщо шукати узагальнююче поняття для введення ідеології та практики ОУН у порівняльний контекст, то таким поняттям мав би бути не фашизм, а радше *усташизм*. Головні відмінності між ними випливають із факту наявності чи відсутності власної національної держави. Беручи до уваги цей критерій, можна сформулювати наступні робочі визначення. *Фашизм* – це форма революційного інтегрального націоналізму державних націй, що проголошує своєю метою національне відродження шляхом мобілізації мас і реорганізації держави на засадах тоталітаризму, ієрархії, вождизму та мілітаризму. *Усташизм* – це революційний інтегральний націоналізм, який розвивається за відсутності власної національної держави та прагне її здобути і втримати всіма доступними засобами, включно з терором.

Історія руху хорватських усташів показує, що за «сприятливих» умов усташизм може набути форми *протофашизму*, а в разі здобуття власної держави – створити режим фашистського типу. На відміну від хорватського досвіду, конфлікт ОУН із німецькою окупаційною владою в 1941–1943 рр. запобіг кристалізації українського фашизму і спонукав революційних націоналістів до ґрунтовної ревізії своєї ідеології.

The article examines the influence of fascism on ideology, organisational principles, and political style of the OUN. By the late 1930s, Ukrainian organised nationalism had much in common with fascism, but rather belonged to another variant of revolutionary integral nationalism, which the author calls ustashism.

М.Г.КАЗЬМИРЧУК*

ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКИЙ СКЛАД ВІДНОВЛЕНОГО КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1933–1941 рр.)

У статті проаналізовано творчий потенціал, матеріальне становище й умови науково-педагогічної діяльності професорів та викладачів Київського державного університету протягом 1933–1941 рр.

Повнота висвітлення суспільно-політичного, громадського й культурного життя України довоєнного періоду буде неможливою без дослідження такої соціальної групи, як професори і викладачі вищих навчальних закладів, зокрема Київського державного університету (КДУ) у 1933–1941 рр. Їх життя у сталінську добу не було безхмарним; проте його вивчення не повинно обмежуватися тільки репресивними заходами радянського керівництва. Завдання статті – проаналізувати різноманітні сторони повсякденного життя та діяльності професорсько-викладацького складу КДУ після відновлення вишу¹ й до початку Великої Вітчизняної війни. Зауважимо, що цим відрізком часу дослідники науки й освіти цікавилися мало. Нині систематично вивчаються історія окремих факультетів Київського університету², біографії деяких професорів і ректорів в умовах розгортання політичного терору³. Діяльність вищого навчального закладу під час посилення сталінського тоталітарного режиму дослідив К.Довгань⁴. Проте вітчизняні науковці не вичерпали цієї проблеми, досі залишаються маловідомими й невивченими відповідні архівні документи.

Перед КДУ у 1933–1941 рр. постали важливі кадрові проблеми. На його керівництво покладалося завдання «підвищити роль професорсько-викладацького складу, зробити викладачів відповідальними за постановку навчальної справи і за роботу кожного студента зокрема»⁵. У перші роки після відновлення університету основу професорсько-викладацького контингенту становили колишні викладачі та вихованці Київського інституту професійної освіти (КІПО), Фізико-хіміко-математичного інституту (ФХМІ), інших київських вишів, а також співробітники Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Так, у 1933 р. п'ятеро колишніх аспірантів-математиків ФХМІ почали працювати у КДУ, а із 30 аспірантів випуску 1934 р. 14 стали викладачами, причому 4 з них були доцентами й 6 – асистентами⁶.

* Казьмирчук Марія Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
E-mail: brungilda@ukr.net

¹ На початку 1920-х рр. Університет св.Володимира було реорганізовано в Київський інститут народної освіти (КІНО).

² Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. – К., 2004. – 365 с.; Наукові записки до 170-річчя Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Т.1. – К., 2004. – 189 с.

³ Верба І.В. Кость Штеппа // Український історичний журнал. – 1999. – №4. – С.99–109; Ректори Київського університету. 1834–2006. – К., 2006. – 336 с.

⁴ Довгань К. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008. – 17 с.

⁵ Об учебных программах и режиме в высшей школе и техникумах: постановление ЦИК СССР от 19 сентября 1932 г. // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1932. – №68 (25 сентября). – Арт.409. – С.672.

⁶ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р-144. – Оп.1. – Спр.1400. – Арк.16, 67–68.

Згодом, уже після перенесення столиці УСРР до Києва, сюди ж було переведено деяких викладачів із Харкова, Одеси та Дніпропетровська. Проте у доповідній записці щодо результатів роботи цього вищого навчального закладу за 1933 р. ревізори відзначали: «В штаті університету поки не передбачено і немає працівників виключно для наукової роботи»⁷. На той час у КДУ нараховувалося 225 викладачів (крім аспірантів), із них – 76 професорів, 65 – доцентів та 84 – асистенти.

Певну загрозу влада вбачала у викладачах дорадянського періоду – «великодержавних шовіністах». Також не подобалося те, що серед викладачів університету налічувалося лише 44 комуністи й 16 комсомольців, а переважна більшість із них за національністю були українцями. Під час перевірки благонадійності професорсько-викладацького складу в 1933 р. відзначалося: «Поруч комуністичної лектури є міцна група позапартійної лектури, відданої радвладі, переважно молоді. [...] Є група старої професури, що стоїть на радянських позиціях і переозброюється, але ще не позбавилась впливів буржуазної методології. Часто самокритичні декларації, що начебто відмежують вченого від його старих поглядів, є не що інше, як димова завіса, що приховує справжнє його ество»⁸. У галузі природничо-математичних наук було чимало висококваліфікованих фахівців, котрі, «проте, недостатньо мірою виявили спроможність провадити наукову роботу на справжніх засадах марксистсько-ленінської методології». На літературно-мовному факультеті стан професорсько-викладацького контингенту «можна класифікувати як проривний, оскільки вирішні катедри знаходяться в руках непевних, а почасти і класово ворожих елементів (Зеров, Калинович)». Історико-економічний факультет в основному був забезпечений партійними кадрами, але серед них «бракує таких висококваліфікованих науковців, які в своїй науковій роботі були б тісно пов'язані з Київським державним університетом (наприклад, Ціаріце – ВУАН, Білярчик – ВУАН, Й.Л.Брагінський – обком)». До того ж, на думку перевіряльників, негативним було те, що переважна більшість учених КДУ основною науковою роботою займалися поза межами університету (як, наприклад, на кафедрі фізичної хімії – майже всі викладачі, крім одного доцента; на кафедрі зоології безхребетних усі співробітники займалися наукою в установах ВУАН; на кафедрі експериментальної фізики всі викладачі працювали у науково-дослідному інституті фізики)⁹.

У 1930-х рр. ускладнилася ситуація з добром кадрів для вищих навчальних закладів. На початку 1933 р. нарком освіти В.П.Затонський, характеризуючи стан справ у Наркомосі УСРР, доповідав у ЦК КП(б)У: «Наявний склад кадрів НКО далеко ще не забезпечує виконання не тільки всіх поставлених партією завдань, а й найбільш термінових, пов'язаних із підготовкою до навчального 1933–1934 року. Частина вакансій просто не заповнена, інша – зайнята ненадійними людьми. [...] Питання впирається в те, що більш або менш придатні працівники часто в результаті мобілізації¹⁰ та взагалі переміщень працюють нині по інших лініях»¹¹.

⁷ Там само. – Арк.9.

⁸ Там само. – Арк.37–38.

⁹ Там само. – Арк.9.

¹⁰ Мається на увазі хлібозаготівельна кампанія 1932–1933 рр., безпосереднім наслідком якої став голодомор.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6222. – Арк.39.

У 1933–1941 рр. професорсько-викладацький склад Київського державного університету становив 300–350 осіб, тобто 10–15% від чисельності студентів. В основі його були дореволюційні фахівці, у тому числі В.М.Артоболевський, Д.О.Белінг, Л.М.Беркут, Б.Я.Букреев, Д.О.Граве, М.К.Грунський, Г.Є.Жураківський, М.К.Зеров, М.Я.Калинович, М.П.Кравчук, Г.Н.Лозовик, С.І.Маслов, І.К.Мазуревич, Г.Г.Де-Метц, Є.І.Перлін, М.І.Пер'є, Г.В.Пфейффер, Б.Є.Радзиковський, С.В.Савченко, Є.К.Тимченко, В.В.Фінн, П.П.Филипович, М.Г.Холодний, І.В.Шаровольський, І.І.Шмальгаузен та М.В.Щербина. Колектив був поділений на «проросійське» й «проукраїнське» угруповання. Професор Г.М.Іваниця, зокрема, відзначав: «Група української професури спочатку була менш численна, аніж російська, але щороку вона поширювалась, маючи у своєму складі працівників, відомих уже на полі науки, літератури, педагогіки»¹². До складу «проукраїнської» групи входили математик М.П.Кравчук, історики літератури О.К.Дорошкевич, П.П.Филипович, М.К.Зеров, лінгвіст В.П.Петрусь, історик Й.Ю.Гермайзе, педагог Г.М.Іваниця та ін.¹³ Більшість викладачів КДУ, що належали до так званої «української партії», згодом зазнали політичних переслідувань. Важливим завданням у справі створення нового колективу університету на засадах комуністичної ідеології було репресування незгодних із політикою радянської влади та старої професури.

У листі ректора КДУ М.А.Купшарьова від 11 липня 1935 р. до секретарів ЦК КП(б)У П.П.Постишева та М.М.Попова наголошувалося на значних кадрових проблемах: «Літературний факультет протягом всього 1934–1935 навчального року не мав декана, а призначений на декана історичного факультету тов.Гребенкін вже довгий час не працює у зв'язку з тим, що його нібито збираються звільнити від цієї роботи»¹⁴. Перед новим 1935–1936 навчальним роком ситуацію з кадровою проблемою вирішено не було¹⁵. До її загострення в першу чергу спричинилися кампанії з виявлення «ненадійних людей»: «Видно, ще не від усіх очистилися із тих, котрі залишаються; деякі методисти й референти проходили по матеріалах ДПУ»¹⁶. У 1933 р. особливу увагу репресивних органів привертала кафедра історії України, керівник якої, член партії професор І.Ф.Слизький, у минулому мав «помилки троцькістського характеру, що критикувались в пресі». До того ж він і його співробітники не виявили «належної більшовицької пильності» щодо кафедри української літератури та її завідувача, «зовсім не цікавились питаннями, як тлумачить ті чи інші питання професор Зеров». Викладання історії України викликало у влади «сумніви щодо своєї ідеологічної витриманості»¹⁷. Професор Курантовський у курсі «Методика розумової праці» ідеалізував Л.Д.Троцького, не розкривав розходження між ним та В.І.Леніним у селянському питанні, «заперечував потребу зламу старої державної машини», «теорії націоналізму і соціал-фашизму викладав на трибуні державного університету»¹⁸.

¹² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Спр.67098 ФП. – Т.1 («СВУ»). – Т.89. – Н.457). – Арк.63.

¹³ Там само.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6641. – Арк.90.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – Спр.222. – Арк.39.

¹⁷ ДАКО. – Ф.Р-144. – Оп.1. – Спр.1400. – Арк.43.

¹⁸ Там само. – Арк.42.

Ситуація, коли до роботи у вузах допускалися лише ідеологічно надійні кадри, мала зворотний бік. Помітною проблемою КДУ в 1930-х рр. став непрофесіоналізм викладацького складу. Нерідко до читання лекцій та проведення занять допускалися некваліфіковані, а подекуди й зовсім неосвічені особи. Нарікання викликали, зокрема, проблеми викладачів із мовою. Так, у 1930-х рр. частина професорів послуговувалася суржилом. Як відзначалося в університетській багатотиражці, у них «не мова, а венігрета». Про одного з таких ішлося: «Якою мовою проф. Радзиковський викладає, сказати дуже тяжко. Можна сказати тільки одне, що професор Радзиковський викладає разом двома мовами – російською і українською»¹⁹. Члени комісії з перевірки якості викладання в університеті у 1933 р. з розпачем констатували: «Катедра діамату (діалектичного матеріалізму – *М.К.*) КДУ не розглядала й не реагувала на факти наявності некваліфікованих, неписьменних лекторів, на прорив у навчанні»²⁰. Були викладачі, котрі часто спізнювалися і погано читали лекції. Наприклад, як зазначалося в тій самій газеті, професор С. Львович на економічному факультеті «часто-густо спізнюється на лекції мало не на годину та поспішає, щоб раніш на півгодини закінчити. Лекції часто читаються похапцем, а на конференції (форма перевірки знань – *М.К.*) вимагається те, що не було сказано на лекції»²¹. Студенти 4-го курсу фізико-математичного факультету в один голос вимагали висококваліфікованих викладачів, які б допомагали краще готуватися до занять, а не долати відставання завдяки конспектам і колективній формі навчання²².

Наркомос УСРР 31 квітня 1934 р. у доповідній ЦК КП(б)У відзначав: «Викладацькими кадрами самі історичні факультети та окремі курси державних університетів забезпечені незадовільно. Наявні професорські та доцентські сили з великим напруженням забезпечують лише читання загальних курсів в університетах. У Харківському та Київському університетах, де на кафедрі історії України працює лише по одному професору, не забезпечено навіть і читання загальних історичних курсів. Гостра нестача висококваліфікованих викладачів в галузі історії призвела до того, що по державних університетах до викладацької роботи притягають недостатньо кваліфікованих викладачів»²³.

Колишній студент філологічного факультету КДУ А. Шпорт згадував про події 1934 р.: «За програмою слід було прослухати курс історії України, але в столиці не знайшлося відповідного фахівця. Тоді запросили студента з Інституту червоної професури. Як тоді було прийнято, "професор" почав із критики буржуазної історіографії. Поклав на лопатки Ключевського, розгромив Карамзіна, висміяв Грушевського, а далі нічого сказати. Він розповів байку про Богдана Хмельницького. Буцімто магнат Чаплінський відібрав у Богдана жінку і маєток, Хмельницький дуже бідував без жінки й маєтку. Хтось порадив Богданові податися на Січ, а там саме склалася "революційна ситуація", козацька темна маса висунула бідолаху ватажком своєї стихії. Головне – революційна

¹⁹ Звернути увагу // За комуністичні кадри. – 1933. – №6 (13 травня). – С.2.

²⁰ ДАКО. – Ф.Р-144. – Оп.1. – Спр.1400. – Арк.45.

²¹ Знеосібка і безвідповідальність зривають роботу // За комуністичні кадри. – 1933. – №7 (27 травня). – С.2.

²² На академічному фронті прорив // Там само. – №7/8 (17 листопада). – С.3.

²³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.11. – Спр.352. – Арк.35.

ситуація, а ватажка маси самі знайдуть. Після цієї лекції не стало ні “професора”, ні його лекцій, ні самої історії України, яку замінили на вивчення біографії великого кормчого»²⁴.

У 1935 р., як зазначала університетська багатотиражка, складності з кваліфікацією викладацьких кадрів, зокрема на географічному відділі, тривали: «Лекції проф.Лопоногова (фізична географія) проходять поверхово й схематично. Немає глибокого аналізу явищ і фактів, а замість цього часто подається загальна схема й висновки. Для ілюстрації [...] за 48 годин лекцій про Європу подано по обсягу стільки, як написано на 16 сторінках енциклопедії “Гранат”»²⁵. Про «перли» доцента Матвієнка, котрий читав студентам-випускникам літературного факультету курс української мови, газета писала: «Часто просто нісенітниця – набір слів без всякого зв'язку, [...] протягом лекції повторює кілька раз “а”, і “що я маю тут сказати?”, а інколи на цьому і закінчує лекцію»²⁶.

Навіть випускники КДУ, які ставали згодом викладачами, добиралися не за принципом успішності протягом навчання. Так, у 1937 р. А.З.Барабой закінчив історичний факультет університету й був зарахований асистентом, не маючи жодної оцінки «відмінно», а дипломну роботу на тему «КП(б)У в боротьбі проти німецької окупації» захистив на «задовільно»²⁷. Аналогічні результати показав С.Ю.Багінський, котрий у 1937 р. був прийнятий на роботу як асистент КДУ за спеціальністю «хімія», захистивши диплом на тему «Електрохімічні дослідження йодидів лужних металів в етилбромідному розчині» з оцінкою «добре»²⁸.

Ідеологічні чистки призвели до того, що у 1930-х рр. посади професорів та доцентів часто займали спеціалісти не тієї галузі знань, яку вони викладали. Наприклад, декан історичного факультету Н.І.Межберг, економіст за освітою (закінчив Одеський інститут народного господарства), викладав історію України, маючи про цей предмет лише загальні уявлення. 25 лютого 1937 р. студент О.С.Мінський свідчив: «Перевіркою, а також з виступів членів партії-студентів на бюро райпарткому, котрі слухають лекції Межберга, встановлено, що Межберг не мав відповідної освіти, не мав звання вченого й не мав наукових праць, [...] не мав ніяких наукових даних читати курс історії України в університеті»²⁹.

У 1939 р. студенти 2-го курсу історичного факультету на шпальтах університетської газети нарікали на лекції викладача історії середніх віків Ю.П.Левіна, в яких «немає ніякої послідовності, ніякої системи у викладі матеріалу. Від однієї події чи факту він перестрибує до інших подій та фактів, не аналізуючи, не роблячи висновків і узагальнень. [...] В лекціях виходить якимось незрозуміле оповідання про старину. [...] у тов. Левіна відсутня і чіткість висловлювання, це збиває студентів і призводить до безперервних перепитувань»³⁰.

²⁴ *Шпорт* А. Беззаконня // Київ. – 1991. – №7. – С.13.

²⁵ На огляд – геолого-географічний факультет // За комуністичні кадри. – 1935. – №31 (30 жовтня). – С.3.

²⁶ Мовні «перли» доцента Матвієнка // Там само. – 1936. – №31 (11 жовтня). – С.2.

²⁷ Документи педперсоналу // Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Арк.9.

²⁸ Там само – Арк.13.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф.263. – Оп.1. – Спр.10704 ФП. – Т.1. – Арк.7, 28.

³⁰ Викладання історії середніх віків незадовільне // За комуністичні кадри. – 1939. – №16 (5 квітня). – С.1.

У відновленому Київському університеті відразу ж виникли проблеми щодо присвоєння викладачам учених ступенів та звань. Радянське законодавство початку 1930-х рр. дозволяло стати професором цілковито неграмотній людині, котра не володіла ані педагогічним хистом, ані якимись науковими знаннями. 26 липня 1930 р. Раднарком СРСР поклав на уряди союзних республік право затверджувати професорів і доцентів усіх вищих навчальних закладів. Порядок затвердження на відповідній посаді не вимагав наявності у викладачів належного вченого звання й кваліфікаційних наукових праць – звання надавалося за самим фактом обіймання посади професора, доцента та асистента. Однак уже в постанові ЦВК СРСР від 19 жовтня 1932 р. «Про вищу школу» зазначалося: «Забезпечити жорстке дотримання встановленого порядку присвоєння вчених ступенів (асистент, доцент, професор) не за займаною посадою, а за дійсною кваліфікацією, що визначається науковими працями»³¹. Із цієї метою було створено спеціальну комісію НКО УСРР, проте її робота тривала доволі мляво, наукові праці розглядалися зі значним зволіканням, тому дуже скоро «директори вишів на практиці ухилялися й не бажали подавати матеріали на визначення кваліфікації педперсоналу, бо це загрожувало зниженням матеріального й правового стану багатьох, що обіймають посади професорів, доцентів без певної кваліфікації»³².

У 1931 р. в радянській Україні зареєстрованих наукових кадрів нараховувалося 3986, науково-педагогічних – 11 796, загальна кількість становила 15 782 особи, із них через кваліфікаційну комісію протягом того року пройшло лише майже 500 осіб, а затверджено було 323, тобто, близько 2% від загальної кількості наукових та науково-педагогічних кадрів УСРР (у 1932 р. через комісію пройшли всього 83 особи)³³. Висновок комісії з перевірки стану кадрів був невтішним, адже йшлося про загальний низький рівень перевірених науковців і педагогів республіки. Учені звання й надалі надавалися без захисту кваліфікаційної роботи, що залишало широке поле для різноманітних зловживань. Так, звання професора у 1933 р. здобули навіть ті, хто мав менше 4–5 друкованих наукових праць, але «одержали позитивну оцінку [...] відповідних інститутів, брали участь в роботі науково-дослідного закладу, працювали в науково-громадській марксо-ленінській організації». Учене звання доцента з тих, хто працював фактично на посаді професора у 1933 р. і подав від інституту заявку на неї, «одержали особи, що не мають жодної наукової праці або мають дві – три друковані праці організаційно-педагогічного характеру, або ж мають дрібні статті загального змісту, не фахового поглибленого значення». Звання асистента здобули «ті, що працюють фактично на посадах професорів, такі особи, що не мають жодної наукової праці, жодного наукового зв'язку з науково-дослідним закладом. [...] Корінь цього явища саме в тому, що значна частина викладацьких кадрів не має потрібної кваліфікації»³⁴.

Здобуваючи таким чином учені звання, викладачі посилалися на брак відповідних законів, декретів та вказівок від республіканського Наркомату освіти.

³¹ Об учебных программах и режиме в высшей школе и техникумах... – С.675.

³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6222. – Арк.12–13.

³³ Там само. – Арк.12–16.

³⁴ Там само. – Арк.14–16.

У 1933 р. завідуючий сектором науки КДУ Бондар написав довідку «Про стан справи наукової кваліфікації й надання вчених звань», відзначивши, що ця справа «досі гальмувалася значною мірою через те, що прямо визначених законних підстав на це НКЮ не має, прямих вказівок і розпоряджень про це не було ані по лінії союзного чи республіканського уряду, ані по лінії парторганів»³⁵. Вимоги до заміщення вакантних професорських та доцентських посад у 1933 р. були такими: біографія з визначенням освіти й науково-педагогічного стажу, довідка про вчене звання, перелік наукових праць і рецензій³⁶.

13 січня 1934 р. постановою РНК СРСР було встановлено вчені ступені кандидата та доктора наук, вчені звання асистента, доцента, професора, а також порядок їх присвоєння. Ступінь кандидата наук та звання доцента й асистента присуджувалися постановами рад вищих навчальних закладів і затверджувалися кваліфікаційною комісією профільного наркомату. Для одержання ступеня кандидата наук із певної дисципліни слід було успішно закінчити аспірантуру та прилюдно захистити дисертацію на обрану здобувачем тему з розкриттям загальних теоретичних знань та ознаками самостійності дослідження. Для здобуття вченого ступеня доктора наук необхідно було мати ступінь кандидата й прилюдно захистити відповідну дисертацію – оригінальну працю з узагальненням наукових проблем та обґрунтуванням нових. Ступінь доктора наук міг бути присуджений без попереднього захисту кандидатської та навіть докторської дисертації, якщо здобувач був відомим ученим, мав наукові праці, відкриття або винаходи. Звання асистента і старшого наукового співробітника присвоювалися особам, що закінчили вищий навчальний заклад та одержали достатню кваліфікацію для викладацької або науково-дослідної роботи. Учене звання доцента присуджувалося особам зі ступенем кандидата наук, котрі самостійно проводили відповідну викладацьку або науково-дослідну роботу в навчальних, наукових закладах. Звання професора присвоювалося за наявності ступеня доктора наук та ведення викладацької або керівної науково-дослідної роботи³⁷.

Практика присвоєння ступенів без захисту дисертації тривала. Так, Президія Академії наук УСРР 14 серпня 1936 р. затвердила рішення кваліфікаційної комісії про надання вченого ступеня доктора математичних наук (без захисту дисертації) Б.Я.Букрееву³⁸. Цю проблему було вирішено після ухвалення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 березня 1937 р. «Про вчені ступені та звання», де встановлювався новий порядок їх присудження, у тому числі викладачам і старшим викладачам. Відтепер для здобуття наукового ступеня кандидата й доктора наук обов'язковим був захист дисертації. Учені звання мали право надавати Вища атестаційна комісія (ВАК) при ЦВК СРСР, Всесоюзний комітет у справах вищої школи (ВКВШ) при РНК СРСР, Державна вчена рада УРСР і

³⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6222. – Арк.12–13.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.45. – Арк.4.

³⁷ Вища школа Української РСР за 50 років: У 2 ч. (1917–1967 рр.). – К., 1967. – С.234; Про підготовку наукових і науково-педагогічних працівників та про вчені ступені й звання: постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 1934 р. // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1934. – №14 (11 квітня). – Арт.115. – С.7; Про наукові ступені і звання: постанова РНК УСРР від 18 січня 1934 р. // Там само. – 1934. – №3 (26 січня). – Арт.30. – С.56–58.

³⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.41. – №181. – Арк.1–2.

кваліфікаційні комісії народних комісаріатів, а посаду асистента – вчена рада й ректор університету³⁹. Це положення було закріплене, зокрема, статутом КДУ від 1939 р., де також зазначалося, що затверджувати таке присудження має право Вища атестаційна комісія ВКВШ при РНК СРСР⁴⁰. У 1938 р. в інструкції Всесоюзного комітету у справах вищої школи зазначалося, що «директор вищого навчального закладу особисто проводить попередню перевірку документа про присвоєння вченого ступеня, ученого звання, освіти та стаж викладацької роботи у вузах кожного працівника професорсько-викладацького і навчально-допоміжного персоналу»⁴¹.

Тільки у 1939 р. в Київському державному університеті наукові праці почали захищати привселюдно, але таких сміливців було небагато. Так, 19 червня того року на засіданні вченої ради було оголошено про прилюдний захист однієї докторської й чотирьох кандидатських дисертацій⁴². Тоді у КДУ нараховувалося 344 наукових співробітника на 58 кафедрах, із них – 8 академіків, 6 членів-кореспондентів, 24 доктори та 65 кандидатів наук⁴³. Одними з перших у Київському університеті захистили дисертації В.А.Жебокрицький, О.З.Жмудський, П.А.Лавров, О.П.Маркевич, І.Д.Мельников, М.В.Товбін, О.В.Топачевський, О.Є.Юровська. Більшість із них продовжували свою науково-педагогічну діяльність у КДУ. Ситуація з кваліфікованим викладацьким складом дещо поліпшилася напередодні Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. На підставі затвердженого Всесоюзним комітетом у справах вищої школи статуту Київського університету в 1939 р. вченим радам факультетів КДУ було дозволено проводити прилюдний захист кандидатських дисертацій із відповідного профілю. Остаточне затвердження присвоєння наукового ступеня кандидата відбувалося на вченій раді університету, а доктора наук – у ВКВШ⁴⁴.

Протягом 1933–1941 рр. викладачі КДУ перебували під пильним наглядом каральних органів. Вони мали брати участь в ідеологічних заходах – критикувати й викривати своїх колег і товаришів, публічно визнавати власні провини та ідеологічні помилки, боротися із проявами контрреволюції в університеті. Так, разом із викладачем Н.Ю.Мірзою-Авак'янц за «Постановою про виділення в окремі справи матеріалів слідства» проходили 83 особи, зокрема К.Г.Воблій, М.А.Кушнарьов, О.П.Оглоблин, Н.Д.Полонська-Василенко, О.М.Русько й ін.⁴⁵ У 1933 р. комісія з чистки партійної організації КДУ відзначила факт її активної боротьби з «петлюрівськими та троцькістськими елементами» серед викладачів, проте наголошувала на випадках, коли комуністи «опинились у полоні ворожих марксизму-ленінізму теорій». Наприклад, асистент кафедри історії партії Чорний «не вів достатньої боротьби з перекручуваннями в національному питанні», а С.Львович у філософському збірнику рішуче не викрив «реакційні настанови» професора М.Воскобойникова⁴⁶.

³⁹ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.Р-1246. – Оп.5. – Спр.1. – Арк.4–4 зв.

⁴⁰ Статут Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1939. – С.26–27.

⁴¹ ДАК. – Ф.Р-1246. – Оп.5. – Спр.1. – Арк.4.

⁴² Прилюдний захист дисертацій // За комуністичні кадри. – 1939. – №28 (7 червня). – С.2.

⁴³ Кузня більшовицьких кадрів // Там само. – 1939. – №42/43 (7 листопада). – С.4.

⁴⁴ ДАК. – Ф.Р-1246. – Оп.5. – Спр.5. – Арк.221.

⁴⁵ ГДА СБУ. – Спр.50021 ФП. – Арк.28–29.

⁴⁶ ДАКО. – Ф.Р-144. – Оп.1. – Спр.1400. – Арк.37.

Жертвами репресій стала переважна більшість викладачів університету. Постійний пошук ворогів, ідеологічні кампанії у КДУ тривали до 1941 р. Про це свідчила університетська газета «За комуністичні кадри»: «За минулі роки класовому ворогові й його агентурі вдалося закріпитись на відповідальних дільницях ідеологічного фронту (в органах НКО, в установах ВУАН тощо) і там провадити свою шкідницьку роботу. [...] На всіх дільницях класовий ворог викритий і розтрощений. Але це не означає, що його зовсім зліквідовано»⁴⁷. В умовах психологічного тиску, постійного напруження та залякування професори й викладачі Київського державного університету мали давати зобов'язання щодо боротьби з «контрреволюцією». Наприклад, таке: «Ми, колектив КДУ, на заклик МДУ включаємось у всесоюзний похід ім. XVII з'їзду ВКП(б). Наукові співробітники КДУ, провадячи нещадну боротьбу з усякою буржуазною ідеологією, зокрема зі спробами недобитків контрреволюції, петлюрівщини, нацидмівців і великодержавних шовіністів затримати і шкодити будівництву соціалізму і соціалістичної культури на радянській Україні, зобов'язуємось ще вище підняти свою класову більшовицьку пильність в цій боротьбі і ще вище піднести рівень та якість навчально-методичної роботи»⁴⁸. Такі клятви підписували, зокрема, викладачі – академіки ВУАН Г.В.Пфейффер, М.П.Кравчук, професори Л.Б.Чернін, В.Є.Дяченко, А.І.Ємченко, Б.Є.Радзиковський, доценти Й.Б.Погребіський, Б.М.Рибаков, С.С.Мовшиць, Б.Л.Рейзер, Г.І.Дрінфельд, Ф.О.Ястребов, Д.Б.Тополянський, асистент Д.В.Щербак та ін.

Викладачі Київського державного університету мали регулярно брати участь в ідеологічних кампаніях, хід яких публікувався на шпальтах газети вишу. Так, у 1934 р. в КДУ, «мали місце контрреволюційні виступи професора Жураківського з “теорією” надкласової держави, професора Воскобойникова – пропагандиста “теорії голубої крові”, великодержавного шовініста професора Калиновича, а поруч з ними – націоналізм професора Зерова, що протягом десяти років посідає тепле місце зав. катедри української літератури і під машкарою формаліста літературознавства “перебудовується”, веде свою ефремівську, підправлену хвилювизмом контрреволюційну викладавчу роботу»⁴⁹.

Політизація вищої освіти в СРСР у 1930-х рр. призвела до підвищення уваги до викладачів історії, політекономії, мови та літератури, філософії й діалектичного матеріалізму. На засіданні колегії Народного комісаріату освіти УСРР у 1933 р. відзначалося: «Передусім потрібно зміцнити провідні кадри марксо-ленінського виховання, якими є в першу чергу викладачі соціально-економічних дисциплін»⁵⁰. У цьому напрямку важливою ділянкою «ідеологічного фронту» став Київський державний університет. Нарком освіти республіки В.П.Затонський вимагав: «Кадри викладачів соціально-економічних дисциплін мають бути поставлені у виняткові умови і в розумінні допомоги, і у справі підвищення кваліфікації, і у сенсі їх обліку та контролю за їх роботою»⁵¹. Він також

⁴⁷ Професора Жураківського виключено з СНР // За комуністичні кадри. – 1933. – №10 (7 грудня). – С.2.

⁴⁸ Науковці вирушили в похід ім. XVII партійного з'їзду // Там само. – 1934. – №15 (17 січня). – С.1.

⁴⁹ Засенко О.Є., Майстренко. Перетворити КДУ на фортецю більшовицької української культури // Там само. – 1933. – №12 (26 грудня). – С.2.

⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.327. – Арк.98.

⁵¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6451. – Арк.117.

запропонував: «Для вдосконалення кваліфікації викладачів соціально-економічних дисциплін, згідно з постановою ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР від травня місяця 1934 р., організувати двомісячні курси вдосконалення кваліфікації викладачів соціально-економічних дисциплін вишів та втишів, всього на 230 чоловік. Запропонувати Наркомосвіті організувати ці курси при держуніверситетах м.Харкова на 120 чоловік, Києва – 50 чоловік та Одеси – на 60 чоловік. Курси комплектувати виключно членами КП(б)У та ЛКСМУ»⁵².

При перевірці благонадійності багато викладачів і професорів КДУ не задовольнили керівництво НКО УСРР. Список перевірених кандидатур складався із 53 осіб. Головною причиною віднесення до «неблагонадійних» було «контрреволюційне» минуле, причому до цієї категорії потрапили колишні бундівці, меншовики, есери, троцькісти, націоналісти, великодержавні шовіністи й безпартійні. У результаті перевірки кадрів КДУ В.П.Затонський відзначав: «Розкриття організації троцькістів, які змикалися з українськими та іншими націоналістами, знову порушує в надзвичайно загостреній формі питання про науково-викладацькі кадри, особливо з соц.-ек. дисциплін. Особливо ураженим виявився Харківський університет, куди перекочували значні групи троцькістів та їх пособники. [...] По Києву картина дещо краще. Кадри викладачів соц.-ек. дисциплін наших вузів потребують значного поповнення і докорінного освіження»⁵³.

Щодо характеристики кадрового складу викладачів соціально-економічних дисциплін нарком зазначав: «Із числа викладачів (професори, доценти, аспіранти) навіть ті, котрі не намічаються зараз до зняття та заміни, у більшості вихідці з непролетарських верств, багато перебували в інших партіях, багато хто виключався або виходив сам із лав Комуністичної партії, майже всі мали в минулому ті чи інші ідеологічні помилки»⁵⁴. Представники радянської влади наголошували, що терплять дореволюційних викладачів тільки через брак кваліфікованої заміни. Так, В.П.Затонський писав: «Ті керівники кафедр, які залишаються, це переважно безпартійні, котрих бажано було б замінити, а члени партії як керівники кафедр у більшості слабкі й за кваліфікацією, і в розумінні більшовицької витримки»⁵⁵. У 1934 р. він, характеризуючи професорів та викладачів КДУ, подав пропозиції щодо заміни «підозрілих» і некваліфікованих, пропонуючи: «Товаришів, здатних викладати соціально-економічні дисципліни, доведеться мобілізувати для цієї роботи, хоча б вони перебували на роботі господарській, партійній, у політвідділах»⁵⁶. Передбачалося також створити курси для підготовки необхідних кадрів.

Викладачі із «чорного списку» В.П.Затонського згодом зазнали чисток і репресій: «Кафедра політекономії: старий склад: 1. Паленчук, керівник, член партії 1926 р., галичанин, був офіцером в австрійській армії, у СРСР від 1923 р., чистку пройшов. Потребує перевірки. Як керівник кафедри підлягає зняттю. 2. Радзиковський – професор, безпартійний. Притягався у справі СВУ. Підлягає зняттю. 3. Фінгеров – асистент, безпартійний, залишений. 4. Рейзер – асистент,

⁵² Там само. – Арк.31.

⁵³ Там само. – Арк.117.

⁵⁴ Там само. – Арк.117–118.

⁵⁵ Там само. – Арк.117.

⁵⁶ Там само.

член партії, залишений. 5. Кочержинський – асистент, безпартійний, залишений. 6. Кухаренко – асистент, КСМ, залишений. 7. Федченко – асистент, КСМ, залишений. 8. Берсен – доцент, член партії 1917 р. Необхідно зняти у зв'язку з недостатньою підготовкою. Потрібні – керівник кафедри, професор – 1, доцент – 1. Кафедра спец. соц.-ек. дисциплін. 1. Целаріус – керівник, член партії 1922 р., колишній с.-р. Керівництво кафедри бажано посилити. 2. Шелонін – доцент, безпартійний, потребує перевірки. 3. Вейцблінт – доцент, член партії, був у Бунді. Виключався із партії, поновлений. Мав помилки з національних питань. Залишений. Потрібні – керівник кафедри, доцент – 1. Кафедра загальної історії: 1. Сахновський – керівник, член партії 1930 р. Залишити. 2. Штепа – професор, безпартійний, кваліфікований історик, підозрілий. Потребує перевірки. 3. Герман – доцент, безпартійний. Примикав до троцькістів. За відомостями, порвав із троцькістами. Можна залишити. 4. Козубовський – професор, член партії. Директор Інституту матеріальної культури ВУАН. Викладач поганий, мав націоналістичні помилки. Необхідно перевірити. 5. Розен – професор, член партії 1919 р., був у Бунді. Залишений. 6. Багінський – професор, член партії, залишений. 7. Лозовик – професор, буржуазний учений. Викладає стародавню історію. Залишений. 8. Єскельчик – доцент, член партії, залишений. 9. Мейлахс – асистент, безпартійний, залишений. 10. Фікс – асистент, безпартійний, залишений. Потрібні – професор, доцент. Кафедра історії СРСР: 1. Мошкевич – керівник, член партії 1927 р., у 1922 р. виходив із партії через незгоду з непом. Вищої освіти не має. Як керівника кафедри необхідно замінити. 2. Антипович – доцент, безпартійний, знятий. 3. Каган – асистент, КСМ, залишити. 4. Єфимович – асистент, безпартійний, необхідно перевірити. Потрібні – керівник кафедри, професор, доцент. Кафедра історії України: 1. Керівника кафедри немає. 2. Ястребов – доцент, безпартійний, залишений. Потрібні – керівник кафедри, професор, асистент. Кафедра діамату: 1. Левік – керівник, член партії, знятий. 2. Білярчик – професор, член партії, залишений. 3. Розанок – професор, член партії, колишній меншовик, був есером. 4. Чернін – тво професора, безпартійний. Треба перевірити. 5. Беляев – тво професора, член партії, залишений. Потрібні – керівник кафедри, професор, доцент.

Кафедра ленінізму та історії партії: 1. Рахманінов – доцент, член партії, залишений. 2. Гріншпун – доцент, член партії, була перерва у перебуванні в партії 1922–1924 рр. Необхідно перевірити. 3. Вербер – доцент, член партії, залишений. 4. Соболев – професор, член партії, залишений. Потрібен керівник кафедри. Кафедра російської літератури: 1. Якубський – керівник, безпартійний, залишений. 2. Маслов – професор, безпартійний, залишений. 3. Перлін – професор, безпартійний. Мав ряд переверзіанських помилок. Бажано замінити. 4. Буянова – асистент, безпартійна, залишити. Кафедра української літератури: 1. Шаблювський – керівник, член партії, залишити. 2. Щупак – професор, член партії, залишити. 3. Колесник – доцент, кандидат партії, залишити. Кафедра всесвітньої літератури: 1. Савченко – керівник кафедри, безпартійний, підозрілий, бажано замінити. 2. Якимович – доцент, безпартійний, потребує ретельної перевірки. 3. Радзієвич – асистент, безпартійний, потребує ретельної перевірки. 4. Сахарний – асистент, безпартійний, потребує ретельної перевірки.

Кафедра мовознавства: 1. Каганович – керівник, безпартійний, залишити. 2. Грунський – професор, безпартійний, бажано замінити. 3. Калачевська – доцент, безпартійна, необхідно замінити. 4. Синявський – професор, безпартійний, націоналіст, відомий спеціаліст. Залишається. 5. Калинович – професор, безпартійний, великодержавний націоналіст, відомий спеціаліст, залишається. 6. Сугак – доцент, безпартійний, залишити»⁵⁷. Відомо, що «підозрілий» із цього списку – К.Т.Штепа – був репресований і під слідством зізнався, що з 1927 р. служив таємним співробітником ДПУ⁵⁸.

У жовтні 1934 р. розпочалися чистки у системі ВУАМЛІН, під які потрапив колишній її віце-президент, директор Інституту філософії, а згодом ректор Київського університету Р.С.Левік. У листопаді того ж року на засіданні парткому КДУ його виключили із КП(б)У, а у заяві на ім'я оперуповноваженого ІV відділу УДБ НКВС УСРР Б.І.Борисова (Когана) колишній ректор «визнавав», що був членом «контрреволюційної групи», до якої входили «троцькісти» й «націоналісти». У тому ж місяці Р.С.Левіка заарештували за проведення «неправильної кадрової політики та пропагування троцькістських поглядів», а в 1937 р. засудили до розстрілу⁵⁹.

Репресій зазнали й інші викладачі, котрі за принципом прискореної підготовки партійних кадрів у 1935 р. почали працювати в Київському університеті. Значна кількість їх не мали жодного стосунку до вищої школи, помітним був брак фахових знань і досвіду роботи. Наприклад, ректор КДУ Ф.І.Зюльков не мав вищої освіти, закінчив два класи сільської та екстерном склав іспит за курс учительської семінарії. В анкеті він написав: «Маю домашню освіту за курс середньої школи старого типу і як навчитель народних шкіл. [...] Основна професія і фах – навчитель»⁶⁰. Його наступник – І.Д.Давидов – мав вищу педагогічну освіту й деякий час працював у школі, але ніколи до свого призначення не працював у виші. Кафедра історії партії складалася з трьох осіб. Її керівник, член партії Вербер, мав незакінчену освіту, навчався у Свердловському університеті комуністичної освіти, а викладач Ургізов, котрий теж був членом партії, узагалі не мав спеціальної освіти, тож не дивно, що студенти були незадоволені ним як педагогом. Проте покарано було асистента Чорного, звільненого з роботи за «методичні хиби в трактовці гапонівщини», зауважені студентами та його колегою Ургізовим⁶¹.

Точну кількість репресованих викладачів КДУ за 1933–1941 рр. не встановлено, але з архівних справ видно, що жертв переслідувань було чимало. Політичні репресії проти представників професорсько-викладацького складу університету протягом 1933–1941 рр. відобразилися на невиконанні навчальних планів і програм, успішності студентів, занепаді деяких напрямків наукових досліджень. Унаслідок арештів викладачів було зірвано літню сесію 1936–1937 навчального року. Представники ж влади пояснювали це великим перевантаженням викладачів, котрі працювали на багатьох роботах.

⁵⁷ Там само. – Арк.124–126.

⁵⁸ Верба І. В. Кость Штепа. – С.101.

⁵⁹ Шевченко Л.В. Доля керівників Київського університету в 30-і роки ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – 2003. – Вип.20/21. – С.515–516.

⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.2839. – Арк.3–3 зв.

⁶¹ ДАКО. – Ф.Р-144. – Оп.1. – Спр.1400. – Арк.51.

Наприклад, доцент КДУ П.І.Колесник викладав у 1931–1937 рр. також у театральному інституті, кооперативному, медичному, робітничому й комуністичному університетах⁶². Низька якість лекцій та запізнення на 15–20 хв. професора Пяртлі (географічний факультет КДУ) теж пояснювалися тим, що він працював на кількох роботах⁶³. Керівник кафедри історії партії університету Вербер викладав у трьох інститутах. При обстеженні ідеологічного стану КДУ у 1933 р. виявилось, що «основне ядро» економічної кафедри, не маючи великого навантаження, «органічно з університетом не пов'язане», майже кожен викладач уважав «для себе роботу в університеті додатком до основної», а «педагогічна робота в університеті для більшості стала просто як арена додаткових підробітків»⁶⁴.

Професорсько-викладацький склад КДУ займався і громадською роботою. Так, у 1936 р. професора, доктора математичних наук, завідувача кафедри геометрії Б.Я.Букреева у складі делегації від міста Києва університет відрядив до Москви – вітати VIII з'їзд рад СРСР із приводу прийняття нової Конституції. Б.Я.Букреев зазначав: «Усі члени кафедри, які мешкають у Києві, ведуть громадсько-політичну роботу»⁶⁵. У виші він, зокрема, став відповідальним редактором «Наукових записок фізико-математичного і математичного відділу»⁶⁶.

У 1939 р. професорсько-викладацький склад став більш стабільним, у КДУ з'явилися нові науковці, проте все одно бракувало професорів та кандидатів наук. Найбільш укомплектованими були кафедри фізико-математичного факультету. На кафедрі експериментальної фізики працювали її завідувач доктор наук В.С.Лашкар'юв, асистенти А.М.Патіоха, А.А.Шаталов, П.І.Некрашевич, О.П.Шереметев, М.П.Лукаsevич. Кафедра загальної фізики складалася з в.о. завідувача Г.М.Губарева, доцентів Л.С.Лиходіда й А.П.Павленка, а також 6 асистентів. На кафедрі теоретичної фізики старшим викладачем працював Ф.І.Клігма, а на кафедрі електрофізики – її завідувач, професор, доктор наук Н.Д.Маргуліс, доцент, кандидат наук В.І.Ляшенко та асистент М.Є.Гуртовий. Кафедра метафізики була представлена завідувачем, кандидатом наук С.Д.Герцрікеном і асистентом О.З.Жмудським, а кафедра оптики – старшим викладачем, кандидатом наук А.С.Шишловським та асистентом А.Д.Маргулісом. На кафедрі математичного аналізу й вищої алгебри працювали її завідувач професор, дійсний член АН УРСР Г.В.Пфейффер, доценти, кандидати наук К.Я.Латишева, Ю.І.Гросберг і Г.І.Дрінфельд, а також 2 асистенти. Кафедра теорії функцій складалася з її завідувача доктора наук М.М.Боголюбова, професора В.С.Дяченка й асистента. На кафедрі геометрії працювали її завідувач професор, доктор наук Б.Я.Букреев, доцент, кандидат наук В.Г.Фукс та 2 асистенти. Кафедра теоретичної механіки, теорії пружності й гідромеханіки була представлена завідувачем професором, доктором наук І.Я.Штаерманом, професором, членом АН УРСР Н.О.Лаврентьевим, старшими викладачами Й.Б.Погребіським і М.М.Седляром. Кафедра неорганічної хімії складалася з

⁶² ЦДАГО України. – Ф.263. – Оп.1. – Спр.31402 ФП. – Т.1. – Арк.64.

⁶³ На огляд – геолого-географічний факультет // За комуністичні кадри. – 1935. – №31 (30 жовтня). – С.3.

⁶⁴ ДАКО. – Ф.Р-144. – Оп.1. – Спр.1400. – Арк.47, 51.

⁶⁵ ІР НБУВ. – Ф.41. – №1407. – Арк.1 зв.

⁶⁶ Там само. – №1358. – Арк.1 зв.

завідувача професора за сумісництвом В.О.Ізбекова, професора Я.А.Філакова, доцентів С.С.Балясного, С.Д.Шаргородського та 3 асистентів. Кафедра органічної хімії була представлена її завідувачем професором, дійсним членом АН УРСР В.П.Яворським, професором В.О.Кузьміним, доцентами, кандидатами наук Р.Л.Фрадкіним, П.С.Пелькісом і двома асистентами. Завідувачем кафедри фізичної електрохімії був професор, доктор наук В.В.Фішер, працювали на ній доценти, кандидати наук К.Д.Вишневська й С.Я.Горенбейн, кандидат наук, асистент Ю.М.Глазман та асистент Г.С.Альтерзон. Кафедра аналітичної хімії складалася з завідувача доцента М.І.Пер'є, доцента, кандидата наук А.К.Бабка, старшого викладача Ф.Г.Жаровського і 3 асистентів.

На біологічному факультеті на кафедрі зоології хребетних працювали завідувач професор, доктор наук М.М.Воскобойников, доцент, кандидат наук К.І.Татарко та асистент. Кафедра зоології безхребетних була представлена доктором наук О.П.Маркевичем, професором, доктором наук Д.О.Белінгом, доцентами, кандидатами наук Г.І.Штетом, В.В.Савінським та двома асистентами. Кафедра анатомії людини складалася з завідувача професора О.А.Івакіна і 2 асистентів. Кафедрою фізіології тварин завідував професор А.І.Ємченко, допомагали йому 2 асистенти. Кафедра фізіології й анатомії рослин очолювалася професором, доктором наук О.М.Льовшиним, працювали на ній кандидати наук доцент Н.І.Вакулєнко, старші викладачі Н.І.Луговий та А.С.Оконенко, а також 2 асистенти. Кафедра нижчих рослин складалася з завідувача професора, доктора наук Д.К.Зєрова, доцента, кандидата наук С.Ф.Морочковського й асистента. Кафедра біологічної хімії була представлена дійсним членом АН УРСР О.В.Палладіним, кандидатом наук, доцентом С.Є.Епельбаумом і двома асистентами. Кафедра мікробіології складалася із керівника, дійсного члена АН УРСР М.Г.Холодного, доцента, кандидата наук В.С.Рождественського та асистента. Кафедра дарвінізму очолювалася С.М.Гершензоном, на ній працювали кандидати наук – доцент П.О.Ситько, старший викладач П.А.Храновський і 2 асистенти.

Брак професорсько-викладацького складу відчувався на геолого-географічному факультеті. Кафедра геології була представлена її завідувачем дійсним членом АН УРСР Б.І.Чернишовим, професором, доктором наук В.М.Чирвинським, доцентами кандидатом наук В.Г.Бондарчуком, Д.К.Віленком та асистентом. Кафедра петрографії складалася з завідувача М.К.Шматька та старшого викладача І.С.Ксенка. На кафедрі фізичної географії завідувача не було, працювали тут професор С.М.Москвичов, професор, кандидат наук І.К.Головко, доцент, кандидат наук І.Г.Валаєв, доцент А.Г.Розанов, старший викладач, кандидат наук О.М.Лопоногов і 2 асистенти. Кафедра економічної географії була представлена завідувачем дійсним членом АН УРСР К.Г.Воблим, старшими викладачами кандидатом наук К.П.Пяртлі, І.Ф.Мукомелою, І.М.Кондаковим та асистентом.

На історичному факультеті особливо бракувало професорського персоналу, кафедри були майже порожніми. Так, на очолюваній А.О.Введенським кафедрі історії СРСР працювало п'ять старших викладачів і два асистенти. Кафедра історії України складалася з завідувача О.П.Оглоблина і старшого викладача, кандидата наук П.А.Лаврова. Кафедра стародавньої історії не мала завідувача, була представлена старшими викладачами І.С.Кацнельсоном та

Б.Є.Радзиковським. На кафедрі середньої історії також не було керівника, працювали професор К.Т.Штепа й Л.М.Беркут. Кафедру нової історії тимчасово очолював доцент, кандидат наук О.Я.Кіктев; вона складалася також із старших викладачів – кандидата наук І.Д.Мельникова, К.В.Гербова, В.А.Жебокрицького.

Кафедру російського мовознавства очолював професор М.К.Гурський, тут працювали 5 старших викладачів, 8 асистентів та ще 2 – окремо на заочному відділі. Кафедра українського мовознавства не мала завідувача, складалася з дійсного члена АН УРСР М.Я.Калиновича, 3 старших викладачів і 5 асистентів. На кафедрі загальної літератури завідувачем був професор С.В.Савченко, працювали доцент І.І.Куропатва, старший викладач Т.К.Якимович та 2 асистенти. Кафедра російської літератури була представлена завідувачем професором Б.В.Якутським, двома професорами, братами С.І. та В.І. Масловими, старшим викладачем Н.Є.Крутиковою і двома асистентами. На неповністю укомплектованій кафедрі української літератури працювали професор П.М.Попов, асистент, кандидат наук І.І.Стебун, 3 старших викладачів і 3 асистенти.

Юридичний факультет також мав проблеми з викладачами. На кафедрі держави й права працювали професор М.М.Гершенов, старші викладачі кандидат наук М.С.Куликовський, Б.М.Соколов і Л.Р.Волож. Кафедра кримінального права була представлена професором М.М.Паше-Озерським та старшими викладачами І.А.Гельфандом, М.Є.Євгенєвим й асистентом. Кафедру цивільного права очолював С.Н.Ландкоф, працювали там також професор В.І.Божко і три старших викладача.

Чи не взірцевою була очолювана Ф.Л.Слободінським кафедра основ марксизму-ленінізму, яка складалася з двох доцентів – Г.І.Германа та М.С.Гольнева, 13 старших викладачів і 3 асистентів. Кафедра політекономії була представлена одним доцентом, завідувачем кафедри М.А.Мойсеевим. Кафедру філософії очолював старший викладач Ф.Ф.Єневич, котрому допомагали два асистенти. Кафедра педагогіки і методики складалась з її керівника професора Я.Б.Резника, професора С.Х.Чавдарова, доцента, кандидата наук І.А.Ліпмана, двох старших викладачів та двох асистентів. Кафедру іноземних мов очолював старший викладач Л.В.Дудін, її роботу забезпечували 5 старших викладачів і 31 асистент. Кафедра романського мовознавства працювала у складі доцента, кандидата наук Є.А.Халіфман, 2 старших викладачів та 6 асистентів. Кафедра германського мовознавства була представлена професором І.В.Шаровольським, 6 старшими викладачами й 10 асистентами. Кафедра класичних мов складалася з 3 старших викладачів і 10 асистентів. Кафедра фізкультури очолювалася старшим викладачем О.Г.Ледовським, тут також працювали 5 старших викладачів та 12 асистентів. Кафедру військової підготовки очолював М.О.Сочинський; вона була представлена 7 старшими викладачами й 4 викладачами. Працівниками зоологічного музею були його завідувач В.М.Артоболовський, двоє доцентів, старший викладач і два асистенти. Астрономічною обсерваторією завідував С.К.Всехсвятський, йому допомагали доцент І.І.Путилін й асистент М.М.Астафов. Біологічну станцію очолював старший викладач, кандидат наук О.Ф.Кришталь⁶⁷.

⁶⁷ ДАК. – Ф.Р-1246. – Оп.5. – Спр.6. – Арк.76–90.

Щодо матеріального становища професорів та викладачів університету, то, крім зарплати, вони отримували також премії. У 1936 р. Народний комісаріат освіти УСРР видав, зокрема, постанову про преміювання кращих професорів, наукових працівників, аспірантів, студентів і технічних співробітників КДУ з нагоди 100-літнього ювілею університету⁶⁸.

Професорам та викладачам на літній період надавалися оплачувані й неоплачувані відпустки, термін яких у 1940 р. було встановлено в 48 робочих днів⁶⁹. Вони мали змогу користуватися профвідпустками, їздити в наукові відрядження до Москви та Ленінграда, отримуючи під звіт 500 руб.⁷⁰ Наприклад, асистенту Р.С.Лівшицю в 1939 р. було дозволено поїхати до Ленінграда з виплатою добових і квартирних за 10 днів та, крім того, надавалося 500 руб.⁷¹ Поїздки по УРСР оплачувалися менше – 200–450 руб. Того ж року в наукові відрядження їздили викладач М.П.Соколов-Курганський, професор П.М.Попов й ін.⁷² Керівник кафедри нової історії професор О.М.Кіктєв, який перебував у відрядженні, отримав, відповідно, 1000 руб., а асистент фізматфакультету А.М.Патіоха – 250 руб.⁷³ Викладачі КДУ отримували кошти й на оздоровлення. Так, асистент Ю.А.Білан одержав для цієї мети 600 руб.⁷⁴

У 1940 р. було видано постанову РНК СРСР «Про оплату службових відряджень у межах Союзу РСР», за якою передбачалася виплата добових при відвідинах міст і сіл країни, але не менше як 2 дні. Термін відрядження мав становити не більше 45 діб. Добові виплачувалися із розрахунку 3% місячної ставки викладача, але не менше 5 руб. і не вище 13 руб. за день відрядження. Проживання в Москві, Ленінграді й Києві оплачувалося в розмірі 10 руб., в інших великих містах – по 7 руб., а в невеликих – по 5 руб. відповідно⁷⁵.

У 1932 р. у зв'язку зі зміною методів навчання та режиму навчальних закладів було вирішено переглянути всю систему оплати професорсько-викладацького складу в напрямі її диференціації не тільки за навчальними стипендіями, а й за характером занять (лекції, семінари) та встановити надбавки за стаж педагогічної роботи⁷⁶. У 1938 р. перестала діяти система оплати праці за вичитані години. Всесоюзний комітет у справах вищої школи ухвалив рішення про запровадження річного навчального плану для розрахунку заробітної плати професорсько-викладацького складу вишів. Середнє навчальне навантаження на викладача було встановлене у 2–3 години на день, виконувати яке він міг протягом семестру. Перевиконання плану враховувалося у загальному обсязі його обов'язкової роботи, коли воно становило 5 годин на день⁷⁷.

⁶⁸ ІР НБУВ. – Ф.41. – №1356. – Арк.1.

⁶⁹ Об утверждении разъяснения ВЦСПС «О порядке очередных отпусков преподавательскому составу учебных заведений». Постановление СНК СССР от 8 июня 1940 г. [Електронний ресурс]: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16458.htm>

⁷⁰ ДАК. – Ф.Р-1246. – Оп.5. – Спр.5. – Арк.7.

⁷¹ Там само. – Арк.9.

⁷² Там само. – Арк.10, 14.

⁷³ Там само. – Спр.3. – Арк.8.

⁷⁴ Там само. – Спр.5. – Арк.76.

⁷⁵ Об оплате служебных командировок в пределах Союза ССР: постановление СНК СССР от 19 июня 1940 г. [Електронний ресурс] <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16449.htm>

⁷⁶ Об учебных программах и режиме в высшей школе и техникумах... – С.675.

⁷⁷ ДАК. – Ф.Р-1246. – Оп.5. – Спр.1. – Арк.8.

При звільненні викладача йому виплачували зарплату за всі відпрацьовані години. Навіть якщо він отримав заробітну плату більшу, ніж відробив, при звільненні ніяких вирахувань не проводилося. Йому могли видати «вихідну допомогу із заробітку за 12 робочих днів за умови, якщо викладач працював тільки в даному вищі». Звільненим виплачувалася компенсація за відпустку із розрахунку 4 дні за кожен відпрацьований із моменту звільнення місяць, коли річна сума зарплати була розподілена на 12 місяців. Якщо ж викладач мав повне навантаження, а ВКВШ розрахував його більше за вже визначене, тоді йому виплачувалася різниця за раніше діючою системою оплати по годинах. Тим, котрі працювали погодинно, виплачували щомісячно за кількість відпрацьованих годин. Проте така оплата праці була винятком. Вищезазначеним рішенням передбачалося, що професори, доценти й інші викладачі можуть працювати за сумісництвом в інших вищих навчальних закладах, отримуючи 50% основного посадового окладу за 2,5 години роботи⁷⁸. Проте не допускалося сумісництво викладання та навчання. Наприклад, рішення про призначення П.П.Бистренка старшим викладачем КДУ було скасоване через зарахування його до аспірантури⁷⁹. У 1940 р. загальний обсяг обов'язкової роботи викладачів було підвищено: 540–660 годин на рік (2,25 години на день) для професора – завідувача кафедри, 660–780 годин (2,75–3,25) для професора й доцента, 720–840 годин (3–3,5) для старшого викладача. Мінімальне навантаження встановлювалося викладачам, які вели «спеціальні дисципліни», тобто, тим, хто читав основи марксизму-ленінізму, діалектичний та історичний матеріалізм, політекономію⁸⁰.

У 1940 р. за штатним розписом у Київському державному університеті працювали 49 професорів – завідувачів кафедр, 4 доценти – завідувачі кафедр, 20 професорів, 83 доценти, 86 старших викладачів та 91 асистент⁸¹. До навчальної роботи професорсько-викладацького складу входило читання лекцій, ведення лабораторних, практичних і семінарських занять, проведення заліків, керівництво дипломними роботами й практикою студентів, консультування їх та аспірантів, рецензування дипломних і контрольних робіт заочників, участь у державних іспитах із фахових дисциплін⁸². У 1939–1940 рр. професорсько-викладацькому складу було встановлено такі зарплати: завідувачі кафедр – професори та доктори наук – отримували 1500 руб., професори – 1000 руб., доценти та старші викладачі – від 350 до 800 руб., асистенти – від 200 до 600 руб.⁸³ У 1939 р. за посаду декана доплачували від 300 до 450 руб.⁸⁴ Лаборанти отримували 450 руб., секретар заочного відділу – 250–300 руб.⁸⁵ Викладачеві того року за годину платили від 15 до 20 руб.⁸⁶, так само, як і за керівництво роботами студентів⁸⁷, а, зокрема, професорові В.В.Брунсту за викладання курсу ембріології в 1939 р. платили по 30 руб. за лекцію⁸⁸.

⁷⁸ ДАК. – Ф.Р-1246. – Оп.5. – Спр.1. – Арк.1.

⁷⁹ Там само. – Арк.8, 10.

⁸⁰ Там само. – Спр.7. – Арк.7–8.

⁸¹ Там само. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.1–2.

⁸² Там само.

⁸³ Там само. – Арк.3–18; Спр.1. – Арк.1–16.

⁸⁴ Там само. – Оп.5. – Спр.5. – Арк.12.

⁸⁵ Там само. – Арк.14.

⁸⁶ Там само. – Арк.16.

⁸⁷ Там само. – Арк.15.

⁸⁸ Там само. – Спр.6. – Арк.6.

Того ж 1939 р. з'явилися розпорядження про виплату додаткової зарплати штатним співробітникам КДУ, не передбаченої кошторисними асигнуваннями. Конфлікти розв'язувалися на користь викладачів, навіть попри заперечення ректора. Відтак він наказав не призначати штатним співробітникам додаткові й понадурочні роботи, а також оплачувати їх. Тепер для цього потрібно було отримати спеціальний дозвіл керівника навчального закладу⁸⁹.

Пенсії викладачам університету нараховувалися згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про пенсійне забезпечення наукових співробітників та викладачів вищих навчальних закладів і робітничих факультетів». Право на це мали штатні професори, викладачі, а також дійсні члени Академії наук та наукові співробітники, котрі пропрацювали понад 25 років, у тому числі принаймні 10 років за радянської влади. Причому стаж роботи штатних викладачів за цей період повинен був враховуватися тільки тоді, якщо особа мала не менше, ніж п'ятдесятивідсоткове навантаження, необхідне для відповідної посади. Перерви в науковій і педагогічній роботі протягом трьох років на стаж не впливали. Пенсійним віком для чоловіків було визначено 65, а для жінок – 60 років. Частково пенсії виплачувалися з державного бюджету, а частково – із коштів органів соціального страхування. Коли ж пенсіонер продовжував працювати викладачем чи науковцем, за ним зберігалася пенсія в половинному розмірі або залежно від заробітку⁹⁰. 23 лютого 1936 р. було прийнято поправку, де зазначалося, що пенсії призначає Народний комісаріат соціального забезпечення УСРР за поданням керівників вищих шкіл, наукових закладів та центральних органів республіки⁹¹.

Отже, науковий та освітній рівень відновленого в радянській формі Київського державного університету протягом 1933–1941 рр. поступово підвищувався, приблизно до 350 осіб збільшилася кількість професорсько-викладацького складу, а його включення в науково-дослідну й педагогічну діяльність сприяло поверненню навчальному закладу репутації потужного наукового центру. Поряд із поступовим поверненням матеріального заохочення і надалі активно використовувалися звичні методи ідеологічного тиску, прийняття до складу викладачів людей, не пов'язаних із наукою або ж партійних функціонерів, відчувався жорсткий контроль за всім професорсько-викладацьким складом КДУ.

⁸⁹ Там само. – Арк.9.

⁹⁰ Про пенсійне забезпечення наукових працівників і викладачів вищих та шкільних навчальних закладів і робітничих факультетів: постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 21 березня 1934 р. // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1934. – №14 (11 квітня). – Арт.114. – С.2–7.

⁹¹ Про зміну ст.21 постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 21 березня 1934 р. «Про пенсійне забезпечення наукових працівників і викладачів вищих та шкільних закладів і робітничих факультетів». Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 23 січня 1936 р. // Там само. – 1936. – №13 (14 березня). – Арт.59. – С.3.

In the article is analyzed teacher's potential, economic condition, working conditions and research and educational contribution of professors and educators from Kyiv State University at the 1933–1941.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДЕРЖАВНІ ЗЛОЧИНИ У ПРОЕКТАХ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ СРСР (1946–1949 рр.)

У статті йдеться про невідому сторінку в історії радянської держави та права – спробу створення проекту загальносоюзного Кримінального кодексу. На основі документів, віднайдених у Державному архіві Російської Федерації, висвітлюються перипетії та особливості законотворчого процесу повоєнної доби, участь у ньому представників Української РСР.

Проблеми кодифікації радянського законодавства були предметом досліджень багатьох науковців. Утім, низка аспектів складного процесу функціонування державного механізму повоєнної доби та її особливості формування тогочасного законодавства про кримінальну відповідальність, спроби створити новий загальносоюзний Кримінальний кодекс (далі – КК) донині залишаються невисвітленими. Цілком очевидно, що такого роду тематика становить інтерес як для істориків, так і спеціалістів із теорії права та держави, а також практичних працівників у сфері систематизації національного законодавства.

У перший повоєнний рік відновилася призупинена на п'ять років робота зі створення загальносоюзного Кримінального кодексу. Під час війни стало очевидним, що виникли нові небезпечні для держави діяння, які не знайшли відображення в кодексі редакції 1927 р. У той час ситуацію «рятував» пленум Верховного Суду СРСР, який достатньо оперативно вирішував проблеми «радянської Феміди» шляхом різного роду роз'яснень та тлумачень закону¹. Державний комітет оборони та Президія Верховної Ради СРСР паралельно з вищою судовою інстанцією своїми директивами швидко і без внесення будь-яких змін до КК також включалися до цього процесу.

** Вронська Тамара Василівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України Другої світової війни Інституту історії України НАНУ; Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України Другої світової війни Інституту історії України НАНУ; Чорний Руслан Леонтійович – кандидат юридичних наук, директор науково-організаційного центру Національної академії Служби безпеки України.*

¹ 22 січня 1942 р. пленум Верховного суду СРСР ухвалив постанову, відповідно до якої особи призовного віку, засуджені на терміни не більше двох років без позбавлення прав, могли бути мобілізованими до лав армії або флоту. У цих випадках судам надавалося право, згідно зі ст.19² Основних засад та приміткою 2 до ст.28 Кримінального кодексу РРФСР і відповідними кодексами союзних республік призупиняти виконання вироку до повернення засудженого з армії. 7 серпня 1944 р. постановою Верховного Суду СРСР «Про кваліфікацію злочинів членів антирадянської організації «ОУН» учасників самостійницького руху зарахували до «зрадників Батьківщини» і приписали карати за ст.54^{1а} або 54^{1б} і 54¹¹ КК УРСР. Спеціальним розпорядженням №16770-рс від 16 серпня 1944 р. цю постанову схвалила РНК СРСР. Кваліфікуючи дії таким чином, у черговий раз застосовувалися принцип аналогії та розширювальне тлумачення закону. Уже 30 серпня 1944 р. начальником УНКДБ і прокурором західних областей УРСР нарком державної безпеки і прокурор УРСР спеціальним листом розтлумачили, як слід кваліфікувати діяльність військовослужбовців дивізії ваффен-СС «Галичина»: «У зв'язку з запитом щодо порядку притягнення до відповідальності учасників «галицької дивізії СС», створеної німцями для боротьби з радянською державою, роз'яснюємо: оскільки ця дивізія формувалася з добровольців, громадян СРСР, ці особи, вступаючи в цю дивізію і беручи в ній участь для боротьби з радянським народом, – тим самим перейшли на бік ворога, зрадили Батьківщину. Учасників цієї дивізії, які залишилися на території СРСР після вигнання німецьких окупантів, належить репресувати. Злочини їх кваліфікувати за ст.ст.54^{1а} або 54^{1б} КК УРСР».

Принагідно слід нагадати, що в той час чинними були лише кодекси союзних республік, хоча пункт «х» ст.14 Конституції СРСР 1936 р. і передбачав абсолютну монополію у кримінальному законодавчому процесі союзних законотворців. Неодноразові спроби звести республіканські кримінальні кодекси в єдине кодифіковане законодавство (1934–1937 рр., 1937–1939 рр.) виявилися невдалими через низку об'єктивних та суб'єктивних факторів. І дотепер на питання: «Чому за роки існування Радянського Союзу не було створено загальносоюзного Кримінального кодексу?» більшість правників не можуть дати однозначної відповіді, або посилаються на спільний, базовий для всіх союзних республік, нормативно-правовий акт – «Основи кримінального законодавства»². Не знайдемо вичерпної відповіді на це питання як у дослідженнях з історії держави та права, так і у спеціальних студіях із проблем систематизації й кодифікації законодавства про кримінальну відповідальність.

У перший повоєнний рік усе почалося з того, що новостворені комісії законодавчих передбачень Ради Союзу та Ради національностей Верховної Ради СРСР³ другого скликання внесли до Ради Міністрів (далі – РМ) СРСР пропозиції щодо заснування спеціальної урядової комісії для підготовки проектів деяких найбільш важливих загальносоюзних законів, у тому числі Кримінального та Кримінально-процесуального (далі – КПК) кодексів СРСР⁴.

12 червня 1946 р. радянський уряд видав постанову №1232 «Про підготовку проектів Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів СРСР», якою утворив спеціальну урядову комісію у складі міністра юстиції М.Ричкова (голова), генерального прокурора К.Горшеніна, міністрів державної безпеки В.Абакумова та внутрішніх справ С.Круглова, голови Верховного Суду СРСР І.Голякова, члена-кореспондента АН СРСР М.Строговича, докторів юридичних наук А.Піонтковського та М.Дурманова. Комісії приписувалося завершити підготовку цих законопроектів до 1 листопада 1946 р. і розіслати їх для ознайомлення Радам Міністрів союзних республік, юридичним інститутам та відповідним факультетам університетів, а також окремим ученим і працівникам органів юстиції для того, щоби відгуки від них надійшли до комісії не пізніше 1 лютого 1947 р. А вже 15 квітня 1947 р. остаточно доопрацьовані проекти КК та КПК СРСР, відповідно до постанови, мали надійти до радянського уряду⁵.

Для проведення роботи зі створення нового загальносоюзного законодавства про кримінальну відповідальність у нелегкий час повоєнної відбудови державою були надані необхідні фінансові та організаційно-штатні ресурси. Найбільш активно виявляло себе управління кодифікації та систематизації законодавства Міністерства юстиції СРСР, яке готувало відповідні підготовчі матеріали і брало безпосередню участь у підготовці першого варіанта – базового проекту КК СРСР.

² Так, до числа чинних загальносоюзних кримінальних законодавчих актів, зокрема, належали: Основні засади кримінального законодавства СРСР та союзних республік від 1924 р., Положення про державні злочини від 1927 р., Положення про військові злочини від 1927 р. та інші численні загальносоюзні законодавчі акти, що встановлювали кримінальну відповідальність за низку злочинів.

³ У березні 1946 р. у Раді національностей та Раді Союзу Верховної Ради СРСР було створено постійні комісії законодавчих передбачень для впорядкування союзної законотворчості з урахуванням республіканських, місцевих інтересів та особливостей, розробки основ законодавства у різних сферах (див.: Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.7523. – Оп.45а. – Спр.4. – Арк.1–2.

⁴ ГАРФ. – Ф.7523. – Оп.45 а. – Д.4. – Л.7, 19.

⁵ Там же. – Ф.5446. – Оп.1. – Д.279. – Л.157–158.

Перше засідання новоствореної урядової комісії відбулося 18 червня 1946 р. Для оптимізації роботи з підготовки загальносоюзного Кримінального кодексу було вирішено створити підкомісію з п'яти осіб (А.Піонтковського (голова), М.Дурманова, А.Нестерова, М.Бернштейна та М.Слоніма), поставивши перед нею завдання до 1 липня 1946 р. сформулювати пропозиції щодо структури проекту кодексу СРСР і порівняльні таблиці КК союзних республік, дореволюційного російського законодавства про кримінальну відповідальність та деяких іноземних держав⁶.

5 липня 1946 р. урядова комісія затвердила попередню структуру проекту КК СРСР й основні концептуальні положення, якими мали керуватися при підготовці цього документа (відмову від надання суду права застосувати за аналогією статті особливої частини КК, призначення покарання лише за умови встановлення безпосередньої провини особи, скасування практики заслання та вислання, якщо вина обвинуваченого не доведена, встановлення кримінальної відповідальності за підготовку до злочину лише у випадках, спеціально вказаних в особливій частині КК тощо)⁷.

Під час обговорення першого варіанта документа рельєфно проявилися не лише вади радянської правової системи, а й особливості тогочасного політичного клімату в державі. Не переповідаючи всіх нюансів роботи над загальносоюзним законодавством про кримінальну відповідальність, слід зауважити, що в ній брало участь досить широке коло функціонерів найвищого рівня та фахівців з усього Радянського Союзу, у тому числі й Української РСР.

Активно долучився до вдосконалення проекту КК СРСР генеральний прокурор СРСР К.Горшенін. 24 червня 1947 р. він звернув увагу М.Ричкова на відсутність у ньому норми про пособництво ворогу, наголосивши, що ця стаття має досить широке застосування у судовій практиці та абсолютно необхідна, оскільки, у протилежному випадку, усі форми пособництва ворогу на окупованій території і під час перебування у полоні повинні або кваліфікуватися без достатніх підстав як зрада Батьківщині, або особи, винні у пособництві ворогу, узагалі не мають притягатися до кримінальної відповідальності⁸.

Генеральний прокурор СРСР К.Горшенін сфокусував увагу на надто суворій санкції (вища міра покарання), передбаченій за дезертирство, і зауважив: «Не можна вважати обґрунтованим застосування лише однієї санкції – смертної кари за самовільне залишення поля бою під час битви. Як показала практика війни, було чимало випадків, коли в необстріляних частинах виникла паніка і військовослужбовці самовільно залишали поле бою. Засудження таких людей до строкових мір покарання із застосуванням примітки 2 до ст.28 КК РРФСР⁹ повністю себе виправдало. Багато хто з цих військовослужбовців згодом добре бився із супротивником. Видається доцільним за пом'якшувальних обставин передбачити застосування строкової міри покарання¹⁰».

⁶ ГАРФ. – Ф.9492. – Оп.1. – Д.1959. – Л.1.

⁷ Там же. – Л.5–6.

⁸ Там же. – Д.1962. – Л.263.

⁹ Згідно з приміткою 2 до ст.28 КК РРФСР, до вироку, яким у воєнний час встановлювалося покарання у вигляді позбавлення волі (без поразки у правах), могла застосовуватися відстрочка його виконання до завершення бойових дій. Альтернативою покарання ставало відправлення засудженого до діючої армії.

¹⁰ ГАРФ. – Ф.9492. – Оп.1. – Д.1962. – Л.265.

До речі, уже значно пізніше (1953 р.), продовжуючи полеміку навколо цієї ж норми, санкції за яку вже передбачали не лише вищу міру, а й покарання у вигляді 25 років позбавлення волі, Г.Жуков, тоді заступник міністра оборони СРСР, висловлювався таким чином: «Стаття про дезертирство понад дві доби у воєнний час передбачає смертну кару або 25 років позбавлення волі. Покарання надто суворе. Я хочу сказати з практики Великої Вітчизняної війни. [...] Ухвалювалося застосування вищої міри покарання за п[унктом] «г» [ст.193⁷ КК РРФСР] до тих, хто порушив (дезертирів – Авт.). А їх можна було б зберегти для наступних дій проти німецьких загарбників. Зрозуміло, що цей злочин характеризується підвищеною суспільною небезпекою, ідеться про зміцнення дисципліни в армії. Але можна було б зміцнювати дисципліну й іншими заходами»¹¹. Примітно, що таку думку озвучила людина, яка, перебуваючи на посаді командуючого Ленінградським фронтом, обстоювала у 1941 р. вкрай суворі санкції до дезертирів і тих, хто потрапив у полон.

Правники Української РСР були досить стриманими у процесі обговорення документа, здебільшого «помічаючи» лише ті речі, що перебували у більш «безпечній» його зоні – побутову злочинність і т.п. 29 червня 1947 р., після обговорення на кафедрі кримінального права за участі професорів М.Бокаріуса, М.Гродзинського, В.Трахтерова та інших, свій відгук на проект КК СРСР відправив Харківський юридичний інститут. У зауваженнях свідомо оминався розділ «Державні злочини». Пропонувалося відмовитися від терміна «тюремне ув'язнення» на користь альтернативного – «позбавлення волі», а також включити до розділу про посадові злочини статтю «Бюрократизм»¹².

До обговорення проекту КК СРСР долучилися й усі інститути республіканської Феміди. 22 липня 1947 р. свою позицію задекларувало Міністерство юстиції УРСР, 23 липня – Верховний Суд. Члени Верховного Суду пропонували додати до проекту застереження, відповідно до яких смертну кару заборонялося застосовувати до вагітних та осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку, а у справах про зраду Батьківщині – до осіб, молодших 16 років¹³.

Відповідно до постанови комісії законодавчих передбачень Ради Союзу від 2–3 липня 1947 р. депутатом Верховної Ради СРСР другого скликання від УРСР З.Олійником, який входив до складу згаданого органу, у Києві для роботи над проектом КК СРСР було створено спільну робочу групу із працівників суду, прокуратури, адвокатури та науковців. Зауваження та пропозиції, висловлені у процесі обговорень на нарадах робочої групи, було проаналізовано, а деякі з них, найбільш принципи, включено до висновку, який у супроводі листа, підписаного З.Олійником, 19 серпня 1947 р. надійшов голові комісії законодавчих передбачень О.Поскрьобишеву. Так, ст.23, де йшлося про «відповідальність пособників», пропонувалося викласти у такій редакції: «Пособниками визнаються особи, які сприяють вчиненню злочину порадами, вказівками, наданням засобів і усуненням перешкод, а також приховують злочини, заздалегідь обіцяючи це виконавцям чи іншим співникам»¹⁴.

¹¹ Там же. – Ф.7523. – Оп.45 а. – Д.168. – Л.126–127.

¹² Там же. – Ф.9492. – Оп.1. – Д.1963. – Л.65 об.

¹³ Там же. – Д.1962. – Л.11, 68, 71.

¹⁴ Там же. – Ф.7523. – Оп.45. – Д.106. – Л.78–80.

Обговорення КК СРСР супроводжувалося гострими дискусіями. Члени урядової комісії, яка продовжувала свою роботу в Москві, не могли дійти спільної думки з багатьох принципових питань. Поряд із ліберальними настроями простежувалися й тенденції до посилення репресій. Деякі учасники полеміки твердо обстоювали позицію: «Проект КК СРСР послаблює боротьбу зі злочинністю». Вони ж звертали увагу на те, що багато репресивних новацій, запроваджених у роки Великої Вітчизняної війни, сповна не виконуються. Зокрема, це стосувалося відсутності у радянській пенітенціарній системі каторги¹⁵, хоча створення спеціальних місць позбавлення волі було задеклароване указом Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р.

Наприкінці літа 1947 р. стало зрозумілим, що урядовій комісії не вистачає часу для підготовки документа належної якості. Тому спеціальним розпорядженням Ради Міністрів СРСР від 28 серпня 1947 р. дату представлення остаточного проекту було перенесено на 15 вересня того року¹⁶. Діючи на випередження подій та не маючи остаточного узгодженого проекту КК СРСР, голова урядової комісії М.Ричков доручив своїм підлеглим підготувати до 10 вересня 1947 р. проект закону СРСР про введення в дію Кримінального кодексу СРСР¹⁷. Утім, зазначений нормативно-правовий акт так і не було внесено на розгляд Верховної Ради СРСР.

Упродовж наступних місяців робота над проектом КК СРСР зразка 1946–1947 рр. продовжувалася, оскільки від експертів надходили нові концептуальні зауваження та пропозиції. Цілковито прогнозовано найбільшу активність і радикальну позицію у корегуванні розділу про державні злочини виявило Міністерство державної безпеки (далі – МДБ) СРСР, яке 8 жовтня 1947 р. направило до урядової комісії пропозиції щодо продовження застосування принципу аналогії¹⁸ у судовій та позасудовій практиці, включення до закону про кримінальну відповідальність норм, що передбачали покарання за антирадянську агітацію та пропаганду; розширення кола заручників із-поміж родичів «зрадників Батьківщини». Крім того, МДБ обґрунтовувало позицію щодо посилення санкцій відповідних статей із метою їх застосування до осіб, які «брали участь в антирадянських організаціях» та «підготовці до здійснення державних злочинів» тощо¹⁹.

Поставивши біля кожної пропозиції свої особисті резолюції «Прийняти» або «Відхилити», М.Ричков направив їх для обговорення членам урядової комісії. Більшість запропонованих змін було схвалено. Однак не знайшла підтримки ініціатива МДБ стосовно збереження принципу аналогії. Так само урядова комісія негативно сприйняла пропозиції органів державної безпеки щодо встановлення кримінальної відповідальності для осіб, які становили суспільну небезпеку «за своїми зв'язками зі злочинним середовищем чи своєю минулою

¹⁵ ГАРФ. – Ф.7523. – Оп.45 а. – Д.4. – Л.57, 64–66.

¹⁶ Там же. – Д.1. – Л.11.

¹⁷ Там же. – Ф.9492. – Оп.1. – Д.1959. – Л.259.

¹⁸ Принцип аналогії – застосування покарання за дії, не передбачені законодавством про кримінальну відповідальність, але визнані судом (чи позасудовим органом) «протиправними» та «суспільно небезпечними». У цьому випадку покарання призначалося за «схожі» за ознаками злочини. Цей принцип створював умови для довільного трактування закону, став одним зі складових механізму сталінських репресій. Діяння, передбачені ст.58-а КК РСФРР (ст.54-а КК УСРР) легко ставилися у провину тим особам, яких радянська влада хотіла бачити у суворій ізоляції від «здорової» частини суспільства. Так, анекдоти кваліфікувалися як «контрреволюційна пропаганда» та «антирадянська агітація», а розмови в колі друзів із критикою політичної системи – як «заклики до повалення існуючого ладу».

¹⁹ ГАРФ. – Оп.2. – Д.45. – Л.32.

діяльністю»; уведення до Кримінального кодексу покарань у вигляді каторжних робіт і багато інших ініціатив, спрямованих на посилення репресії.

Натомість М.Ричков та інші члени урядової комісії схвально сприйняли позицію міністра державної безпеки СРСР В.Абакумова у частині необхідності введення до проекту кримінально-правової норми щодо відповідальності членів родин «зрадників», передбаченої кодексом у редакції 1927 р. (ті, які «сприяли вчиненій зраді або хоча б знали про неї та не донесли владі», каралися позбавленням волі від 5 до 10 років із конфіскацією майна, решта повнолітніх близьких родичів, які нічого не знали, але проживали спільно зі «зрадником» чи перебували на його утриманні, підлягали засланням у віддалені місцевості на 5 років і позбавленню виборчих прав). Знайшла також підтримку пропозиція МДБ СРСР щодо поширення дії статей, що передбачали відповідальність за «приховування» та «недонесення» про злочин на осіб, котрі не оповістили органи державної влади про відомі їм суспільно небезпечні діяння проти держави²⁰.

Із деяким запізненням в обговоренні проекту КК СРСР узяли участь і вищі партійні органи УРСР. Так, 30 жовтня 1947 р. секретар ЦК КП(б)У Д.Коротченко, який невдовзі (із 12 грудня) очолив республіканський уряд, надіслав листа, в якому звернув увагу на призначення покарання «пособникам»: «Проект Кримінального кодексу СРСР у ст.24 встановлює можливість пом'якшення покарання пособника і тому практично дуже важливо дати більш чітке визначення поняттю «пособник», з якого було б цілком зрозумілим, чим саме пособник відрізняється від виконавця і підбурювача. Він зауважував, що у проекті це прописано нечітко, оскільки в останній частині ст.23 лише сказано, що «пособниками визнаються особи, які надавали сприяння у вчиненні злочину». У зв'язку з цим Д.Коротченко запропонував таке формулювання: «Пособниками визнаються особи, які не брали безпосередньої участі у вчиненні злочину, але сприяли вчиненню злочину порадами, вказівками, наданням засобів, усуненням перешкод та іншими способами»²¹.

Продовжуючи роботу над проектом загальносоюзного кримінального законодавства, усупереч поглядам представників академічної юридичної науки, міністри державної безпеки СРСР В.Абакумов, внутрішніх справ – С.Круглов і юстиції – К.Горшенін 24 листопада 1947 р. об'єднали свої зусилля і виступили з підтримкою позиції про закріплення у новому КК СРСР норми, яка б передбачала можливість покарання осіб, котрі не вчинили злочину, але «становили небезпеку через свої зв'язки зі злочинним середовищем». Згадані посадовці вважали, що покарання за цим принципом, здійснюване лише позасудовими органами – Особливими нарадами при МВС і МДБ СРСР, значно звууже конче необхідну репресивну практику. Утім, більшість членів урядової комісії зайняли безкомпромісну позицію і відхилили таку пропозицію, вважаючи, що заслання або виселення цієї категорії осіб повинні застосовуватися Особливою нарадою на підставі відповідних положень про них як захід адміністративний, і тому пропоновані норми не можуть міститися у Кримінальному кодексі. Ця ж більшість висловлювалась і за те, що покарання може застосовуватися лише за конкретний злочин (хоча перед тим схвалила репресування членів родин – Авт.)²².

²⁰ Там же. – Ф.9492. – Оп.2. – Д.45. – Л.14–35; Оп.1. – Д.1959. – Л.263–264.

²¹ Там же. – Ф.7523. – Оп.45. – Д.106. – Л.123.

²² Там же. – Ф.8131. – Оп.24. – Д.4. – Л.208.

За час підготовки, обговорення та доопрацювання проекту КК СРСР зразка 1946–1947 рр. від учасників цієї роботи надійшло 110 відгуків, що містили 1500 зауважень та пропозицій²³. Усі вони були систематизовані й розглянуті урядовою комісією, у результаті чого до проекту було внесено численні уточнення та доповнення. Навіть поверховий аналіз листів дозволяє стверджувати, що більшість зауважень не стосувалися розділу «Державні злочини». На місцях уважали за краще не втручатися в «тіло» цієї частини проекту КК СРСР, оскільки позиція, спрямована на пом'якшення покарання, могла бути розцінена як надмірна сміливість, чи навіть підтримка «ворогів народу».

Отже, результатом роботи комісії стало включення до ст.76 розділу «Державні злочини» наступних пунктів, які чи не найбільше ввібрали у себе досвід кримінально-правової практики воєнної доби:

«ст.76.Зрада Батьківщині.

[...] 2) Здійснення, за завданням іноземних розвідувальних чи інших органів, терористичного або диверсійного акту, шкідництва чи інших дій, спрямованих на підрив або послаблення радянської держави [карається] ув'язненням у тюрму на строк від п'ятнадцяти до двадцяти п'яти років із конфіскацією майна.

3) Перехід на бік ворога [карається] ув'язненням в тюрму чи виправно-трудолий табір на двадцять п'ять років із конфіскацією майна. [...]

5) Видача ворогу військової чи іншої державної таємниці [карається] ув'язненням в тюрму чи виправно-трудолий табір на строк від десяти до двадцяти п'яти років із конфіскацією майна.

6) Надання активної допомоги у будь-який спосіб іноземній державі, яка перебуває у стані війни проти СРСР [карається] ув'язненням в тюрму чи виправно-трудолий табір на строк від восьми до двадцяти років із конфіскацією майна.

7) Видача радянських громадян каральним органам іноземної держави, яка перебуває у стані війни проти СРСР, а також участь у розправі над радянськими громадянами [карається] ув'язненням у тюрму чи виправно-трудолий табір на строк від п'ятнадцяти до двадцяти п'яти років із конфіскацією майна.

8) Служба на відповідальних посадах у каральних, адміністративних чи інших органах іноземної держави, яка перебуває у стані війни з СРСР, [карається] ув'язненням у тюрму чи виправно-трудолий табір на строк від п'ятнадцяти до двадцяти п'яти років із конфіскацією майна»²⁴.

У перелічених пунктах не можна не помітити схожості зі змістом указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. «Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їх пособників»²⁵. Тоді, реагуючи на ситуацію, законодавець прагнув створити легітимне підґрунтя для покарання з-поміж інших злочинців і «пособників».

Проект нового загальносоюзного КК суттєво відрізнявся від чинного на той час законодавства про кримінальну відповідальність, хоча й зберіг у цілому

²³ ГАРФ. – Л.183.

²⁴ Там же. – Ф.9492. – Оп.1. – Д.1959. – Л.270–271.

²⁵ Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т.: Навч. посіб. для студ. юрид. вищ. навч. закладів і фак. – К., 1997. – Т.2: Лютий 1917 р. – 1996 р. – С.482.

попередню структуру. У проекті було задекларовано надзвичайно важливі положення, що передбачали скасування принципу аналогії, а також можливість притягнення до кримінальної відповідальності лише осіб, які вчинили діяння, визнане злочином. Таким чином, запроваджувалися принцип індивідуалізації покарання та відмова від колективної відповідальності. Водночас, на пропозицію В.Абакумова, у КК СРСР зберігався інститут сімейного заручництва, тобто відповідальність членів родин зрадників Батьківщини, що аж ніяк не корелювалося зі згаданою вище ліберальною новацією. У ст.78 проекту КК СРСР проголошувалося: «У разі переходу на бік ворога, утечі за кордон або відмови *громадянина* (тут і далі курсив наш – Авт.), який перебуває за кордоном СРСР, повернутися на Батьківщину, члени його сім'ї, які знали про зраду, що готується або вже вчинена, але не повідомили про неї органам влади, – караються ув'язненням у виправно-трудоий табір на термін від п'яти до десяти років із конфіскацією майна. Інші члени сім'ї зрадника, які досягли шістнадцятирічного віку і проживають разом із ним або перебувають на його утриманні, – підлягають засланням в адміністративному порядку у віддалені місцевості терміном на п'ять років»²⁶.

Зберігаючи у цілому положення Кримінального кодексу РРФСР та інших союзних республік, укладачі нового загальносоюзного законодавства намагалися суттєво розширити коло суб'єктів вказаного злочину шляхом виключення слова «*військовослужбовці*», як це було у КК в редакції 1927 р., натомість застосували поняття «*громадянин*». До кола суб'єктів, які підпадали під дію вказаної норми, належали й *цивільні* особи. У такий спосіб здійснювалася спроба ввести небезпечну для великої кількості людей новацію, якої прагнув Л.Берія та його український колега П.Мешик ще в 1940–1941 рр.²⁷

На відміну від чинного на той час законодавства, до розділу «Державні злочини» не ввійшли норми, котрими передбачалася відповідальність за «особливо для Союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління», а також кримінально-правові норми про «контрреволюційний саботаж» та деякі інші. Натомість розробниками було введено новий розділ – «Злочини проти миру та людяності», поява якого пов'язувалася з Другою світовою війною та результатами Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі²⁸.

Проект Кримінального кодексу СРСР не увібрав відомих чинному на той час кримінальному праву видів покарання, як-от оголошення «ворогом трудящих» із позбавленням громадянства СРСР і обов'язковим вигнанням за межі СРСР. Проектом КК СРСР 1947 р. передбачалася можливість застосування до неповнолітніх покарання від 14 років, а за деякі злочини – з 12-літнього віку²⁹.

У грудні 1947 р. Й.Сталіну було подано проект Кримінального кодексу СРСР у супроводі пояснювальної записки, в якій розробники виклали основні

²⁶ ГАРФ. – Ф.8131. – Оп.24. – Д.4. – Л.233.

²⁷ У грудні 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР здійснив спробу своєї «революції» у сфері кримінальної законотворчості, запропонувавши включити до Кримінального кодексу відповідну статтю, яка б чітко регламентувала право карати родичів не лише військовослужбовців, а й цивільних громадян, визнаних радянською владою «ворогами» або «зрадниками». Утім, тоді правові новації Л.Берія зазнали фіаско. Слідом за своїм союзним керівником нарком внутрішніх справ УРСР П.Мешик у квітні 1941 р. намагався проігнорувати до Кримінального кодексу аналогічну норму про відповідальність членів сімей цивільних осіб за «контрреволюційні злочини».

²⁸ ГАРФ. – Ф.8131. – Оп.24. – Д.4. – Л.190–197.

²⁹ Там же. – Ф.7523. – Оп.45 а. – Д.193. – Л.8.

принципові положення та коротку передісторію його створення. Окремо пояснювалося, чому комісія вирішила відмовитися від застосування принципу аналогії: «У той час, коли вже був накопичений тридцятирічний досвід діяльності радянської юстиції як у мирний, так і воєнний час, уже не було необхідності зберігати застосування аналогії і, з метою зміцнення соціалістичної законності, доцільно побудувати Кримінальний кодекс із вичерпним переліком злочинів». Далі наголошувалося, що в разі необхідності завжди можна ухвалити новий закон, доповнивши його. Більшу загрозу, на думку членів урядової комісії, якраз становили вагання суддівського корпусу у визначенні того, що треба вважати злочином, а що – ні. Останнє «сприяло хиткості, нестабільності законів»³⁰. Розробники проекту КК СРСР підкреслювали, що для створення остаточного, досконалого документа слід ретельно переглянути все законодавство про кримінальну відповідальність із метою приведення його у відповідність зі змінами у соціальній і політичній сферах країни. Зверталася увага й на ту обставину, що новий загальносоюзний КК не буде суттєво відрізнятися від чинного на той час законодавства про кримінальну відповідальність, а лише стане черговим етапом подальшого розвитку основних його принципів³¹.

Варіант проекту КК СРСР зразка 1946–1947 рр. із суттєвою затримкою було внесено на розгляд Ради Міністрів СРСР, але до його прийняття справа не дійшла³². Робота над цим документом була продовжена. Утім, тривала вона недовго – трохи більше місяця. Уже 31 січня 1948 р. нашвидку доопрацьований черговий проект КК СРСР розробники передали на розгляд радянському уряду. Однак цілком прогнозовано він повторив долю свого попередника. Його положення не задовольнили і комісію законодавчих передбачень Верховної Ради СРСР, в якій серед іншого висловлювалися серйозні застереження щодо назви першого розділу проекту КК – «Державні злочини». Там вважали, що цю частину краще назвати «Злочини проти соціалістичної держави», оскільки у запропонованій назві «підкреслюватиметься, проти якої держави спрямовані злочини, про які йдеться у цьому розділі проекту КК СРСР»³³.

Серед розробників загальносоюзного кодексу вже відчувалося бажання відмовитися від редакції окремих статей, сформульованих під впливом війни. Так, обговорюючи зміст деяких диспозицій норм першого розділу особливої частини, член урядової підкомісії, створеної 18 червня 1946 р., А.Абдурахманов зауважував, що новий варіант проекту, порівняно з попереднім (1946–1947 рр.), видається недосконалим. Серед інших аргументів висувався і такий: «Наведу такий приклад – зрада Батьківщині. Здавалось б – це найважливіший склад злочину і це питання не повинно викликати жодних сумнівів та суперечок. Урядова комісія формулює зраду Батьківщині і перелік дій, які розглядаються як зрада Батьківщині, включивши сюди, наприклад, видачу радянських громадян каральним органам іноземних держав, що перебувають у стані війни з нами. По-перше, незрозуміло, як можна видавати радянських громадян іноземним державам. Незрозуміло – ідеться про фізичну видачу громадянина, чи видачу

³⁰ ГАРФ. – Ф.8131. – Оп.24. – Д.4. – Л.206.

³¹ Там же. – Ф.7523. – Оп.45 а. – Д.193. – Л.8.

³² Там же. – Оп.45. – Д.10. – Л.26.

³³ Там же. – Оп.45 а. – Д.4. – Л.107.

[інформації щодо] його суспільної, політичної діяльності. Тут урядова комісія мала на увазі, вірогідно, наступне: у період Великої Вітчизняної війни траплялися випадки, коли зрадники з числа радянських громадян видавали партійних, радянських працівників, комуністів, окремих радянських офіцерів, називали їхні прізвища, імена та по батькові, повідомляли про [місце] їх перебування німецьким каральним органам на тимчасово окупованій території. Це дійсно мало місце, утім, зовсім необов'язково, що події, які мали місце під час війни, слід сприймати як правило, включаючи до закону, і говорити: буде обов'язково війна, обов'язково на нашій території, обов'язково будуть видавати наших громадян. Звідки вірогідність такого твердження? Це зовсім незрозуміло»³⁴.

Узявши до уваги ці та інші зауваження, підкомісія комісії законодавчих передбачень ухвалила рішення продовжувати роботу з обговорення проекту КК СРСР. Із цією метою у березні 1948 р. було створено групу з 26 осіб, що зобов'язувалася прийняти остаточне рішення щодо урядового варіанта проекту задля завершення роботи. До складу цієї групи ввійшов і прокурор УРСР Р.Руденко³⁵.

Тим часом відповідних змін зазнала й урядова комісія, що, власне, і готувала проект союзного закону про кримінальну відповідальність, який згодом розглядався у комісіях Верховної Ради СРСР. 6 березня 1948 р. постановою Ради Міністрів СРСР №698 «Про проекти Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів СРСР» на заміну постанови Ради Міністрів СРСР від 12 червня 1946 р. «Про підготовку проектів Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів СРСР» урядом СРСР було затверджено новий склад комісії під головуванням К.Горшеніна. До неї ввійшли генеральний прокурор СРСР Г.Сафонов, міністри державної безпеки В.Абакумов та внутрішніх справ С.Круглов, голова Верховного Суду І.Голяков, прокурор РРФСР А.Волін, директор Всесоюзного інституту юридичних наук В.Чхиквадзе, член-кореспондент АН СРСР М.Строгович, доктор юридичних наук професор А.Піонтковський, старші наукові співробітники Всесоюзного інституту юридичних наук доктори юридичних наук Д.Карев і Б.Утевський, а також член Верховного Суду СРСР З.Праволамська³⁶. Отже, відбулася ротація не лише голови урядової комісії (М.Ричкова на посаді голови заступив новий міністр юстиції К.Горшенін), а й розширився її склад за рахунок збільшення кількості досвідчених науковців-правників.

Новостворену інституцію зобов'язали впродовж двох місяців спільно з головами комісій законодавчих передбачень обох палат Верховної Ради СРСР розглянути всі зауваження до проекту КК СРСР, надані попередньому складу урядової комісії, та внести доопрацьований документ в остаточній редакції до Ради Міністрів СРСР не пізніше 1 червня 1948 р.³⁷

У червні 1948 р. новий проект КК СРСР дійсно було подано на обговорення уряду. Його розглянула юридична комісія при РМ СРСР, внівши деякі зміни. А вже у липні 1948 р. останній, доопрацьований, варіант проекту КК СРСР передали трьом секретарям ЦК ВКП(б): А.Жданову, О.Кузнецову і М.Суслову.

³⁴ Там же. – Ф.7523. – Оп.45 а. – Д.4. – Л.107.

³⁵ Там же. – Л.125.

³⁶ Там же. – Д.1 – Л.12–13.

³⁷ Там же.

Пояснювальна записка щодо нового проекту була надіслана Й.Сталіну³⁸. Утім, і цей варіант проекту радянський уряд відхилив.

26 листопада 1948 р. було затверджено новий склад комісії під головуванням К.Горшеніна, до якої ввели представників юридичних закладів та установ, підпорядкованих Міністерству юстиції СРСР³⁹. Однак раз у раз у розробників законопроекту виникали труднощі суб'єктивного та об'єктивного характеру. У наступному 1949 р. ця робота тривала. Жоден із варіантів проекту КК СРСР не було схвалено. Головні суперечності, як і раніше, виникали навколо принципів питань – застосування принципу аналогії чи відмови від нього, зворотної сили закону тощо.

Уже навесні 1949 р. радикальні настрої, нав'язані війною, знову відчутно пом'якшали. Це стало зрозумілим під час чергової дискусії навколо проекту загальносоюзного Кримінального кодексу, яка розгорнулася у спільній комісії обох палат Верховної Ради СРСР. Тоді серед іншого вкотре пролунали пропозиції відмовитися від принципу аналогії і дати у законопроекті вичерпний перелік злочинів. Серйозні сумніви викликала й доцільність застосування 25-річного терміну ув'язнення до надто широкого кола державних злочинів. Так само негативно поставилися до необхідності приєднання попереднього строку умовного покарання у разі повторного засудження. Посилаючись на попередній досвід застосування дострокового звільнення, учасники дискусії пропонували відновити цю норму в Кримінальному кодексі СРСР⁴⁰.

Не знайшовши консенсусу з більшістю дискусійних питань, розробники продовжили пошук спільного знаменника. 14 травня 1949 р. голови комісій законодавчих передбачень Ради Союзу та Ради національностей Верховної Ради СРСР, відповідно, О.Поскрєбишев і Г.Перов підготували спільного листа до ЦК ВКП(б) на ім'я Й.Сталіна, в якому знову розлого висвітлювали організаційні аспекти щодо створення проекту КК СРСР, а також викладали причини, які спонукали законодавців вдатися до консолідації законодавства про кримінальну відповідальність.

Звітуючи про роботу очолюваних ними структур, експерти зазначали: «Створені Радою Міністрів СРСР урядові комісії впродовж останніх трьох років провели значну роботу з підготовки законопроектів і внесли на розгляд Ради Міністрів проект Кримінального кодексу». Далі автори листа вдалися до обґрунтування значимості вирішуваних ними завдань: «Прийняття Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів СРСР продиктоване не лише формальними вимогами ст.14 Конституції, а й серйозними труднощами, що виникають у практичній роботі через невпорядкованість згаданих галузей радянського законодавства. Кримінальне законодавство вже давно потребує кодифікації. У даний час у нашій державі діє майже 100 ухвалених у різний час загальносоюзних кримінальних актів і, окрім цього, дев'ять Кримінальних кодексів союзних республік⁴¹, значною мірою застарілих і в низці випадків

³⁸ ГАРФ. – Ф.9492. – Оп.1. – Д.169. – Л.119–121.

³⁹ Там же. – Л.14.

⁴⁰ Там же. – Ф.7523. – Оп.65. – Д.243. – Л.1–19.

⁴¹ На час розгортання роботи навколо підготовки проекту КК СРСР діяли кримінальні кодекси РРФСР, УРСР, БРСР, Узбецької РСР, Грузинської РСР, Азербайджанської РСР, Таджикиської РСР, Вірменської РСР, Туркменської РСР. КК РРФСР мав чинність на території Казахської, Киргизької, Карело-Фінської, Латвійської, Литовської, Естонської, а КК УРСР – Молдавської РСР.

суперечливих, що призводить до роз'єднаності та [відсутності] цілеспрямованості радянського кримінального законодавства і, зокрема, порушує систему видів покарання, унаслідок чого деякі з них не відповідають тяжкості вчинених злочинів». Фахівці наводили й приклади: «Так, наприклад, розбій із загрозою смерті карається за указом від 4 червня 1947 р. позбавленням волі на строк від 15 до 20 років, звалтування карається за указом від 4 січня 1949 р. позбавленням волі на строк від 10 до 20 років, а умисне вбивство карається за ст.137 Кримінального кодексу РРФСР позбавленням волі всього на строк від 1 року до 8 років. Таким чином, майно та честь громадян захищаються законом значно суворіше, ніж їхнє життя»⁴².

Звісно, фахівці не обійшли своєю увагою і відмінності у санкціях, передбачених кримінальними кодексами союзних республік, за ті ж самі правопорушення, що вимагало відповідної уніфікації, позаяк створювало «прецеденти неузгодженості та застарілості кримінального законодавства».

Констатуючи здобутки та напрацювання очолюваних ними комісій, О.Поскрєбишев та Г.Перов звертали увагу Й.Сталіна на те, що робота над проектом Кримінального кодексу СРСР має тривати, оскільки залишилася низка принципових невирішених питань та поправок, які потребують узгодження. Висловлюючи колективний погляд, автори листа зазначали, що бажано було б зберегти законодавчо закріплений на той час порядок умовного засудження й відновити можливість дострокового звільнення від відбування покарання для засуджених, які своєю зразковою поведінкою та ставленням до праці у місцях позбавлення волі стали на шлях виправлення.

І насамкінець наголошувалося, що пріоритетним завданням залишається прийняття Кримінального кодексу СРСР, оскільки практичне значення його надто велике і є нагальною вимогою часу. Посилаючись на важливість проблеми і, швидше за все, намагаючись уникнути відповідальності за можливі наслідки та заручитися підтримкою вищих партійних органів, доповідачі звернулися до Й.Сталіна із пропозицією створити при ЦК ВКП(б) комісію для розгляду проекту Кримінального кодексу СРСР та зауважень до нього, аби «завчасне обговорення полегшило згодом розгляд на сесії Верховної Ради СРСР»⁴³.

Як відреагував Й.Сталін на цитоване звернення щодо інтенсифікації роботи над проектом КК СРСР шляхом підключення вищих партійних органів, – дотепер невідомо. У документах фондів Державного архіву Російської Федерації, де зберігаються матеріали інституцій, причетних до створення проекту загальносоюзного законодавства про кримінальну відповідальність, не вдалося виявити свідчень щодо наявності або відсутності патрунування цієї роботи з боку ЦК. Хоча цілком зрозуміло, що без узгодження з вищими партійними органами ця важлива справа о тій порі просуватися вперед не могла і була приречена на провал.

Слід підкреслити, що думка партійних лідерів держави була визначальною в ухваленні практично всіх важливих питань. Активне й наполегливе втручання партійного керівництва всіх рівнів у судову практику, що визначалося

⁴² ГАРФ. – Ф.7523. – Оп.45 а. – Д.4. – Л.19.

⁴³ Там же. – Л.20–22.

самим характером радянської системи влади, доповнювалося такими ж діями різних відомств, які досить комфортно почувалися у цій атмосфері диктату. Здебільшого це були НКВС і НКДБ (МВС, МДБ). Голова Верховного Суду СРСР І.Голяков під час виступу на одному із засідань урядової комісії з питань функціонування судової системи у СРСР у 1948 р. зазначав: «Укорінилася хибна практика супроводження інструкціями і роз'ясненнями майже кожного закону, і замість підкорення закону суддя прагне точно дотримуватися відомчих розпоряджень, що підміняють закон. Широка практика керівництва правосуддям за допомогою подібного адміністрування підриває авторитет і гідність суддів. [...] Це призводить до того, що суддя виховується не на повазі до закону, а в рятівному страху перед наказами»⁴⁴.

Труднощі радянської «правової» системи були пов'язані також з іншою важливою проблемою – професійною, і навіть загальною неграмотністю суддівського корпусу. Заперечуючи І.Голякову, міністр державного контролю СРСР Л.Мехліс зауважував: «У нас є люди не маленькі на службових щаблях, і то вони не дадуть вам відповіді, що таке закон, що таке постанова і що таке наказ. Судді ж без освіти [...] звичайно вважають, що наказ і є начальство»⁴⁵.

Для більшості партійних керівників республіканського, обласного та районного масштабу виконання політичних вимог було абсолютним пріоритетом. Їх вплив на правосуддя піднявся ще на щабель у 1948 р. після створення у складі обкомів партії відділів адміністративних органів. Крім того, одному із секретарів міських і районних комітетів партії було доручено контролювати правоохоронні органи.

Й.Сталін від самого початку свого сходження на політичний Олімп практично монополізував кримінальне право та роботу правоохоронних органів, добре усвідомлюючи, що ці складові державного механізму можна ефективно використовувати як інструмент для досягнення політичної мети. Усі суттєві зміни у законодавстві про кримінальну відповідальність відбувалися за його участю. Водночас склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, було відомо, що партійний лідер СРСР не схвалював прийняття нових кримінальних кодексів, відстоюючи позицію про необхідність внесення лише часткових змін до чинного законодавства, потрібних тоталітарному режиму, шляхом ухвалення рішень органами, не вповноваженими на прийняття законодавчих актів. З іншого, – той же Й.Сталін, але вже в іпостасі голови Ради Міністрів СРСР, своїми рішеннями утворював урядові комісії з підготовки проекту КК СРСР і вимагав прискореної роботи у цій сфері.

Вірогідно, його реальне ставлення до всієї нормотворчої діяльності, зокрема в галузі законодавства про кримінальну відповідальність, усе ж було неоднозначним. Позірно він намагався відмежуватися від радикальних кроків, хоча приховано стимулював їх. Так, Й.Сталін не підтримав ініційовані своїми соратниками законодавчі новачки репресивного характеру (згадаємо пропозицію Л.Берії 1940 р. розширити коло «зрадників», включивши до них, крім військових, ще й цивільних осіб; відмову підписати указ Президії Верховної Ради СРСР, підготовлений у лютому 1944 р. М.Хрущовим, про радикальні заходи щодо

⁴⁴ Цит. за: *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006. – С.80.

⁴⁵ Там же.

цивільного населення Західної України), але погоджувався на запровадження «інструктивного права» різних інститутів «радянської Феміди» та підміну директив вищого законодавчого органу держави підзаконними актами Ради Міністрів, Верховного Суду СРСР і НКВС–МВС–МДБ. Згадані документи у СРСР набували статусу закону про кримінальну відповідальність.

Після відхилення проекту КК СРСР зразка 1948 р. робота над створенням нового законодавства певний час тривала. Не вдалося ухвалити жодного з підготовлених проектів і на початку 1950-х рр. У 1954 та 1955 рр. один за одним було підготовлено проекти закону про введення в дію КК СРСР. Утім, вони так і залишилися нереалізованими⁴⁶.

У проектах Кримінального кодексу дещо видозмінюючись редакційно, усе ж залишалися статті, які з'явилися під впливом війни. Робота над підготовкою загальносоюзного Кримінального кодексу була остаточно припинена у 1955 р. А за два роки почалася друга за всю історію радянської влади кодифікація права. Запроваджувався новий принцип: спочатку затверджувалися загальносоюзні Основи законодавства СРСР і союзних республік, а вже потім на їх розвиток у союзних республіках розроблялися та приймалися відповідні кодекси.

28 грудня 1960 р. слідом за вищим законодавчим органом РРФСР Верховна Рада УРСР затвердила новий КК республіки. У ньому було відтворено положення союзних Основ, законів про кримінальну відповідальність за державні злочини та про кримінальну відповідальність за воєнні злочини.

Аналіз матеріалів урядової комісії та підкомісії обох палат Верховної Ради СРСР, кодифікаційного відділу Міністерства юстиції СРСР та інших органів, причетних до розробки КК СРСР, дозволяє дійти певних узагальнень і висновків. Передусім помітно, що дискусія навколо відмови від застосування принципу аналогії точилася впродовж 1946–1955 рр. Проголошені комісією ліберальні наміри мали здебільшого декларативний характер, особливо з огляду на розгортання репресій у повоєнні роки стосовно осіб, які у той чи інший спосіб співпрацювали з окупантами або визнавалися такими всупереч реальній дійсності, жорстоке переслідування колишніх радянських військовополонених, репатріантів, проведення масових депортацій цивільного населення із західного регіону УРСР та інших новоприєднаних територій тощо. Хоча у кожній пояснювальній записці автори проекту підкреслювали своє прагнення позбутися цього «пережитку минулого».

Незважаючи на те, що КК СРСР так і не було ухвалено, робота, здійснена у цьому напрямі впродовж 1946–1955 рр., дала поштовх для наступного, завершального етапу систематизації кримінального законодавства. У ході підготовки проекту КК СРСР було проаналізовано вітчизняний та зарубіжний досвід кримінально-правової політики й розвитку законодавства про кримінальну відповідальність; виявлено прогалини радянської системи кримінально-правового регулювання, суперечності й неузгодженості багатьох норм кримінального права.

⁴⁶ Усього за час роботи над проектом КК СРСР було підготовлено декілька надрукованих типографським способом варіантів у вигляді книжок (1947 р. – два різних варіанти, 1948, 1949, 1952, 1955 рр.). На всіх стоїть печатка: «Комісія законодавчих передбачень Ради національностей Верховної Ради СРСР» і слово «Проект» у правому кутку обкладинки / 7523-45 а-193.

Провал тривалої роботи зі створення загальносоюзного Кримінального кодексу віддзеркалював нездатність представників «радянської Феміди» дійти узгодженої думки з багатьох проблем у цій сфері. Й.Сталін не надто прагнув ухвалювати нове законодавство, оскільки «ручне» регулювання політичних та державних процесів за допомогою різноманітних нормативно-правових актів видавалося йому більш ефективним, аніж стале кодифіковане законодавство й точне визначення конкретних злочинів. Напевно, і національні особливості республік не дозволяли беззастережно уніфікувати законодавство про кримінальну відповідальність – надто багато існувало у цій царині суперечностей, особливостей та відмінностей між союзними республіками.

The article explores the unknown page of the Soviet history and law, the attempt of creation of All-Union Criminal Code project. Based on documents, fended in State Archive of Russian Federation, the author highlights the vicissitudes and habits of postwar legislative process and participating of Ukrainian SSR members in it.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

НОВІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ 1651 р.

У публікації представлено одинадцять нещодавно виявлених у польських архівосховищах документів з історії Берестецької битви 1651 р., де міститься додаткова інформація про цю непересічну подію вітчизняної минувшини.

Битва під Берестечком (минулого 2011 р. цій події виповнилося 360 років) була одним із найбільших і найважливіших бойових зіткнень в історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. На жаль, Берестецька битва закінчилася поразкою українських повстанців, спричиненою зрадою кримського хана, що значною мірою визначить подальший хід війни. Однак вона не стала катастрофою, як це декларувала польсько-шляхетська пропаганда, адже полковникові Іванові Богуну (обраному гетьманом на час відсутності заарештованого ханом Богдана Хмельницького) вдалося вивести з оточення ядро української армії. Пізніше ці сили мужньо протистоятимуть багатотисячній польсько-литовській армادі, що дасть можливість укласти Білоцерківський мир, який забезпечить Україні такий бажаний перепочинок.

При всій вивченості Берестецької битви (згадаймо тут насамперед ґрунтовну монографію покійного І.Свешнікова «Битва під Берестечком») і взагалі національно-визвольної війни, «білих плям» ще достатньо. Дається взнаки гострий брак джерел, адже остання за часом академічна археографічна публікація побачила світ майже півстоліття тому (маємо на увазі видання «Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.»). Тому зараз в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України триває робота над тритомником джерел з історії національно-визвольної війни, до якого ввійдуть, головним чином, документи, виявлені нами в польських архівах. Хоча їх автори здебільшого вороже ставилися до боротьби українців, однак там міститься безцінний матеріал, особливо щодо перебігу боїв і дипломатичного протистояння. Деякі з цих документів проливають світло й на битву під Берестечком.

У цій публікації увазі читачів пропонуються переклади з 12 польськомовних документів. Зокрема, тут розміщено конфесати (протоколи допиту) полонених українських повстанців і союзних їм татар та ногайців (№2–3), які дозволяють краще оцінити ситуацію у таборі повсталих (не забуваймо, що історія національно-визвольної війни пишеться переважно на основі документальних матеріалів ворожої сторони). Слід відзначити, наприклад, ганебну поведінку полтавського полковника Мартина Пушкаря, котрого, як майбутнього опонента

Івана Виговського, усіляко підносила радянська історіографія. Інші документи – це переважно листи польських шляхтичів, учасників битви (виняток становить послання кримського хана Іслама III Гірея до великого візира турецького султана Мегмеда IV, де битву представлено як поразку (!) Речі Посполитої). У решті листів описується підготовка до війни, процес розгортання військ, хід та наслідки битви. Є також як унікальні дані про торгівлю України з Молдавією («Купці [...] з України, уважай, щоденно приїжджають до Ясс» (№9)), так і цілком недостовірна інформація (про «мусульманство» Б.Хмельницького (№1)), до якої слід ставитися особливо критично.

Наведені нижче документи – не всі з нововиявлених і далеко не на всі питання дають відповіді. Однак вони, безперечно, проливають додаткове світло на історію Берестецької битви й, сподіваємося, викличуть зацікавлення спеціалістів. Документи подаються повністю, слова, які не вдалося розібрати, позначено трьома крапками у квадратних дужках. Загальноприйняті скорочення (наприклад, й.к.м. – його королівська мость, п. – пан і подібні) не розкриваємо.

Доктор історичних наук, професор Ю.А.Мицик (Київ)

№1

1651 р., 8 травня, Варшава. Новини

Козацькі бунти і новини від 8 травня з Варшави 1651

Коли обидві сторони, тобто наша (описка, слід читати: татари – Ю.М.) і Хміль, готуються проти нас. Скоро [...], бо [...]. Козаки мають за собою татар і турка, ми – самого Бога. Уже скільки емірів вислав турок до господарів і орд, щоб готувалися виступити на допомогу козакам. Хміль привернув на свій бік і Ракоці, послав багаті у золоті й срібні подарунки московському цареві, розповідаючи через послів, що ляхи старовинну грецьку нашу і вашу віру хочуть погубити, тому треба, щоб і ви це усвідомлювали. До турка ж писав: залишив мені батько у заповіті, помираючи, наказ, щоб Магометовій вірі як найістиннішій у світі був приятним, тоді жити й помирати, і за неї з ляхами битися, хоче. Хмельницький має свій табір під Чигирином. Табір короля його мості має під Сокалем стати, до котрого йде пан польний гетьман, залишивши залог у Кам'яниці при виході (?).

Biblioteka PAN (Kraków). – Dział rękopisów. – №1062. – S.349. Тогочасна копія

№2

1651 р., 2 липня (?). Конфесати полонених козаків і татар

Федір Некитський, шляхтич із Полоцька, білорус*.

Нема Хмельницького, узяв його хан зразу після битви в п'ятницю й артилерію відіслав. Сказав полковникові Пушкареві: «Тримайтеся і вал тримайте, поки я сам прибуду». Узятю його раптово до хана і, як чув, зв'язано у суботу. Тривожилося військо без голови, без вождя, без гетьмана. Учора билися між собою. Пушкар наказав сидіти, в'ючити коней. Чернь питала: «Що чиниш?». Сказав «Що бачите, і ви теж чиніть, що бачите». Піхота, побачивши це, що він уже на коня сідав і другим [конем] почав у болота тікати, почали до них стріляти, бити киями, коней відбирати і тепер їх стережуть. Сотники повтікали. Джеджалія просили стати гетьманом і взявся ним бути, до завтра тільки тримати військо. А завтра мають іншу старшину обирати, а нинішню скинути, чекаючи в усьому на відомість від Хмельницького і від хана, і посилали задля неї, але немає. Думають про те, щоби помиритися, і чернь за це; думаю, що чернь хоч знає про вчорашній лист, але ради не було, не можуть собі порадити.

Богун тепер усе [...], бо вчора просив, щоби вдарити на табір, аби йому додали два полки, але не хотіли, боячись і кажучи, що не годиться нам воювати з королем. Війська більше ста тисяч, не полковники радили, але гетьман. Унаслідок цього полковників менше винуватять, а Джеджалій міг би й військо піддати, коли б із ним вели переговори. Так кажуть усі, що коли з ними помирився король й. мость, пішли на орду, на їхні улуси, і вибили їх на переправах, але кажуть, що зараз відремонтують. Того бояться, аби їм (?) не перекрили шлях між Кременцем і Дубно. [...] тут уважай (?) добути їх важко, краще дати їм мир, а в домах ловити. У двох є провіант, а [у] третього нема, бидло орда забрала. Вісімнадцять гетьманських гармат при полках, потроху [з] гармат до крихти (?) вистрілявши, пішли б геть (?)**.

Черкес з ханського двору є слугою Карач-бея, старшого слуги солтан-галги; є тут його пан Кара[ч]-бей, не був тут учора його пан. Думає, що їх тут було всіх не (?) чотири тисячі. Узято їх по містах чимало й порубано чимало у вчорашній поразці. Каже, що дуже велике є татарське військо, більшого не може бути, каже, що черкесів є 3000, татарські [війська] залишаються при галзі, бо хоче приязні з вами, але якби ви не схотіли, тоді буде з вами битися. То однак знає, що хан не хоче війни, пішли на допомогу й чати в тил і в бік королівського війська.

Кримець із роду, котрий був при Лестар-мурзі. Так цей і сам не знає, чи втік він сам (мурза – Ю.М.) на сивому коні. Було їх учора щонайменше дев'ять тисяч, підпадали заради коней під табір і заради провіанту з козаками. Ханського (?) розповідає про великі орди, аж коли йдуть, не можуть допитатися про своїх старших, тут про хана і мурз [...], кримські мурзи теж (?), крім галги і Кара[ч]-мурзи у селах тільки його з одних місцан залишили, не бояться нікого в Криму, [ані] калмиків, ані литви.

Про литву кажуть, що її наповнили (?) козаки; прийшли листи від тих татар, котрі відправлені до Литви, до Сефер-Кази-аги, з тим, що стиснуті від литовського війська так, що сюди забороняють [відправляти] чати і питають про те, щоб якби їм наказали, тоді б відважились на (?) Литву, пішли загонами в бік і в тил. Не знає, чи мають повертатися.

Білгородець із села Мале, Хан-Кази ім'я його. В одному селі сто два [...] орди було і були тут усі вчора. Каже, що їх буває дві тисячі, тепер не знає, скільки є татарського війська, бо татари по-різному визначають. Він ішов з нурадин-солтаном. Після прибуття хана думає, що є вже так багато війська, як було під Збаражем. Так кажуть про нурадина, що мало мав татар, не було так багато, як тут було вчора, і якби наших вийшло триста або чотириста вчорашніх нараховує на сім або вісім тисяч. Про загонами не знає, що пішли, якщо котрий піде заради коней, то зараз цього ж дня повернеться.

Кримець, простий татарин Бокбукан, що був пішов із галгою, залишився при козаках. Не було їх понад тисячу. Залишилося (?) при Хмельницькому [...]. [У] Хмельницького маса козаків, їх кількості не знає, і вони самі не знають. Возів і коней мають козаки масу й дістають провіант, через що голоду та хвороб немає. Орди так багато, як було під Збаражем. Хмельницького війська не є так багато. Загонами не пішли.

Ногаєць, малий юнак мурзи Этивен (?), тут у в'язниці будучий, нараховує своїх ногайців 15 000, було кількостю чоловік при цих козаках, яких послали на Литву, але сюди прийшли, був з ними Злозон (?) мурза; але повернувся й був тут у війську, тепер перед приходом хана боялись там бути, бо їх було небагато, і каже, що вже там нікого з татар не залишилося.

Білгородець із ханського села, котрих має сім над Дністром з [...], не був цей учора. Уважає, що їх було вже 4000 тисячі (?), не думає, щоб концентрувались якісь загонами білгородців. Каже, що є 12 000 тусієсу (?) усього війська. Уважає, що є сімдесят тисяч війська, каже, що їх так багато, як волосся на голові. Чув від одного свого Кабал-аги, що ага казав ханові затриматися тут на десять днів, а хан сказав: «Прийшли ми з таким великим військом, дай Боже не даремно». [...] день Хмельницький неодмінно хоче битви.

Кримець Алімегмет разом із бей мурзи сином, Кард-мурзою, спійманий, знати з його вигляду, що всі села взяті на цю війну, бо є молодий.

* «Котрого я вчора згадав, що перебіг».

** Далі дописано: «Pierwsze konfessata», тобто «Перші конфесати».

№3

1651 р., кінець червня – початок липня. Конфесати полонених козаків

Секретне Богдана Себельницького [і] конфесата Тимоша, канівського козака, який був сотником та осавулом Канівського полку. Каже, що військо у Хмельницького дуже велике, бо все, уважай, селянство вийшло. Додає, що це військо хоч велике, однак не таке охоче та справне, як було під Збаражем, а більше половини, уважай, без самопалів; у бою й битві мало розуміють справи, більше здатні до валів та окопів. Орди не нараховують більше 10 тисяч, швидко сподіваються [на прихід] солтана, до котрого Хмельницький посилав кілька разів.

Цей же [говорить], що кілька разів чув від самого Хмельницького, особливо, коли він був п'яний, що або загину й пропаде Військо Запорізьке, або з вами, братією, буду за Віслою.

Цей же [говорить], що вся старшина була за те, щоби приступити до переговорів, але Хмельницький, запобігаючи бунтам і чорній раді, для задовільнення простолюду поміняв, уважай, усіх полковників.

Цей же [говорить], що різних послів послав до різних держав, послали від Ракоці ще не повернулись. Цей же [каже], що послали від московського царя були у Хмельницького у Білій Церкві, привезли по 15 соболів йому і його полковникам.

Цей же [говорить], що козаків донських у Криму і на морі бояться. Цей же говорить про Хмельницького, що його покинули під Меджибожем, а де тепер він є і яка його рада, не знає. Цей же не думає, щоб Кам'янець облягали й добували.

Свого сина Тимошка залишив у Чигирині при полковникові старовинному на прізвище Вешняк, думає, щоб його здобич усіляко оберігали. Цей же сказав, що до Литви він посилав тільки два полки: Лубенський (?) і Ніжинський.

Другий сотник Переяславського полку каже, що борошна мають небагато, їхнє військо швидко зголодне. В інших справах погоджується з Богданом, інших [новин] не знає, бо є простий і нічого не знає.

Цього допитував пан Чарнецький, військовий суддя. На запитання про задуми Хмельницького сказав, що ви самі знаєте, що він хоче (?), коли б наших було обложено, сам Хмельницький негайно мав наступати з військом; із цим не хотів видати, або не знає, що Хмельницький задумав [...]. Про пана київського воеводу нічого не знає, тільки те, що він добрий приятель Хмельницького, каже про нього різне, бо розуміли, що їх мав помирити з ляхами.

3. На питання про митрополита, ченців і попів сказав, що вони [...] побратимство з татарами.

4. Польської і руської шляхти вже у Хмельницького служить понад сто. При ньому і свою (?) челядь, залишивши дружин коло Чигирини і Черкас; по імені не знає жодного.

5. На питання про Ракоці сказав, що тепер у нього посол Хмельницького і чекають на його повернення; Ракоці обіцяє військо і допомогу Хмельницькому.

6. На питання про чернь сказав, що вона перемагає і силою наказує Хмельницькому [...].

7. На питання, що думає про Хмельницького після цієї битви з нашим військом сказав, що [...] на нас не наступить і що чекати буде на більші орди.

8. На питання, що за порадник найбільший у Хмельницького, назвав Джеджалія й інших полковників, але всім військом радить Виговський і той Голота.

9. На питання про Литву сказав, що там 3 полки залишилися на залогу проти [...], але не знає, щоб туди мали йти ногайці, як каже мурза.

10. Морських човнів не мають, дніпровських достатньо.

11. Не знає, чи були якісь шпигуни Хмельницького при дворі, але сюди він своїх посилає.

12. Не знає, чому Хмельницький не послав послів від Війська на сейм, [...] на раді з кількома своїми засідає.

13. Турецький чауш приїхав до нього з каптаном і шаблею, обіцяє йому військо [...] наказав нас воювати, але не каже, щоб йому було послано прапор.

14. Каже, що він (тобто, Б.Хмельницький – Ю.М.) дуже змарнів на обличчі й коли п'є, то плаче, а свого молодця Тимошка рекомендує; це теж каже, що гожий і [...] свої, а особливо мурзам гроші дає міхами.

15. Татари теж чинять із ним, що хочуть, з коней зсаджують, дружини та дочки їм [...].

Ossolineum (Wrocław). – Dział rękopisów. – 5656 II. – S.168–169. Дописано: «Це козацькі конфесати, котрі в.к.м. покладаю, як гідні довіри, що задумує цей зрадник, але з цих в.к.м. не треба нікому показувати, бо обидві [...], про що понижено прошу в.к.м.»

№4

1651 р., 10 липня, табір війська Речі Посполитої під Берестечком.

Лист невідомого до невідомого

У минулу суботу й.м. п. галицький стольник, оскільки про все достатньо повідомив в.м., м.м.п., я тільки додаю на сьогоднішню пошту, що у суботу ще хотів король й.м. поневолити козаків добрим способом через переговори, бо вони й самі прислали послів про милосердя; послав їм к. й.м. ці кондиції, аби Хмельницького, його сина Тимошка, Виговського і всю старшину видали, щоби віддали гармати, щоб видали нашу шляхту, що з ним бунтували у ці часи, щоби відприсяглися від союзу з ханом і щоб задовольнялися пактами Куруківськими. На ці всі пункти досить гордо відписали: старшини – видати не можемо, ані в.к.м. і не думай (?), артилерію теж, бо без неї ми, лицарські люди, не обійдемося, союз із ханом ми всі готові відприсягти і Хмеля шукати по всьому Криму та скрізь, де тільки й.к.м. накаже, готові піти. Куруківських пактів не приймають, але просять, щоби к. й.м. зберіг Зборівські. Шляхти видати не думають, бо їм це було відпущено під Зборовом із цим усім. Як пан Сапега від них повернувся, наказав к. й.м. з усіх гармат потужно бити по їхньому таборі і почав від полудня до темної ночі [...] стріляти з великою шкодою для них. Цього дня кілька волохів перебігли, котрі згодилися в тому, що за першим пострілом їх (козаків – Ю.М.) полягло 40. Цього ж дня прийшла непевна відомість, що хан із Хмелем ідуть на допомогу козакам, проти якого мали відправити пана хорунжого.

Учора з табору прийшла відомість, що чернь масово втікає з табору. У полудень прийшли послы виключно до пана краківського, [дістали відповідь], що якщо не згодяться на кондиції від к. й.м., то будемо вас добувати і даремно Зборова не згадуйте. Увечері повернувся полк пана познанського підкоморія з того боку Стира, котрий, напавши на кількасот утікаючих козаків, вирубав усіх у пень. Призначив тут же к. й.м. брацлавського воеводу, додавши йому три полки, щоби на той бік Стиру перейшли й громили утікаючих. Пан Суходольський повернувся з роз'їзду і доносить, що хан десь у Дніпрі топиться; у сам вечір перебігло понад 30 козаків, сьогодні рано дали знати, що Джеджалія з гетьманства скинули, а на його місце обрали Богуна, найбільшого бунтівника, також і Гладкого. Кінчаю лист, коли повідомили, що всі козаки на той бік Стиру переправляються, через це всі, що були, ідемо за паном брацлавським воеводою.

Archiwum Państwowe w Krakowie. – Zbiór Pinocci. – №363. – S.598–599. Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок, зроблений копійстом: «Із табору під Берестечком від 10 липня 1651»

№5

1651 р., 10 липня, під Берестечком. Лист невідомого до невідомого

Із табору під Берестечком 10 липня року Божого 1651.

Випустили вовка з лісу, котрого нам дав Господь Бог у руки. Сьогодні в паніці (?), покинувши табір, артилерію й усе своє добро, ворог утік, про що ми були перестережені

від кількох днів від тих, що від ворога до нас передавалися, а все ж ми були такими безтурботними, що поклалися на вовчу козацьку покірність і на його фальшиву жебранину про милосердя, дали ми себе одурити, що нізвідки ми не хотіли його задівати (?), Бог знає, задумуємось (?) над тим, що ця ворожа втеча нам принесе, боїмося, щоб ворог знову не зібрав своїх розпоросених сил і була б безкінечна війна. Ми застали їх, уважай, немало, котрі впали від наших шабель із милості Божої.

Biblioteka PAN (Kraków). – Dział rękopisów. – №1062. – S.349. Тогочасна копія

№6

1651 р., 10 липня, табір війська Речі Посполитої під Берестечком. Приписка до реляції про Берестецьку битву

Після написання цього листа.

Дві години пополудні все селянство зі свого табору втекло, котрих наші дуже рубають, здобич усі наші несуть, але у мотлоху вони слабі й мало бидла. Тоді все наймане військо зараз пішло в погоню за козаками, цього ж дня і сам король його м., при котрому мали йти п. краківський із паном подільським воеводою тим же шляхом, а то на Кременець до Києва. Але посполите рушення через погані (?) переправи має йти різними шляхами і піде. Спіймано живцем тепер турецького посла, котрий ще під Збараж прийшов, коли Хмель ставав табором; [він] приїхав до Хмеля з благословенням від архимандрита з Константинополя і є [тепер] в'язнем у короля його мості.

Biblioteka PAN (Kraków). – Dział rękopisów. – №1062. – S.350–351. Тогочасна копія

№7

1651 р., 17 липня, табір війська Речі Посполитої. Лист підканцлера Великого князівства Литовського до князя Януша Радзивілла

Недавно писав до князя й.м., і що було гідних відомостей [подаю]. Став й.к.м. 14 ц.м. під Козинцем, де коронні воеводства через своїх делегатів декларувалися зразу посилати простих людей на свої місця, багато того буде важко розділити (?), сьогоднішній або завтрашній день нам покаже. Учора ми стали над рікою Іквою біля Кременця на півтори милі. Там із Молдавії прийшла новина, що посли від Порти йшли до Хмеля з прапором та іншими подарунками на війну до Корони; додають у листах, думаючи, що ті посли відкликані, бо вдень і вночі дано знати з Ясс до Константинополя про те, що сталося. Орда йшла глибше, у чому язики однастайні. Узавши Хмеля, хан тримає при собі та інших кілька козаків. Паволоцький вїйт із 6000 козаків розгромлений ордою, ішов табором на відсіч. Коли ці відомості прийшли, к. й.м. декларувався сенату, бажаючи їхати до Варшави у супроводі (?) панів гетьманів. Сьогодні має тут упорядковувати військо та, передавши командування, сам завтра їде до Бродів, а звідти задумав поспішити до Львова й до Варшави. З'їдеться з панамі гетьманами у цій кампанії князь пан руський воевода, пан подільський воевода, пан брацлавський воевода і пан хорунжий коронний, пан Граціані (?) взяли приповідні листи на другу чверть своєї служби. Із-під Речиці пише князь, пан гетьман польний литовський, повідомляючи 30 червня, що шість днів тому мав битву з козаками під Лоевом, пустивши частину війська в тил їхнього табору, а з частиною хотів у лоб наступати і змішати ворога, який там лежав у великій потузі. Що сталося важко дізнатися на такій відстані. До московського царя й.к.м. відправив свого гінця, даючи знати про свої успіхи й питаючись, як це сталося, що під московським Брянськом козакам московіти допустили збиратися в домах і за границю нападати.

Archiwum Państwowe w Krakowie. – Zbiór Pinocci. – №363. – S.595. Тогочасна копія. Тексту листа передує заголовок, зроблений копіїстом: «17 липня над рікою Іквою від й.м. пана литовського підканцлера до князя їх мость»

№8

1651 р., 27 липня, табір коронних військ під Смарліним.

Лист невідомого до невідомого

Із табору з-під Смарліна 4 милі за Ямполем від 27 липня 1651 р.

25 липня в минулий вівторок пройшовши вже одну милю і форсувавши р. Горинь, пан краківський розділив війська на три полки. Лівим крилом іде пан гетьман польний із князем руським воеводою і з паном калуським старостою. Пан хорунжий коронний іде правим крилом з іншими їх мостями, сам пан краківський із паном брацлавським воеводою і паном [...] з артилерією та гвардією й.к.м. іде у центрі. У Чуднові всі ці полки мають вступити між собою в контакт.

Підкріплення з різних воеводств щоденно прибуває по кілька хоругв. У Паволочі простолюди затримав паволоцького вїйта, чути, що хотів із Хмелем на Запоріжжя просити (?) про залог. Універсали від пана краківського пан староста калуський послав до свого війська, щоби наше жовнірство кривд не чинило. І то говорять, що Хмельницького татарський хан відпустив тільки у сорочці та кожусі, нагайками побивши, при цьому зібрався добре, потім пішов на Запоріжжя. Не хотів Хмельницький, щоб селянство з ним ішло на Запоріжжя, кажучи: аби зі мною не ходили за Дніпро, бо я вже більше з паном [королем] не буду воювати, а ви як (?) перед цим виконували свої повинності, то й тепер чиніть це своїм панам. Є тут відомості, що литовське військо стало у Вишгороді, дві милі від Києва, розгромивши три полки козаків, котрі був іще з весни послав туди Хмельницький.

Тепер ідемо походом що день то голоднішими краями й пустелями, тільки трав невимовне багатство і коней [...] ледве з трав і видно, але хліба та доброї води для пиття важко дістати, хто що має, той вживає, а інші голодні, як піхота, котрої щоденно зменшується, лежачи по дорогах, пухнуть.

Сьогодні вранці рушаємо далі до Любартова, сподіваємося там добути хліба, до якого нас Господи Боже доведи якнайшвидше.

Archiwum Państwowe w Krakowie. – Zbiór Pinocci. – №363. – S.575–576

№9

1651 р., 14 серпня, Ясси. Лист невідомого до невідомого

З Ясс 14 серпня 1651 від однієї довіреної особи.

Як тільки я приїхав до Ясс, уважай, у той же день приїхали каракали з Константинополя за три з половиною дні. Між іншими листами був також від родича (?), у котрому повідомляє також про те, що там діялось, особливо з боку турецької армади, яка була відправлена проти венеціанців, але що доценту розбита, тобто 18 малих галеонів, 24 корабля, 40 галер як одну армаду повністю взяли, а іншу затошили. Десяток галер яничарів утекло [...]. Узагалі так їм добре заграли, що сам капудан-паша на галерці, котра зветься «Сдик», утік до Родоса. Ця битва була 15 липня в десятку миль від Родоса.

Перед цією новиною, яка прийшла з моря, приїхав посол від Хмельницького до Константинополя, якраз у той час, як він рушив до Польщі. А то для того, щоби турецький цар прислав своїх намісників для відібрання польської землі, особливо Кам'янець-Подільського, Львова, Любліна й інших головних міст. На що вже, уважай, і були обрані, щоб туди якнайшвидше і поспішали. Котрим послам і дев'ятьом козакам за таку новину, згідно зі звичаєм, було подаровано каптани і в них вдягнувши, дуже їх шанували. Однак скоро прийшла ця невтішна новина з моря і цю козацьку справу відклали. Що більше, що з поміччю Бога із Польщі йшла така ж відомість, що козаки з татарами не втримали поля і зазнали немалої поразки. Не в усьому правдиво сказали, як там діялось, однак ті, які уважніші, легко зрозуміли хитрощі бунтарів і посла було затримано на місці. Тепер же Хмельницький, не дочекавшись того посла з намісниками, прислав іншого до Константинополя, дуже просячи про допомогу, щоби зміг отримати її

якнайшвидше. Він обіцяв султану те, що й раніше, а що мав той посол отримати, ще не знаю. Купці, які з України, уважай, щоденно приїжджають до Ясс, кажуть, що знову мав збирати військо під Білою Церквою, і знов готуватися на Польщу, якби йому прийшла відомість із Константинополя.

*Archiwum Państwowe w Krakowie. – Zbiór Pinocci. – №363. – S. 626–627.
Тогочасна копія*

№10

1651 р., після 15 серпня. Лист хана Іслама III Гірея до великого візира

Ми ходили до польського війська, обложеного козаками, із котрим ставши на місці у середу, у четвер і п'ятницю щасливо билися; тепер назад повертаємося, про що і як цьому послу доручив реферувати.

Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – №363. – S. 664. Тексту документа передє заголовок, зроблений копіїстом: «Копія ханського листа до великого візира, із котрим свого Каліджі Ларгікая з Животова відправив, став 5 серпня у Константинополі»

№11

1651 р., 28 вересня, Рацепути (?). Лист невідомого до невідомого

Це лист непевного автора. У Рацепутах (?) 28 вересня.

Учора прийшла відомість від й.м. пана Рушецького, котрий приїхав із табору в цей понеділок (25 числа – Ю.М.), що наші розпоростили табір Хмельницького і Хмельницький утік із Чигирини, тамтешнього замку. Після написання мого листа ранішнього.

Archiwum Państwowe w Krakowie. – Zbiór Pinocci. – №363. – S. 633

The publication presents the eleven documents recently discovered in Polish Archives of the history of the Berestechko battle in 1651. The documents contain additional information about this outstanding event of the national past.

Є.М.Луняк*

ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У СВІДЧЕННЯХ ФРАНЦУЗЬКИХ ДИПЛОМАТІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

У статті розглянуто стан ознайомлення громадськості Франції з перебігом воєнних дій в Україні у другій половині XVII ст., проаналізовано причини цікавості французьких дипломатів до постаті Юрія Хмельницького, зібрано їхні свідчення про нього.

Серед українських гетьманів найбільш нещасливим був, мабуть, Юрій Хмельницький, який кілька разів брав до рук гетьманську булаву, проте жодного разу його правління не відзначилося славетними вчинками. Сходження Юрія на гетьманство радше зумовлювалося збігом обставин, аніж його особистими амбіціями та прагненнями. Постать цього очільника України завжди розглядалася крізь призму величі його батька, що ще більше підсилювало різкий контраст між великим Богданом і його безталанним сином. Саме тому особа Юрся Хмельниченка привертала досить мало уваги дослідників, незважаючи на те, що він відіграв активну роль в українській політиці впродовж майже трьох десятиріч. Його біографія рясніє «білими плямами», і достеменно невідомо навіть де, коли та за яких обставин він прийняв смерть. Серед сучасних дослідників, що зверталися до вивчення діяльності Юрія, можна назвати Ю.Мицика¹, В.Смолія, В.Степанкова², Т.Чухліба³, Є.Літвіненка⁴ та ін. При вивченні життєпису Богданового сина неабияке значення має залучення нових джерельних свідчень, які раніше залишалися поза увагою істориків, у тому числі іноземних. Зокрема, дослідниця Є.Літвіненко розглянула відображення гетьманства Юрія Хмельницького на шпальтах німецької друкованої хроніки «Theatrum Europaeum» у XVII – на початку XVIII ст.

Важливе місце в корпусі іноземних джерел посідають тогочасні дипломатичні звіти, реляції, мемуари. Французьке королівство, що перебувало тоді у zenіті своєї могутності, уважно спостерігало за великою війною в Україні, що, спалахнувши у середині XVII ст., тривала майже півстоліття. Значним потрясінням для Європи на тлі цієї довготривалої війни стала турецька експансія на північ (1672–1678 рр.). Після взяття Кам'янця-Подільського та зруйнування Чигирини османи контролювали більшу частину Правобережної України. Створений ними на завойованих територіях еялет став найпівнічнішою адміністративно-територіальною

* Луняк Євген Миколайович – кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

E-mail: lunyak@ua.fm

¹ Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К., 1995. – С.237–250.

² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). – К., 1999. – 352 с.

³ Чухліб Т.В. Князівство Юрія Хмельницького // Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Сто великих постатей і подій козацької України. – К., 2008. – С.195–199; *Його ж.* Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної української держави 1648–1721 рр. – К., 2009. – С.256–269; *Його ж.* Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К., 2010. – 446 с.

⁴ Літвіненко Є. Гетьманат Юрія Хмельницького крізь призму німецької друкованої хроніки «Theatrum Europaeum» (XVII – початок XVIII ст.) // Київська старовина. – 2011. – №1. – С.110–122.

одиницею Високої Порти⁵. Нове її посилення на тлі багатівікової ворожнечі між християнами та мусульманами могло призвести до кардинальних змін у геополітичному ландшафті Європи. У зв'язку з цим діяльність французької дипломатії в Туреччині, Речі Посполитій та Московії активізувалася. Емісари з Парижа склали детальні звіти про бачене та почуте ними – усе, що могло бути цікавим для королівського двору й суспільства.

Постать Юрія Хмельницького привернула увагу французької дипломатії одразу після появи того на політичній арені. Так, про його діяльність повідомляв у 1657–1659 рр. П'єр де Нуае (1606–1693 рр.). Цей чиновник виконував функції особистого секретаря польської королеви Марії-Луїзи, і принагідно постачав інформацію про події в Речі Посполитій французькому уряду та своїм колегам із дипломатичних місій.

Між іншим, слід згадати, що у XVII ст. польськими королевами були здебільшого саме французькині, які, природно, мали у своєму почті багатьох земляків – Марія-Луїза де Гонзаґа (1645–1667 рр.) та Марія-Казимира де Лагранж д'Аркієн, більш відома як Марисенька (1674–1696 рр.). У перерві між ними польський престол посідала Елеонора-Марія Австрійська (1670–1673 рр.), яка по материнській лінії також належала до французької гілки роду Гонзаґ (її матір – Елеонора де Гонзаґа – була небогою польської королеви Марії де Гонзаґи, тобто дочкою рідного брата останньої).

8 грудня 1657 р., сповіщаючи про події в Україні після смерті Богдана Хмельницького, П. де Нуае зазначав, що новим гетьманом (або, за французькою термінологією, «козацьким генералом») став Юрій, хоча й передав тимчасово владу Іванові Виговському, «канцлеру покійного» – через юний вік і брак досвіду⁶. А 18 жовтня 1659 р. французький дипломат із тривогою повідомляв про повстання в Україні проти лояльного до Варшави І.Виговського, усунення його від влади та повернення булави молодому Ю.Хмельницькому, який був поставлений на чолі промосковської партії⁷.

Серед французьких свідчень про Ю.Хмельницького, мабуть, найбільшу цікавість представляють повідомлення секретаря французького посольства у Стамбулі протягом 1670–1685 рр. де ла Круа (середина 1630-х – 1704 рр.). Цінність його інформації важлива тим, що він повідомляє подробиці маловідомого досі періоду перебування Богданового сина в турецькому полоні та пояснював обставини, що до цього призвели.

Автор повідомляв, наприклад, про прагнення Юрія усамітнитись у монастирі, про отримання ним нового імені, яке де ла Круа подавав як «Гільдезій» (очевидно, ідеться про перекручений варіант чернечого імені Ю.Хмельницького – Гедеон), про його потрапляння до татарського полону, де справжня сутність колишнього гетьмана України була викрита козаком-ренегатом Миколою, перейменованим на мусульманський манер в Алі, своїм колишнім прислужником, про відправлення шляхетного бранця до столиці Високої Порти, про

⁵ Чухліб Т. Козаки та яничари... – С.199–200.

⁶ [Noyers Pierre des]. Letres de Pierre des Noyers, secrétaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague, princesse de Mantoue et de Nevers, pour servir à l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 à 1659. – Berlin, 1859. – P.363.

⁷ Ibid. – P.551–552.

поводження з ним турків і про його спробу втечі з полону в 1670 р. Повідомлення про останній факт автор супроводжує найдетальнішими подробицями (опис місця ув'язнення, спосіб утечі, час, наслідки), що дозволяє довіряти цим свідченням, які могли бути відомі французькому дипломатові завдяки його статусу. Після того, як невдаха-втікач Ю.Хмельницький був упійманий турками, він зазнав жорстоких покарань киями, «був закутий у залізні ланцюги з шиї до ніг» і перебував під постійним наглядом. Лише зречення Петра Дорошенка султанської протекції дозволило Ю.Хмельницькому в 1677 р., позбувшись тортур і принижень, знову отримати гетьманську булаву⁸.

Про невдалу втечу Ю.Хмельницького зі стамбульської в'язниці Едикуле («Семибаштовий замок») свого часу писав Т.Чухліб, спираючись на згадку в популярній в Європі XIX ст. «Історії Польщі перед і під час правління короля Яна Собеського» (1827–1829 рр.) Нарциса-Ахілла де Сальванді (1795–1856 рр.), яка багаторазово перевидавалася⁹. Щоправда, сам Т.Чухліб, зважаючи на досить віддалене у часі від доби Ю.Хмельницького свідчення цього автора, ідентифікував його повідомлення як «бувальщину, а можливо й легенду»¹⁰. Утім, оригінальні свідчення де ла Круа, котрий був сучасником і очевидцем подій, пов'язаних із невдалою втечею Юрія, а потім залишив матеріали, які послужили першоджерелом для Н.-А. де Сальванді, переконують, що згадані події мали місце насправді.

Слід зауважити, що спроба втечі Ю.Хмельницького була пов'язана якраз із появою у Стамбулі самого де ла Круа і початком його дипломатичної служби в 1670 р. Він прибув до столиці Високої Порти на військовому кораблі «короля-сонця» Людовіка XIV у зв'язку з ротацією складу французького посольства. Усе це супроводжувалося також гучним скандалом, що був пов'язаний з організованою за сприяння версальських емісарів утечею ще одного бранця, який перебував в ув'язненні разом із Ю.Хмельницьким і був відомий як «шевальє де Божо». Де ла Круа повідомляє ще й про інших утікачів, які шукали порятунку на французьких кораблях.

Утечі важливих в'язнів стривожили турецький уряд, який небезпідставно пов'язував їх із прибуттям сюди французької ескадри. Це не могло пройти повз увагу дипломата, котрий, вочевидь, мав усі підстави тоді непокоїтися не лише за свою свободу, але й життя. Проте якщо втеча Божо відбулася за сприяння та безпосередньої підтримки його земляків, колишній український гетьман намагався визволитися самотужки – на цьому наголошував у спогадах і сам де ла Круа. Оскільки ця інформація ще не публікувалася у вітчизняній літературі, свідчення секретаря французького посольства про перебування Ю.Хмельницького в турецькому полоні нижче подаємо повністю.

Дуже детально де ла Круа розглядає події московсько-турецької війни 1676–1681 рр., коли Ю.Хмельницького було проголошено турками «князем України». За словами французького дипломата, до призначеного османами гетьмана

⁸ *De la Croix*. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secrétaire de l'ambassade de France à la Porte. – La Haye, 1689. – P.102–115.

⁹ *Salvandy Narcisse-Achille de, comte*. Histoire de Pologne avant et sous le roi Sobieski. – Bruxelles, 1841. – Т.ІІ. – P.62; *Reéd.* Histoire du roi Jean Sobieski et du royaume de Pologne. – Paris, 1855. – Т.ІІ. – P.84–85.

¹⁰ *Чухліб Т.В.* Князівство Юрія Хмельницького. – С.195; *Його ж.* Козаки і монархи... – С.259; *Його ж.* Козаки та яничари... – С.154.

приєднався 4-тисячний козацький загін, який брав участь у поході турецько-татарської армії в Україну¹¹. Де ла Круа зазначав, що головним місцем бойових дій цієї війни став Чигирин. Він навів опис сил Османської імперії, перелік командувачів, відправлених на відвоювання гетьманської столиці, маршрут їх пересування, подав яскраві картини битв. Автор цитує у французькому перекладі важливий документ того часу – текст листа Олексія Михайловича Мегмедові IV, в якому московський цар вимагав у турецького султана визнати факт належності «провінції України» («la province d'Ukraine») саме його державі, апелюючи при цьому до угод, укладених ним із Б.Хмельницьким, його сином Юрієм та П.Дорошенком. Із приводу цього послання османський володар навіть скликав особливу нараду, що висловилася за війну з Московією¹². Про важливе місце Чигиринських походів у «Турецьких війнах» де ла Круа говорить той факт, що їх опису відведено близько сьомої частини всієї книги (приблизно стільки ж присвячено знаменитій Віденській битві 1683 р.). Аналізуючи захоплення Чигириня, автор відзначав, що перемога військ Мегмеда IV в Україні не стала вирішальною, адже армія Григорія Ромодановського («Ramadanoski») із союзниками козацькими загонами зберегла боєздатність, а доволі сумнівним здобутком кровопролитної війни для турків стали хіба що руїни гетьманської столиці.

Одним із перших у французькій літературі де ла Круа звернув погляд на легендарного кошового отамана Івана Сірка («Cirko», «Chirko»), якого іменував «ватажком запорозьких козаків» («chef des Cosaques Zaporoches»). Він, зокрема, подав свідчення про один із маловідомих походів І.Сірка на узбережжя Чорного моря в 1679 р., коли запорожці завдали дошкульних поразок туркам і татарам¹³. За інформацією де ла Круа, саме тоді від рук козаків І.Сірка, очевидно, і загинув Ю.Хмельницький¹⁴. Це повідомлення також подаємо нижче. Безумовно, свідчення французького дипломата про загибель Богданового сина у зв'язку з нападом січовиків видається помилковим, проте й воно становить певний інтерес, відбиваючи чутки, що циркулювали навколо самого факту смерті турецького ставленика.

Треба відзначити, що один із фігурантів історії невдалої втечі Ю.Хмельницького, про якого згадувалося вище, також залишив свідчення про українського гетьмана. Ідеться про «шевальє де Божо». Очевидно, під цим псевдонімом сховався офіцер і дипломат, у 1680-х рр. наблизений до польської королеви Марисеньки – Франсуа-Полен Далерак. Цікаво, що французьке слово «Вауїеу» можна перекласти українською як «гарна гра», що є непоганим псевдонімом для шпигуна.

Крім згадки про Божо у де ла Круа, про цю авантюристичну постать повідомляв також інший французький дипломат – маркіз Жан-Луї д'Юссон де Бонак (1672–1738 рр.), який свідчив, що «мальтійський рицар, який звався де Божо, був невільником у Семи Баштах більше двадцяти років», але, на щастя, зміг утекти звідти, дістатися одного з французьких королівських кораблів і таким чином повернутися на Батьківщину¹⁵. Щоправда, можливо, де Бонак дещо

¹¹ *De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie...* – P.126.

¹² *Ibid.* – P.121–122.

¹³ *Мицук Ю.* Іван Сірко. – К., 2010. – С.115–118.

¹⁴ *De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie...* – P.147–148.

¹⁵ [*Bonnac Jean-Louis d'Usson marquis de*]. *Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople par le Marquis de Bonnac.* – Paris, 1894. – P.26.

збільшив термін неволі важливого французького в'язня, оскільки не був безпосереднім свідком і сучасником тих подій, і писав свої «Історичні мемуари» майже через півстоліття після зухвалої втечі Божо.

У своїх «Мемуарах шевальє де Божо», які охоплюють переважно період 1679–1683 рр., коли їх автор був представником Франції при дворі Яна III, сам Божо, цей «Джеймс Бонд сімнадцятого століття», детально розповів про події в Україні. Згідно з його повідомленням, Ю.Хмельницький був отруєний турками¹⁶. Це свідчення також подаємо нижче.

Час, місце та обставини смерті Ю.Хмельницького до нашого часу залишаються дискусійним питанням в історіографії. Здебільшого зазначається, що він пішов з життя між 1681 і 1685 рр., а місцем загибелі називають Кам'янець-Подільський і Стамбул. Найчастіше зазначається, що гетьман-невдаха був задушений турками¹⁷. Т.Чухліб обережно припускає, що той «помер дорогою до Стамбула чи був страчений»¹⁸. Утім, якщо розглянути останнє припущення, можна визнати, що воно повністю узгоджується зі словами Божо про отруєння Ю.Хмельницького, раптову смерть якого туркам досить легко можна було пояснити природними причинами.

Незважаючи на те, що свідчення французьких дипломатів проливають певне світло на долю Юрія Хмельницького, вона все ж залишається такою ж загадковою та малозною, і є потенційним об'єктом для серйозних наукових студій, що могли б дати краще уявлення про цю суперечливу постать української історії.

№1

Свідчення де ла Круа про перебування Ю.Хмельницького у Стамбулі

[р.101] Усе, що сталося¹, відбулося без відома турків через віддаленість і суворість тогочасної пори року. І вони не скоро довідалися б про це, якби один грецький священик, який прибув з України, щоби клопотатися про свої доходи, не повідомив патріархові про все, що трапилося внаслідок цього дезертирства.

Патріарх на ім'я Парфеній², радий, що має нагоду прислужитися великому візиреві, відправив Маврокордато³ просити, щоб його прийняли, та втаємничив того в новину, яку той священик йому повідомив, просячи його наполягати на аудієнції в прем'єр-міністра, аби скористатися сприятливим моментом, і боячись, щоб ця звістка не надійшла до того з іншого джерела, адже тоді він не мав би тих переваг, які сподівався отримати, повідомивши її першим.

[р.102] Патріарх відправив із ним цього священика, щоб той міг детально і якнайточніше розповісти великому візирю про перехід Дорошенка. Цей царедворець був дуже вдячний грецькому понтифіку за його вірність і за старанність докладати зусиль для служби Порті. Він запевнив його у своїй вдячності, нагородивши 50 цехінами того священика, і запитав у нього про засоби, які б дозволили якнайпростіше повернути на свій бік цих зрадників.

¹⁶ *Beaujeu*. Memoires du chevalier de Beaujeu, contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des Relations particulieres des Affaires de ces Pays-là, depuis l'année MDMDLXXIX. – Amsterdam, 1700. – P.91.

¹⁷ Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І.Підкови та Р.Шуста. – К., 2002. – С.1017; *Мицик Ю.* Юрій Хмельницький. – С.250.

¹⁸ *Чухліб Т.В.* Князівство Юрія Хмельницького. – С.198–199; *Його ж.* Козаки і монархи... – С.267; *Його ж.* Козаки та яничари... – С.163.

Цей піп сказав йому, що у Семи Баштах сидів колись чернець, син князя Хмельницького, начальника козаків (*un caloyer, fils du Prince Kemielniski, chef des Cosaques*), ув'язнений багато років тому, який колись уже командував цими людьми після смерті свого батька, і було нескладно їх привести під його владу.

Перший міністр наказав негайно звільнити того й поновити його панування у своєму князівстві. Але він побоювався, щоб його духовний сан не спричинив якихось утруднень і що він, усамітнівшись від мирських справ, міг не захотіти більше знову повертатися у світ, порушуючи дані ним обітниці. Парфеній мав позбавити того цих сумнівів і взявся за ведення цієї справи. Він пішов до Семи Башт у супроводі Маврокордато.

[р.103] Доля ж цього ченця була такою.

Богдан Хмельницький (*Bogdan Kemielniski*) був убитий під час великої битви, виграної поляками, проти об'єднаних військ московитів і козаків⁴, котрих вони зробили бранцями. Тоді на його місце було обрано Георгія, його сина (*Georges son fils*), котрий по-велевав козаками впродовж трьох років, але мав постійні побоювання стосовно поляків, щоб не стати їх жертвою як його батько. Він вирішив зректися свого знатного становища, щоби в одязі ченця грецької віри знайти спокій від життя, надаючи перевагу монастирській бездіяльності, більш притаманній його натурі, аніж клопотам генерала. Але тут на нього чекали інші біди, більш жахливі від тих, яких намагався уникнути цей найбезталанніший з усіх генералів (*le plus malheureux de tous les Generaux*).

Він змінив своє ім'я і став називатися Гільдезієм (*Ghildesi*)⁵, убрався у чернечу чорну рясу та шапку з темної вовни й подався до Києва через степи, щоби сховатися від світу в одному монастирі, присвяченому Богоматері. У той час, коли його втеча була прихована від своїх, він потрапив

[р.104] до рук одного загону поляків, які його пограбували й, напевно, забрали б з собою, якби цього не завадили татари, котрі змусили поляків тікати й покинути свого бранця. Захопивши того, вони поводитися з ним дуже жорстоко й урешті-решт відправили до Криму, думаючи зробити подарунок ханові. Той, оцінивши його вигляд і манери, зрозумів, що це не просто людина з народу, відтак доклав різних зусиль, аби повернути того в магометанську віру. Жодні намагання та подарунки цього володаря не допомогли йому досягти бажаного, і Гільдезій весь час опирався. Якось він був упізнаний одним ханським рабом, козаком-ренегатом, який був домашнім слугою князя Хмельницького в роки дитинства Юрія. Йому було неважко впізнати в ньому, незважаючи на те, що той змінив ім'я й одяг, сина свого колишнього господаря, немов би й не було вже тих років, проведених у Татарії, де завдяки новій вірі та гарним умінням доля йому посміхнулася й він здобув велику милість у свого володаря. Саме тому, мабуть, Юрій не впізнав

[р.105] свого колишнього слугу через його возвеличення.

Микола або Алі (*Nicolo ou Hali*), таким було турецьке ім'я козака-ренегата, плекаючи надію вдоволити свого володаря, вирішив відкрити йому походження та знатність його нового невільника. Ба більше, Алі боявся, щоби прихильність, що її хан почав виказувати до Гільдезія, не зашкодила його становищу, яке він мав раніше. Саме тому він оголосив ханові, що цей чоловік насправді зветься Юрієм і є сином Богдана Хмельницького, ім'я якого було добре відоме в Татарії через неприязнь поміж двома націями.

Цей султан⁶, який бажав, щоб ця новина виявилася неправдивою, оскільки мав намір залучити Гільдезія на свою службу, наказав покликати того й, нічого не кажучи про секрет, який довідався від Алі, сказав йому, що той є шпигуном у чернечому одязі, і що йому найкраще зізнатися в усьому, що знає, а інакше, якщо він буде приховувати правду, її в нього вивідають за допомогою кийка.

Таке поводження, як до якогось раба, здалося тяжким для цього генерала, і, не у змозі опиратися

[р.106] цій загрозі, він простолишно розкрив своє походження та причину свого перюдодання. Хан був дуже здивований цією переміною, яку магометани пов'язують із божевіллям, а більш значні особи вдаються до подібного лише в умовах найвищої загрози своєму життю. Так, наприклад, зробив Фірарі-Мустафа, єгипетський паша, який,

рятуючи свою голову від переслідувань великого візира Кепрюлю-батька⁷, переодягнувшись дервішем, під личиною якого проживав у схованці аж до смерті цього прем'єр-міністра. Отже, цей володар, як я говорив, намагаючись зрозуміти причини, що спонукали Юрія віддати перевагу патериці самітника перед гетьманською булавою, не знайшов іншого пояснення цьому неробству та втечі від справ, як вплив певної хвороби, що затьмарила йому розум. Він навіть хотів того відпустити, але, побоюючись, щоби новина про цього бранця не дійшла до Порти й не спричинила йому турбот, вирішив відправити його до Константинополя, що й було зроблено.

Гільдезій, або Юрій Хмельницький, після прибуття до Константинополя став державним в'язнем і був поміщений до Семи Башт⁸, де провів кілька тяжких років,

[р.107] страждаючи від суворох умов життя і нудьгуючи від самотності, більш суворі від самотності звичайного ченця. Він намагався скористатися з присутності військових кораблів найхристияннішого короля⁹, які привезли сеньйора де Нуантеля¹⁰, його посла. Ці кораблі, які очікували на відправлення назад його попередника¹¹, обрала для своєї якірної стоянки місце поблизу Семи Башт, щоби посприяти в поверненні додому багатьом нещасним рабам із найрізноманітніших націй, які постійно прибували сюди. Між іншим, і шевальє де Божо, який сидів в ув'язненні у замку разом із Хмельницьким. Утеча цього шевальє була більш щасливою, ніж утеча згаданого козака, оскільки була полегшена багатьма корабельними човнами, що чекали на нього поблизу фортечного муру.

Потреба вчить розуму. Гільдезій не бачив жодної іншої нагоди для визволення, як утеча. Дізнавшись із чуток, що ці кораблі, які він бачив зі своєї в'язниці, є відкритим прихистком і доступні для всіх нещасних, оскільки турки не наважуються їх оглядати, як більшість інших, що вони ретельно обстежують,

[р.108] він цілковито поринув у пошуки засобів, придатних для втечі. Він не придивав нічого іншого, як перетнути мур. Але водночас він розумів, що його намір може зруйнуватися через брак інструментів, які б допомогли йому втекти.

Оскільки він уже давно перебував в ув'язненні, його не охороняли надто пильно. Він мав змогу прогулюватися вдень у невеличкому дворіку перед баштою, в якій його зачиняли на ніч. Цей дворик був відділений від моря лише високим муром, зведеним на скелях, який оточував фортецю та захищав від ударів водної стихії. Він розмірковував про засоби, які б дозволили довести до кінця його намір, коли випадок дозволив йому знайти позаду дерев'яної будівлі шматок заліза, який каменярі, котрі незадовго перед цим працювали тут над зміцненням муру, залишили у цьому місці без нагляду. Прикинувшись сплячим, він дочекався часу, коли його ніхто не бачив, і схопив цю залізку, яку сховав у матрац, набитий сіном. За її допомогою він зміг виламати два залізних прuti з ґрат на вікні своєї в'язниці.

[р.109] Коли він робив свою справу, він не мав ані мотузки, щоби спуститися вниз, ані помічника, який би міг допомогти йому, як це було у шевальє де Божо в його біді. Він здогадався розрізати свій солом'яний матрац на стрічки, переплітаючи їх із соломою. Таким чином, вийшла своєрідна мотузка, яку він прив'язав до одного з прутів ґрат, перекинув через вікно й почав спускатися вниз. Однак мотузка виявилася занадто короткою, він зстрибнув так невдало, що шум від його падіння розбудив охоронців-бостанджі (*Bostangi*)¹², кімната яких виходила на цей двір. Його втечу було виявлено садівником¹³, який, однак, не проявив такої спритності, як в'язень, котрий не розгубився та, не маючи часу перелізти через мур, стрибнув просто на скелі, сильно вдарившись головою.

Біль від удару, страх, темрява й шум, що доносився з іншого боку, не дозволяли йому продовжувати свій шлях, і він сховався у морі поміж двох скель. У цей час садівник повідомив про його втечу каштелянові. Той наказав відчинити невеличку браму, що виходила до моря, і відправив охоронців на берег, щоби відрізати йому шлях,

[р.110] а інших відрядив на його пошуки. Вони даремно шукали його всю ніч із ліхтарями. Знайшли його лише на світанку напівживого від поранень, із понівеченими руками, побитого морськими хвилями і заляклого від холоду.

У такому стані його було доставлено у фортецю, управитель якої наказав йому дати багато ударів батою, а потім закувати у залізо й відправити до іншої камери, закутого в ланцюги від шиї до ніг. Тут він і перебував із кінця 1670-го по 1677 р., коли його звільнили за наказом Кара-Мустафи-паші, великого візира, щоби він посів місце Дорошенка.

Яка вигадливість долі: Юрій, генерал козаків, полишає почесні, майно, країну, щоби вести життя усамітнене та спокійне, яке сподівається знайти у чернечій рясі, але не знаходить нічого іншого, ніж згубне рабство, залізні кайдани та ланцюги, які змушений носити десять років до того часу, коли Фортуна проявляє нарешті милість до нього, ураз змінило лахміття на пурпур і ставить того, хто мріяв про найменші втіхи, до виконання [р.111] тих самих обов'язків, від яких він так старанно намагався втекти.

Дійсно, Хмельницький сказав патріархові, що найбільше чекає лише смерті, приходу якої часто жадає. Він був переконаний, коли його звільняли від ланцюгів за наказом великого візира, що це робиться аби піддати його новим стражданням. Він досить байдуже поставився до новини про своє звільнення та почесні, які Порта йому надає. Але він засмутився, дізнавшись, що буде змушений полишити чернечий клобук, щоби змінити своє жажливе становище, в якому перебував довгий час, і знову отримати пошану, належну князеві. Він бачив у цьому нові муки. Попри все, він дослухався до переконань патріарха й товмача, які повідомили йому, що він не може порушити наказ великого правителя, не прирікши себе на смерть, а грецьку церкву – на велике приниження.

Його змусили одягнутися в мирське вбрання, принесене Маврокордато. Спочатку його привели до кігая (*le Kihaja*)¹⁴ великого візира, який прийняв його дуже люб'язно. Він хотів

[р.112] знати про особливості його життя і сказав тому, що небо, яке так турботливо його зберегло, присудило його до великої справи, після того, як він переніс стільки страждань. Він побачив себе всупереч власній волі вдруге піднесеним у гідність, яку намагався полишити, і змушений був тепер докладати зусиль, щоби вислужитися й довести свою вірність Порті, роблячи все можливе, аби привести до покори їй невдячний народ, що не розумів милостей, отриманих від цієї могутньої протекції.

Ця промова супроводжувалася подарунком у вигляді гарного коня зі збруєю, на якому він повернувся до нового помешкання, що було йому відведене. До цього йому додали сто золотих цехінів на поточні витрати, а також видавалося п'ять екю денного утримання.

Після кількаденного відпочинку для приведення себе в належний вигляд його було представлено великому візиреві, який закликав його зберігати вірність Порті, подарував йому кафтан з оленя, прикрашений золотом і соболями, чотири кожухи, два латинського покрою та два суконних, спорядженого коня

[р.113] та двісті цехінів. Цей царедворець збільшив йому щоденну платню вповоловину й наказав вигравіювати печатку, яка б містила його ім'я і його становище гетьмана козаків (*sa qualité de Hasman des Cosaques*). Усе це було тепер дано тому, хто двома днями раніше був закутий у кайдани, позбавлений шматочка хліба, змушений спати на соломі в темній в'язниці, утративши надію коли-небудь звідти вийти, відрізаний від усього світу. Тепер, після цієї аудієнції, він зажив у прекрасному сералі, отримуючи пошану, приймаючи візити та подарунки від турків і всіх найповажніших греків, які під час його перебування в немілості були глухими до всіх його скарг і прохань. Усе це наштовхнуло його на серйозні роздуми про непостійність долі. Він вирішив віднині не відмовлятися від свого високого положення, хіба що втратить його разом із життям.

Він написав за наказом великого візиря козакам листа, в якому оголошував їм, що Порта, повідомлена про ганебну зраду Дорошенка, обрала його новим генералом. Він наголошував, що вона не вірить, нібито козаки так швидко забули всі благодіяння султана, і, якщо вони змушені були слідувати за цим зрадником, вона закликає, щоби вони брали приклад із нього¹⁵,

[р.114] тоді вони збережуть своє життя та майно у цілості. Вона готова всіх їх пробачити та подарувати їм нові милості, якщо вони знову приймуть її підданство й повернуться до своїх осель. Він їх переконував як їхній начальник. Очікуючи повернення до своїх, він відправив до них Стамателло, словам якого вони повинні були вірити, як і

його власним, запевняючи їх, що всі вони¹⁶ походять з вуст великого правителя, у чому незабаром козаки переконаються, якщо поводитимуться достойно.

Забезпечивши Стамателло багатьма копіями цього листа, підписаного Хмельницьким і скріпленого його новою печаткою, тому були дані секретні інструкції, щоб він збирав правдиві відомості про справи московитів, а також закликав козаків обробляти землі, адже якщо Порта буде змушена вести війну її армії бракуватиме фуражу. У той час, коли Стамателло здійснював свій вояж, Хмельницький приготувався, щоб іти в Україну. Великий правитель написав

[р.115] кримському ханові, щоби той готувався взяти участь у майбутніх подіях, зокрема, у поході Порти на Чигирин, головне місто козаків, місцеперебування їхніх генералів. Тож нехай він готує свої загоны, аби з'єднатися з армією, яку він збирається туди відправити.

Подорож Стамателло була досить короткою через те, що він не знайшов великої прихильності серед козаків дослухатися до тих порад, які він давав. Вони казали, що лист Юрія Хмельницького несправжній, що їхній справжній генерал цього імені прийняв чернечий постриг, загинув у Татарії, де був рабом, і що це пастка, до якої Порта намагається їх заманити. Попри все, багато з них погоджувалися проявити покору, побачивши цього генерала.

Перекладено за: *De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secretaire de l'ambassade de France à la Porte.* – Paris: Gueroult, 1689. – 314 p.; Reéd. – La Haye: Chez Jacques Carrel, 1689. – 210 p. – P.101–115

Примітки:

- 1 – Мається на увазі перехід П.Дорошенка на бік московитів.
- 2 – Константинопольський патріарх Парфеній IV очолював церкву (з перервами) в 1657–1685 рр.
- 3 – Александр Маврокордато (1641–1709 рр.) – грек-фанаріот, відомий політичний і релігійний діяч Османської імперії.
- 4 – Явна фактична помилка.
- 5 – Очевидно, мається на увазі чернече ім'я Ю.Хмельницького – Гедеон.
- 6 – Тут – кримський хан.
- 7 – Албанець за походженням Мегмед Кеprüлю (1583–1661 рр.) був великим візирем Османської імперії в 1656–1661 рр., по його смерті цю посаду успадкує його старший син – Фазіль Агмед Кеprüлю (1635–1676 рр.).
- 8 – Стамбульська фортеця Едикуле, яка використовувалася як місце ув'язнення важливих бранців.
- 9 – Тобто, французького монарха Людовіка XIV.
- 10 – Шарль Франсуа Олье маркіз де Нуантель (1635–1685 рр.) протягом 1670–1679 рр. був послом Франції у Стамбулі.
- 11 – Тобто, Дені де ла Ая, французького посла в османській столиці у 1665–1670 рр.
- 12 – Бостанджі (тур. «bostancı» – садівник) – особиста гвардія султана, здебільшого несли караульну службу, але нерідко виконували й інші функції.
- 13 – Тобто, одним із бостанджі.
- 14 – До одного із сановників.
- 15 – Юрія Хмельницького.
- 16 – Тобто, слова.

№2

Повідомлення де ла Круа про загибель Ю.Хмельницького у зв'язку з нападом запорожців І.Сірка в 1679 р.

[р.147] Маймар Ага (*Maymar Aga*), головний наглядач і верховний інтендант будівель та укріплень, який є радше каменярем, аніж інженером, брав участь у цьому поході. Було відправлено шість яничарських загонів на галерах у Чорне море під командуванням Каплан-паші (*Caplan Pacha*), щоби перевезти його самого та його робітників і забезпечити виконання цього наміру.

Вони з руїн відновлювали Варну, місто на Чорному морі. Було доставлено сюди безліч каміння та інших будівельних матеріалів, завантажених на кораблі (*des Saïques*)¹.

Але щойно цей начальник накреслив план даної будівлі й почав рити траншеї під фундаменти, як Сірко, ватажок запорозьких козаків (*Cirko, chef des Cosaques Zaporoches*), який ішов з 15 тис. чол. у похід проти татар, аби забрати їхню худобу, прийшов випадково до цього місця, де застав цих робітників.

[р.148] Він їх оточив, не розбираючись, чи то турки, чи татари. Справа для нього була досить легкою, адже число його воїнів набагато переважало. Він їх вирубав упень, залишивши тільки кількох «язиків» для відправки великому князеві московському. Він отаборився у цьому місці, очікуючи наказів цього володаря. Юрій Хмельницький був тут убитий (*George Kemielniski y fut tué*), а Маймар Ага з великими труднощами зміг уникнути цієї жахливої небезпеки й був надзвичайно щасливий, що зміг утекти морем.

Перекладено за: *De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secrétaire de l'ambassade de France à la Porte.* – Paris: Gueroult, 1689. – 314 p.; Rééd. – La Haye: Chez Jacques Carrel, 1689. – 210 p. – P.147–148

Примітки:

1 – Від слова «каїк» або «саїк» походить назва козацької чайки.

№3

Свідчення шевальє де Божо (Ф.-П.Далерака) про отрусення турками Ю.Хмельницького

Турки, завоювавши цю провінцію, залишили у цій країні керувати управителя під іменем князя України (*sous le nom de Prince d'Ukraine*), що перебував у залежності від них подібно тій, яку мають господарі Валахії, Молдавії та Трансільванії. Той управитель, який був поставлений тут першим, був сином того козака, який колись підняв повстання під час правління Владислава, сина Сигізмунда. Його звали Хмельницький (*Chmielnicki*) (інші називають його *Chuminsko*, що треба вимовляти як *Schmielnieski*)¹. Але турки його незабаром отруїли.

Перекладено за: *Beaujeu. Memoires du chevalier de Beaujeu, contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des Relations particulieres des Affaires de ces Pays-là, depuis l'année MDMDLXXIX.* – Amsterdam: Chez les Héritiers d'Antoine Schelte, 1700. – 490 p. – P.91

Примітки:

1 – Насправді Юрієві Хмельницькому передував Петро Дорошенко.

The article reviewed the state of French public familiarity with the course of military operations in the Ukraine in the second half of XVIIth century, analyzed the reasons for the interest of French diplomats to the personality of Yurii Khmel'nyts'kyi, collected their testimonies about him.

В.І.Милько*

УЧАСТЬ ДЕПУТАТІВ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ТА МІСТ У РОБОТІ І–ІV ДЕРЖАВНИХ ДУМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1906–1917 рр.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Проаналізовано стан розробки в історіографії проблеми участі депутатів від українських губерній та міст у роботі І–ІV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.). Визначено ряд особливостей наукової реконструкції, основні напрями, етапи та тенденції дослідження.

Сучасний розвиток вітчизняної історичної науки вимагає пошуку нових методологічних засад та логічних узагальнень, актуалізує необхідність напрацювання інноваційних підходів при вивченні історичних явищ і процесів, розширення дослідницького інструментарію. При цьому розгляд будь-якої проблематики повинен ґрунтуватися на основі теоретичних здобутків попередників, що забезпечить подальший ефективний аналіз та об'єктивне відображення минулого. Відтак ґрунтовне вивчення такого питання (актуального насамперед для розвитку сучасного українського парламентаризму), як участь депутатів від українських губерній і міст у роботі І–ІV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.) неможливе без урахування поліваріативних концептуальних підходів до цієї проблематики, аналізу історіографічних досягнень, з'ясування їх стану, головних тенденцій і перспектив розвитку.

Зважаючи на те, що історіографія діяльності І–ІV Державних дум Російської імперії досить різнопланова як у кількісному, так і тематичному планах (понад 6 тис. праць¹), постає необхідність застосування у ході її аналізу репрезентативної вибірки. Дослідницький інтерес для нас мають роботи, проблемна тематика яких охоплює насамперед етносоціальний та політичний склад, діяльність депутатів від українських губерній і міст в імперському парламенті. Такий умовно-тематичний відбір не означає ігнорування важливих у методологічному плані робіт фонового характеру й загальної історіографії діяльності Державних дум, яка репрезентує новітні підходи до вивчення проблеми, однак дозволяє виключити інформаційно-узагальнюючі студії. Комплекс проаналізованих нами досліджень охоплює історіографічні праці переважно українських (у тому числі діаспорних) та російських дослідників і відповідно до загальноприйнятої періодизації поділяється на три групи: розвідки дорадянського, радянського й сучасного періодів.

Поява перших робіт на думську тематику пов'язана з оголошенням 6 серпня 1905 р. затвердженого імператором Миколою II «Положення про вибори в Державну думу», в якому було задекларовано скликання в Російській імперії законодавчого представницького органу (т.зв. «Булігінська дума»). Однак початок системного наукового вивчення історії думи, на наш погляд, пов'язаний із наступним, 1906 р., тобто, початком роботи парламенту. Натомість студії, присвячені політичній боротьбі 1905 – початку 1906 рр. навколо конституційної реформи, стосуються проблематики історії держави і права.

* Милько Володимир Іванович – аспірант відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ.

¹ Могилевский К.И., Циунчук Р.А., Шелохаев В.В. Государственная дума России как историографическая проблема // Вопросы истории. – 2007. – №11. – С.3–17.

Аналіз досліджень дорадянського періоду (1906–1917 рр.) дозволяє назвати його також періодом становлення думської історіографії, який охоплював здебільшого студії авторів – безпосередніх учасників тогочасних подій, активних депутатів Державної думи чотирьох скликань, лідерів партій/фракцій, відомих громадських діячів. Зважаючи на це, праці цієї групи вирізняє наративно-публіцистичний стиль, ідейно-партійна заангажованість, що цілком відображало своєрідність політичної боротьби у суспільстві на початку ХХ ст. Розгляд цих розвідок вимагає врахування суб'єктивності наведених у них оцінок, які залежали від партійної належності автора, його лояльності або опозиційності до імперської влади. До того ж вони мають більше документальну цінність, що вимагає перевірки достовірності поданої в них інформації шляхом комплексного зіставлення з різними видами джерел. Серед російських дослідників, праці яких мають значення для розуміння загальних особливостей роботи та механізму функціонування думи як державного органу, її політичного й соціального складу перш за все необхідно виділити М.Бородіна², Т.Локтя³, А.Цитрона⁴.

Вітчизняну історіографію дорадянського періоду вивчення питання участі депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії репрезентовано розвідками відомих громадсько-політичних діячів, головним чином представників українського національного руху. Якісним змістовим наповненням вирізняються статті М.Грушевського (опубліковані в тижневику «Украинский вестник» та щомісячнику «Украинская жизнь»), в яких зроблено спробу теоретичного обґрунтування думської позиції парламентарів із національного та соціально-економічних питань⁵. Висвітленню місця та ролі «українського питання» в парламенті різних скликань присвячено статті й наукові студії Д.Дорошенка⁶, С.Єфремова⁷, О.Лотоцького⁸, О.Матушевського⁹, С.Петлюри¹⁰, В.Садовського¹¹ та ін.

Зосереджуючись переважно на висвітленні особливостей створення та діяльності Українських парламентських громад у I–II думах, вітчизняні дослідники дорадянського періоду досить критично оцінювали роботу депутатів проурядових фракцій та груп, обрання яких пов'язувалося з обмеженням виборчих прав нижчих соціальних категорій (селян та робітників) і наданням особливих переваг дворянству й духівництву.

² *Бородин Н.* Личный состав Первой государственной думы, её организация и статистические сведения о членах // Первая государственная дума. – Вып. 1: Политическое значение Первой думы: Сб. ст. – Санкт-Петербург. – 1907. – С.23–27.

³ *Локоть Т.В.* Политические партии и группы в Государственной думе. – Москва, 1907. – 317 с.

⁴ *Цитрон А.* 72 дня Первого русского парламента. – Б.м., 1906. – 167 с.

⁵ *Грушевский М.* Вопрос дня // Украинский вестник. – 1906. – №2. – С.75–82; *Его же.* Наши требования // Там же. – 1906. – №5. – С.268–273; *Его же.* После распушения думы // Там же. – 1906. – №9. – С.627–632; *Его же.* На новом пути (По поводу думских выступлений по украинскому вопросу) // Украинская жизнь. – 1913. – №7/8. – С.5–14.

⁶ *Дорошенко Д.* Україна в 1906 році // Україна. – 1907. – Січень. – С.1–29; *Його ж.* З українського життя // Там само. – 1907. – Лютий. – С.97–101.

⁷ *Ефремов С.* Приказ жизни (к дебатам в Государственной думе по украинскому вопросу) // Украинская жизнь. – 1912. – №6. – С.35–42.

⁸ Друкувався під псевдонімом «О.Білоусенко»; *Билоусенко О.* Украинские моменты в холмском вопросе // Украинская жизнь. – 1912. – №3. – С.10–23; *Его же.* Украинский вопрос в четвертой думе // Там же. – 1913. – №6. – С.21–34.

⁹ *Матушевский О.Ф.* Українська громада в другій Державній думі // Літературно-науковий вістник. – Т.ХХХІХ. – Кн.7. – К., 1907. – С.80–98.

¹⁰ *Петлюра С.* З українського життя // Україна. – 1907. – Март. – С.129–139; Априль. – С.20–36; Травень. – С.47–64 та ін.

¹¹ *Садовский В.* Украинский вопрос в третьей думе // Украинская жизнь. – 1912. – №5. – С.17–27.

У період діяльності III–IV Державних дум (1907–1917 рр.) українська історіографія розвивалась у напрямі розробки проблеми ролі депутатів загальноросійських парламентських груп в «українському питанні». Однак якщо опозиційні фракції кадетів чи соціал-демократів асоціювалися певною мірою як союзники¹², то відповідно їй подавалися переважно позитивні оцінки їхньої роботи, тоді як позиція депутатів – представників ідеологічно протилежного політичного табору, зокрема проурядових груп (праві та правоцентристські фракції), незмінно зазнавала критики, а часом і відвертого глузування (статті С.Петлюри, М.Грушевського, С.Єфремова¹³). Окремо в дорадянському історіографічному періоді слід виділити праці В.Дорошенка, М.Залізняка, М.Порша, надруковані у Західній Україні, в яких у ході аналізу суспільно-політичного життя на українських землях присутні згадки про діяльність Українських парламентських громад у I–II Державних думах¹⁴.

Таким чином, вітчизняна історіографія дорадянського періоду (1906–1917 рр.) у висвітленні проблеми участі депутатів від українських губерній і міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії за своїми оцінками, методологічними підходами, стилем подачі матеріалу та рівнем аналізу не відрізнялася від аналогічних робіт російських авторів. Оцінки, що їх українські дослідники давали самому факту скликання парламенту на початку XX ст. та значенню його діяльності, залежали від їх політичної ідентифікації, яка в більшості випадків мала соціалістичний характер, тому відповідні висновки вирізнялися високим ступенем антиурядової критики. При цьому великий інтерес викликали питання про партійно-фракційний склад Українських парламентських груп I–II дум, соціальний портрет депутатів та їх законодавчу діяльність. Суб'єктивізм історіографічного доробку 1906–1917 рр. обумовив репрезентацію лише напрямків дослідницьких підходів і можливу тематику вивчення проблеми, що, утім, означало започаткування процесу розгляду діяльності українських депутатів у складі імперського парламенту та формувало передумови її об'єктивного наукового аналізу.

Завершення дореволюційного періоду історіографії проблеми ми визначаємо 1917-м роком, натомість нижньою межею радянського періоду слід уважати початок 1920-х рр., що обумовлюється відсутністю протягом 1917–1921 рр. наукових студій з означеної проблематики. Необхідно констатувати, що появі перших робіт з історії участі окремих політичних партій та організацій у діяльності I–IV Державних дум¹⁵ (у т.ч. і західноукраїнських дослідників¹⁶) передував вихід дотичних до визначеної тематики праць з єврейського національного питання періоду революції 1905–1907 рр.¹⁷, а також мемуарних аналітично-біографічних

¹² Винниченко В. В чѣм наша сила? // Украинская жизнь. – 1915. – №7. – С.13–18; Украинский вопрос в бюджетной комиссии Государственной думы // Там же. – 1916. – №1. – С.87 та ін.

¹³ Петлюра С. Случайные заметки: Государственный прозорливец г. Савенко // Украинская жизнь. – 1915. – №5/6. – С.90–97; Грушевский М. Как понимать? // Там же. – 1916. – №4/5. – С.7–10; Ефремов С. На очереди // Там же. – №10/11. – С.8–20 та ін.

¹⁴ Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1916. – 116 с.; Залізняк М. Російська Україна й її відродження. – Л., 1910. – 72 с.; Порш М.В. Сучасний момент в житті української нації // На теми дня: Зб. ст. – Л., 1910. – С.1–18.

¹⁵ Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (б-ов) Украины. – Х., 1923. – 248 с.; Рафес М. Очерки по истории Бунда. – Москва, 1923. – 440 с.

¹⁶ Дорошенко В. Революційна українська партія. – Л.; К., 1921. – 40 с.

¹⁷ Берлин И. Исторические судьбы еврейского народа на территории русского государства. – Петроград, 1919. – 200 с.; Гольштейн А.М. Среди еврейства (1905–1907). – Петроград, 1918. – 232 с.

записок колишніх членів парламенту, державних чиновників вищого рангу¹⁸, які мають джерелознавчий характер і є важливими для розуміння загально-історичного суспільно-політичного контексту початку ХХ ст.

Радикальні зміни основ державно-політичного, соціально-економічного й культурного життя в період Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. вплинули також на розвиток історіографії та напрями наукового пошуку при дослідженні питання участі в роботі парламенту Російської імперії депутатів від українських губерній і міст.

Остаточне закріплення більшовиків при владі в Україні на початку 1920-х рр. обумовило поступове утвердження класового підходу у вітчизняній історичній науці. Лідер російських комуністів В.Ленін представницькі інститути, зокрема Державну думу, визначав як «парламентський кретинізм»¹⁹, а сталінський короткий курс історії ВКП(б) – як «безсилий придаток царизму»²⁰. Таке бачення радянських «вождів» обумовило характер оцінок істориками СРСР (у тому числі й УСРР/УРСР) досвіду російського парламентаризму початку ХХ ст. та аж ніяк не могло сприяти глибокому й різноаспектному аналізу участі в роботі I–IV Державних дум Російської імперії депутатів від українських губерній і міст. Однак поширення компартійної ідеології не означало повного ігнорування радянськими дослідниками вивчення цієї теми, оскільки, наприклад, аналіз перебігу та результатів виборів до дум (а відтак і їх роботи) давав, за висловом В.Леніна, «об'єктивний матеріал про погляди, настрої, а відповідно й інтереси різних класів суспільства»²¹.

В основу періодизації історіографії діяльності I–IV Державних дум у радянську добу ми поклали концепт суспільно-політичних процесів у СРСР, що також впливали на формування підходів до вивчення проблеми, відповідно до якого можна виділити такі етапи: 1) початок 1920-х рр. – початок 1930-х рр.; 2) 1930-ті – середина 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х – 1991 рр.

Аналіз перших досліджень початку 1920-х рр. (О.Слепков²², М.Томсинський²³, М.Корбут²⁴) свідчить про поступове утвердження методологічних підходів марксистської школи в радянській історіографії, зосередження основної уваги на проблемах, пов'язаних із класовою боротьбою та робітничим питанням у I–IV Державних думах Російської імперії. Саме праці цього періоду визначили предметне коло наукової проблематики, яка розроблялася вченими протягом наступних десятиліть: виборчі кампанії і участь у них соціалістичних партій, думська тактика більшовиків, класові суперечності в парламенті та ін.

¹⁸ Родзянко М.В. Государственная дума и Февральская 1917 г. революция. – Ростов-на-Дону, 1919. – 64 с.; Шванебах П. Записки сановника: Политика П.А.Столыпина и Вторая государственная дума // Голос минувшего. – 1918. – №1/3. – С.115–138.

¹⁹ Ленин В.И. Две тактики социал-демократии в демократической революции // *Его же*. Полное собрание сочинений. 5-е изд. – Москва, 1960. – Т.11. – С.53; *Его же*. Итоги выборов // Там же. – Москва, 1968. – Т.22. – С.332.

²⁰ История Всесоюзной коммунистической партии (большевик): Краткий курс / Под ред. Комиссии ЦК ВКП(б); одобрен ЦК ВКП(б), 1938 г. – Москва, 1946. – С.83.

²¹ Ленин В.И. Итоги выборов. – С.332.

²² Слепков А.Н. Классовые противоречия в I Государственной думе. – Москва; Петроград, 1923. – 148 с.

²³ Томсинский С.Г. Борьба классов и партий в 1-й Государственной думе. – Ростов-на-Дону, Краснодар, 1924. – 103 с.; *Его же*. Борьба классов и партий во второй Государственной думе. – Москва, 1924. – 175 с.

²⁴ Корбут М.А. Рабочее законодательство III Государственной думы // Учёные записки Казанского университета. – 1923. – Т.85. – Кн.2. – С.327–347.

Слід констатувати, що роботи радянських дослідників характеризуються ідеологічною заангажованістю та єдністю марксистсько-ленінського методологічного підходу, аналізом подій відповідно до загальноприйнятої ідейно-політичної схеми вивчення історії. Однак при цьому науковий доробок історіографії періоду 1920-х – початку 1930-х рр. вирізняється певною об'єктивністю висновків та оцінок (що не властиво для наступних десятиліть), обмеженим плюралізмом думок при з'ясуванні окремих аспектів роботи Державних дум, зокрема «українського питання» в контексті дослідження історії українських політичних партій та революційних організацій²⁵. Так, А.Зекцер, аналізуючи розвиток робітничого руху, висвітлив особливості перебігу виборчої кампанії до I–II дум у регіональному розрізі (на прикладі Поділля)²⁶, С.Свідзінський – у контексті діяльності селянських спілок подав кількісні характеристики й розкрив участь українських депутатів у роботі Трудової групи I–II Державних дум (1906–1907 рр.), парламентських дебатах з аграрного питання²⁷.

Найбільш предметним дослідженням цього періоду радянської історіографії стала присвячена українській соціал-демократичній організації «Спілка» праця А.Ріша²⁸, яка вирізняється об'єктивністю викладу матеріалу та відсутністю розлогих цитувань В.Леніна, що було характерною рисою студій періоду 1930–1980-х рр. Заслуговує на увагу такий висновок дослідника: ««Спілка» не мала своєї національної програми, не підкреслювала, що вона є українською організацією, і проте сама не усвідомлювала того, що вона є зародком соціал-демократичної партії України»²⁹. Важливість для нас мають також додатки, розміщені у цьому дослідженні, зокрема тексти селянських наказів депутатам II думи, брошура «Кого обирати до Держдуми» тощо.

Спільною рисою історіографічних праць цього періоду, зокрема Д.Заславського, В.Залезького, В.Стального, є зосередження уваги авторів насамперед на аналізі діяльності депутатів соціал-демократичної фракції, який зазвичай подавався у контексті протиставлення політичним опонентам – представникам правочентристських і правих парламентських груп³⁰. Ці дослідники виробили історіографічний концепт: наростання революційного руху активізувало контрреволюційні настрої середнього класу в містах, який під впливом економічної кризи початку ХХ ст., поразки імперії в російсько-японській війні та Першої російської демократичної революції згуртувався у політичні організації ліберально-консервативного спрямування й використовувався самодержавством (за допомогою дворянства та духівництва) для придушення революційних настроїв у суспільстві³¹.

Закордонна історіографія проблеми періоду 1920–1930 рр. (головним чином українська діаспорна та еміграційна), а також західноукраїнська, на відміну

²⁵ Гермайзе О. 25-ліття Революційній українській партії (РУП) // Життя і революція. – 1925. – №3. – С.20–24; Його ж. Нариси з історії революційного руху на Україні: В 2 т. – Т.1. – К., 1926. – 388 с.; Яворський М.І. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – Х., 1927. – Т.1. – 414 с.

²⁶ Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. – Ч.П: Робітничий рух та діяльність революційних організацій. 1904–1906. – Вінниця, 1925. – 125 с.

²⁷ Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // Літопис революції: Журнал історії партії ЦК КП(б)У. – 1929. – №1. – С.145–171.

²⁸ Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спілки». – Х., 1926. – 144 с.

²⁹ Там же. – С.107.

³⁰ Заславський Д. Рыцарь чёрной сотни Шульгин. – Ленинград, 1925. – 72 с.; Залезский В.Н. Монархисты. – Х., 1929. – 75 с.; Стальный В. Кадеты (Конституционно-демократическая партия народной свободы). – Х., 1929. – 61 с.

³¹ Залезский В.Н. Монархисты. – С.12.

від радянської, розвивалася рівномірно й представлена узагальнюючими працями Д.Дорошенка³², О.Терлецького³³, П.Феденка³⁴, які містять переважно загальний матеріал про склад і діяльність депутатів від українських губерній та міст у I–II Державних думах.

Поряд із кількісним збільшенням досліджень, присвячених діяльності більшовицьких депутатів³⁵, радянська історіографія 1930-х – середини 1950-х рр. вирізняється започаткуванням вивчення проблеми місця та ролі «національного питання» у роботі I–IV Державних дум (дисертації А.Єгіпка³⁶ та М.Кузнецова³⁷). Окремий підрозділ монографії Ф.Лося «Революція 1905–1907 рр. на Україні» присвячено винятково «виборам депутатів в Україні у I і II Державні думи», їх діяльності в парламентських фракціях у взаємозв'язку з революційним селянським і робітничим рухом³⁸. Заідеологізованість деяких висновків зумовлювалася використанням автором переважно матеріалів більшовицької преси і робіт В.Леніна. Критикуючи «оманну» передвиборчу діяльність «виразників інтересів буржуазії» – КДП та УДРП – за намагання «переконати робітників і селян, що без повстання, без революції, мирним шляхом, через думу можна досягти поліпшення долі», Ф.Лось позитивно оцінював роботу лівих партій у I думі, що сприяла згуртуванню селянських парламентарів навколо пролетарських депутатів³⁹. Подібні підходи щодо розгляду думської тематики збереглися й у пізніших працях історика⁴⁰.

У статті «До питання про думську українську громаду в I та II Державній думі» Ф.Лось проаналізував кількісний та етнічний склад, особливості парламентської роботи українських думських груп. Однак зроблений ним висновок про негативний вплив розмежування депутатів за національною ознакою на єдність загально-російського революційного руху був традиційним для історіографії цього періоду. Поряд із цим, дослідник уважав доцільними прагнення парламентарів від українських губерній і міст відстоювати громадянські права українського народу⁴¹.

Процес світоглядної трансформації ставлення українського селянства до виборчого процесу та загалом I–II дум розглянуто в монографії М.Лещенка «Селянський рух на Україні в роки першої російської революції». Основну увагу в ній приділено

³² *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Т. II (від половини XVII ст.). – Варшава, 1933. – 372 с.; *Його ж.* Євген Чикаленко: Його життя і громадська діяльність (1861–1929). – Прага, 1934. – 100 с.

³³ *Терлецький О.С.* Історія України від 1782 до 1917 р. – Л., 1936. – 236 с.

³⁴ *Феденко П.* Український громадський рух у XX ст.: Курс лекцій. – Подєбради, 1934. – 174 с.

³⁵ *Аверьев В.* Партия пролетариата и выборы в Государственную думу // Советское государство и право. – 1937. – №5. – С.27–34; *Лурье М.Л.* Хроника деятельности большевистской фракции IV Государственной думы (1912–1915) // Красная летопись. – 1936. – №2. – С.154–202; *Черменский Е.Д.* I Государственная дума // Исторический журнал. – 1939. – №5. – С.97–110; *Его же.* Выборы в IV Государственную думу // Вопросы истории. – 1947. – №4. – С.21–40.

³⁶ *Егіпка А.П.* Национальный вопрос в III Государственной думе: (Столыпин, план выделения Холмщины из Польши): Дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1948. – 238 с.

³⁷ *Кузнецов Н.Д.* Государственная дума и национальная политика на Кавказе: Дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1950. – 253 с.

³⁸ *Лось Ф.С.* Революція 1905–1907 рр. на Україні. – К., 1955. – 404 с.; *Лещенко М.Н.* Борьба коммунистической партии за створення союзу робітничого класу і селянства в 1905–1907 рр. (за матеріалами Правобережної України) // Революція 1905–1907 рр. на Україні: до 50-річчя Першої російської революції. – К., 1955. – С.93–123; *Його ж.* Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр. – К., 1955. – 232 с.

³⁹ *Лось Ф.С.* Революція 1905–1907 рр. на Україні. – С.373, 388.

⁴⁰ *Лось Ф.С.* Робітничий клас України в 1907–1913 рр. – К., 1962. – 196 с.

⁴¹ *Лось Ф.С.* До питання про думську українську громаду в I та II Державних думах // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1946. – Кн.2. – С.178–184.

більшовицькій агітації на селі, тактиці бойкоту РСДРП(б) виборів в імперський парламент першого скликання та діяльності депутатів-селян, які стояли на соціал-демократичних позиціях (Ф.Васютін, С.Нечитайло, В.Сахно, Є.Чигирик та ін.)⁴².

У цей же період з'являються ґрунтовні дисертаційні дослідження Г.Германа та Г.Габа, присвячені аналізу особливостей проведення виборів до II та IV дум в українських губерніях у складі Російської імперії, в яких охарактеризовано міжпартійну передвиборчу боротьбу, наведено дані про депутатський корпус і проаналізовано його соціальний склад⁴³.

Процес лібералізації у СРСР після XX з'їзду КПРС (1956 р.) дозволив радянським дослідникам завдяки залученню нових видів джерел (спогади й мемуари представників ліберально-демократичного напрямку) та розширенню доступу до архівів урізноманітнити спектр наукової проблематики, наслідком чого стало видання (єдиного і на цей час) збірника документів та матеріалів з історії I–IV Державних дум з оглядовими вступними розділами та низки наукових праць⁴⁴.

Розвиток української історіографії протягом другої половини 1950–1960-х рр. відзначений першою спробою розгляду «українського питання» у діяльності депутатів Державних дум як предмета окремого аналізу. Цьому присвячено статтю Ф.Горовського «Більшовики і українське національне питання в IV Державній думі», в якій досить обережно «піднято на поверхню» нову тему для тогочасної вітчизняної історичної науки⁴⁵. Регіональний аспект дослідження проблеми розкрито В.Сокуреном у розвідці «Боротьба більшовиків Харкова за перемогу ленінської тактики на виборах до IV Державної думи у 1912 р.»⁴⁶.

Період 1970–1980-х рр. був найбільш плідним у дослідженні радянською історіографією «українських аспектів» діяльності I–IV Державних дум. Серед нових напрямів, що розроблялися істориками, слід назвати такі:

- думська тактика за матеріалами більшовицької преси України⁴⁷;
- парламентські дискусії з приводу закриття профспілки металістів заводу Донецько-Юр'ївського металургійного товариства⁴⁸;
- селянські накази I Державній думі (матеріали українських губерній)⁴⁹.

⁴² *Леценко М.Н.* Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956. – 188 с.

⁴³ *Герман Г.О.* Выборы во II Государственную думу на Украине: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1948. – 288 с.; *Габ Г.С.* Выборы в IV Государственную думу по рабочей курии на Украине: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1954. – 258 с.

⁴⁴ Государственная дума в России: Сб. док. / Сост. Ф.И.Калинычев. – Москва, 1957. – 647 с.; *Аврех А.Я.* Столыпин и III дума. – Москва, 1968. – 520 с.; *Его же.* Царизм и IV дума. 1912–1914 гг. – Москва, 1981. – 283 с.; *Бурмистрова Т.Ю.* Национальная политика партии большевиков в первой русской революции 1905–1907 гг. – Ленинград, 1962. – 242 с.; *Калесниченко Д.А.* Трудовики в период первой российской революции. – Москва, 1985. – 320 с.; *Сидельников С.М.* Образование и деятельность первой Государственной думы. – Москва, 1962. – 382 с.; *Черменский Е.Д.* IV Государственная дума и свержение царизма в России. – Москва, 1976. – 316 с.; *Его же.* К истории думской тактики партии большевиков (1905–1914) // Вопросы истории КПСС. – 1981. – №10. – С.42–55; *Шелохаев В.В.* Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905–1907 гг. – К., 1983. – 326 с.; *Его же.* Партия октябристов в период первой российской революции. – Москва, 1987. – 157 с. та ін.

⁴⁵ *Горовский Ф.Я.* Більшовики і українське національне питання в IV Державній думі // Український історичний журнал. – 1958. – №2. – С.3–20.

⁴⁶ *Сокурено В.Ф.* Боротьба більшовиків Харкова за перемогу ленінської тактики на виборах до IV Державної думи у 1912 р. // Там само. – 1960. – №2. – С.109–120.

⁴⁷ *Алексеев Л.Д.* Питання думської тактики на сторінках більшовицької преси України в 1907–1910 рр. // Там само. – 1971. – №3. – С.61–69.

⁴⁸ *Любаров П.Ю.* Боротьба в III Державній думі з приводу закриття профспілки металістів заводу Донецько-Юр'ївського металургійного товариства // Там само. – 1983. – №11. – С.89–96.

⁴⁹ *Михайлова В.И.* Наказы и приговоры сельских сходов первой Государственной думе (на материалах украинских губерний): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1976. – 19 с.

Серед робіт цього періоду варто виокремити дисертаційне дослідження В.Михайлової, яка ввела до наукового обігу новий вид джерел – накази І думі, що дозволило проаналізувати специфічні риси світогляду українського селянства, визначити рівень його довіри до тогочасних політичних партій та виявити вплив на думську тактику окремих депутатів.

Активізація дослідницького інтересу, наукова розробка вченими-істориками 1970–1980-х рр. нових аспектів роботи I–IV Державних дум, поступове оновлення методологічного інструментарію не означали відмови від «старих» тем та звільнення від впливу ідеологічних штампів. Так, до кінця 1980-х рр. для вітчизняних істориків пріоритетними проблемами при вивченні діяльності імперського парламенту початку ХХ ст. залишалися: участь більшовиків у виборчих кампаніях⁵⁰, підтримка думської тактики РСДРП більшовицькими організаціями в Україні⁵¹, селянський рух і класова боротьба в умовах Першої російської демократичної революції 1905–1907 рр. та періоду парламентаризму в Росії⁵².

У роботі «Українське село в революції 1905–1907 рр.» український радянський дослідник селянського руху М.Леценко окремий підрозділ присвятив розгляду «боротьби навколо аграрного питання в I і II Державних думах», однак детально акцентував увагу лише на діяльності думи другого скликання⁵³. Така позиція вченого зумовлювалася бойкотом РСДРП(б) виборів до I думи, та, як наслідок, відсутністю у ній більшовицьких депутатів.

У цілому радянські історики 1970–1980-х рр. у своїх працях традиційно оцінювали українські ліберально-демократичні партії як «дрібнобуржуазні», критикуючи при цьому діяльність місцевих партій соціал-демократичного спектру (перш за все УСДРП) за їх «класову й ідейно-політичну обмеженість», соціальну природу, «хибні» тактичні доктрини⁵⁴.

Важливими в контексті дослідження проблеми участі депутатів від українських губерній і міст є роботи В.Полика, в яких на багатому архівному матеріалі проаналізовано перебіг виборчого процесу до III Державної думи в українських губерніях. У центрі уваги історика перебувало питання участі у виборчій кампанії селянських та робітничих мас, яка цілком справедливо розглядалася в логічному взаємозв'язку не лише з більшовицькими програмними засадами, а й особливостями третьочервненого виборчого закону як головного чинника формування соціально-політичного портрету майбутньої III думи⁵⁵.

Таким чином, незмінний вплив ідеологічного фактора, використання інструментарію лише марксистсько-ленінської методології обумовлювали науковий

⁵⁰ Попик В.І. Більшовики і пролетаріат під час виборів до III Державної думи // Український історичний журнал. – 1981. – №10. – С.86–94.

⁵¹ Давидова Г.С., Гонтар Т.М. Більшовицькі організації України в боротьбі за здійснення думської тактики РСДРП // Наукові праці з історії КПРС: Міжвідом. наук. зб. – 1975. – Вип.77: Партія більшовиків у революції 1905–1907 рр. – С.71–78.

⁵² Леценко М.Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – 360 с.; Лось Ф.Є., Михайлик О.Г. Класова боротьба в українському селі, 1907–1914. – К., 1976. – 284 с.; Шморгун П.М. Україна в період першої російської революції 1905–1907 рр. – К., 1985. – 49 с.

⁵³ Леценко М.Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – 360 с.

⁵⁴ Курас І.Ф. Повчальний урок історії: (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). – К., 1986. – 185 с.

⁵⁵ Попик В.І. Більшовики і пролетаріат під час виборів до III Державної думи // Український історичний журнал. – 1981. – №10. – С.86–94; Його ж. Селянські маси України і вибори до III думи // Там само. – 1978. – №7. – С.81–89.

інтерес радянських дослідників переважно до діяльності соціал-демократичних фракцій та участі у виборах до Державних дум головного рушія майбутньої соціалістичної революції – робітничого класу.

Натомість у працях діаспорних істориків цього періоду головна увага зосереджувалася насамперед на вивченні місця й ролі «українського питання» в політиці Російської імперії на початку ХХ ст. (І.Лисяк-Рудницький⁵⁶, М.Воскобійник⁵⁷, А.Іванцевич⁵⁸, Н.Полонська-Василенко⁵⁹). Окремо зарубіжними дослідниками розглянуто діяльність депутатів українських політичних партій у думах та проаналізовано вплив російських партій (як соціал-демократичних, так і націоналістичних) на суспільно-політичну ситуацію в українських землях (Г.Бошик⁶⁰, Р.Елвуд⁶¹, Р.Едельман⁶²). Спробу комплексного аналізу місця та ролі «українського питання» протягом роботи парламенту всіх чотирьох скликань зроблено професором українського походження Манітобського університету (Вінніпег, Канада) О.Герусом у статті «Українське питання в Російській думі 1906–1917 рр.»⁶³. Необхідно відзначити, що на відміну від радянських істориків названі дослідники 1970–1980-х рр. у своїх працях підкреслювали справедливість відстоювання думськими депутатами національно-культурних і соціально-економічних прав українського народу.

Розгортання процесів демократизації та гласності в умовах «горбачовської перебудови» у СРСР наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., перші демократичні вибори на альтернативній основі (березень 1990 р.), початок діяльності Верховної Ради УРСР, поява політичної опозиції, загострення національного питання у СРСР та наростання суперечностей між союзним центром і республіками вимагали переосмислення історичного минулого, відмови від «стандартних» ідеологічних оцінок і штампів, що започаткувало новий етап у переосмисленні наукової спадщини радянської думської історіографії.

Верхня межа радянського періоду історіографії питання більшістю дослідників окреслюється рубежем 1980–1990-х рр., що пов'язано зі спробами істориків в умовах «перебудови» та політики гласності відійти від загальноприйнятих методологічних підходів. До праць такого характеру слід віднести колективну розвідку російських учених М.Канищевої, М.Леонова, Д.Павлова, С.Степанова, В.Шелохаєва, присвячену огляду новітньої немарксистської історіографії

⁵⁶ *Lysiak-Rudnytsky I.* The Ukrainian National Movement on the Eve of the First World War // *Idem.* Essays in Modern History. – Harvard, 1987. – P.375–377.

⁵⁷ *Voskobiyuk M.* The Nationalities Question in Russia in 1905–1907: A Study in the Origin of Modern Nationalism, with Special Reverence to the Ukrainians: Ph. D. diss. – University of Pensilvania, 1972.

⁵⁸ *Ivankevich A.* The Ukrainian National Movement and Russification: Ph. D. diss. – Northwestern University, 1976.

⁵⁹ *Полонська-Василенко Н.Д.* Історія України. – Мюнхен, 1976, – Т.2. – 608 с.

⁶⁰ *Boshyk G.* The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia, 1900–1917: With Special Reverence to Social-Democracy: D. Phil. Diss. – Oxford, 1981.

⁶¹ *Elwood R.* Russian Social Democracy in the Underground: A Study of the RSDRP in Ukraine, 1907–1914. – Assen, 1974. – 304 p.

⁶² *Edelmann R.* Gentry Politics on the Eve of the Russian Revolution: the Nationalist Party, 1907–1914. – Rutgers University Press, 1980.

⁶³ *Gerus O.W.* The Ukrainian Question in the Russian Duma 1906–1917 // *Studia Ucrainica: An Overview.* – Ottawa, 1984. – P.157–173.

діяльності політичних партій у 1905–1907 рр.⁶⁴, та статтю В.Шелохаєва щодо оцінки кадетами маніфесту від 17 жовтня 1905 р. й Основних законів у редакції від 23 квітня 1906 р.⁶⁵ Однак збереження традиційних класових оцінок діяльності I–IV Державних дум у більшості студій радянських науковців обумовлює визначення безпосередньо 1991 р. нижньою межею сучасної української історіографії досліджуваної нами проблеми.

Відродження парламентаризму вплинуло на активізацію історико-правового інтересу до Державної думи Російської імперії, зокрема її діяльності в останні роки існування царизму, механізму функціонування та регламенту роботи, а також сприяло появі низки публіцистичних оглядових статей⁶⁶. Серед нечисленних досліджень цього періоду, написаних саме на українському матеріалі, заслуговує на увагу монографія згаданого вище дослідника В.Попика – «Політична боротьба на Україні довкола виборів у III Державну думу», яка стала підсумком його багаторічного вивчення даної проблематики. Зосередившись на III думі, автор проаналізував особливості виборчого процесу та подав детальний соціально-політичний портрет депутатів від українських губерній і міст⁶⁷. Водночас, розкриваючи становище російських політичних партій і блоків, дослідник оминув увагою участь українських ліберально-демократичних партій у виборчій кампанії.

Загалом історіографія рубежу кінця 1980-х рр. – початку 1990 р. характеризується розширенням джерельної бази, зокрема використанням стенографічних звітів засідань I–IV Державних дум, а також розробкою нового термінологічного інструментарію, урізноманітненням тематики, у тому числі й у напрямку вивчення місця та ролі «українського питання» в діяльності російського представницького органу початку XX ст.

Із проголошенням незалежності України розпочинається якісно новий етап розвитку вітчизняної історіографії, що стосується насамперед переосмислення історії українських земель у складі Російської імперії періоду національного відродження. Теоретичною основою для цього слугували низка фонових статей, монографічні та колективні праці історичного і політологічного характеру В.Верстюка, О.Голобуцького та В.Кулика, Я.Грицака, Т.Гунчака, Г.Касьянова, М.Кармазіної, І.Коляди, В.Литвина, В.Сарбея, О.Реєнта, П.Шморгуна, Н.Щербак та ін.⁶⁸, які значно вплинули на оновлення методологічного інструментарію дослідження історії України (у тому числі і політичної⁶⁹) періоду другої половини

⁶⁴ Канищева Н.И., Леонов М.И., Павлов Д.Б., Степанов С.А., Шелохаев В.В. Политические партии в России в 1905–1907 гг. (обзор новейшей немарксистской историографии) // История СССР. – 1989. – №6. – С.169–173.

⁶⁵ Шелохаев В.В. Оценка кадетами Манифеста 17 октября 1905 г. и Основных государственных законов 23 апреля 1906 г. // Государственные учреждения и общественные организации СССР: Проблемы и факты: Межвуз. сб. науч. тр. – Москва, 1989. – С.115–124.

⁶⁶ Аврех А.Я. Царизм накануне свержения. – Москва, 1989. – 256 с.; Смирнов А.Ф. Государственная дума Российской империи 1906–1917 гг.: Историко-правовой очерк. – Москва, 1989. – 624 с.; Шацкило К.Ф. Первая Государственная дума // Народный депутат. – Москва, 1990. – №3. – С.104–108 та ін.

⁶⁷ Попик В.И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу. – К., 1989. – 100 с.

⁶⁸ Детальніше про зміну дослідницьких пріоритетів у вивченні історії України XIX – поч. XX ст. див.: Реєнт О.П. Історичні події в Україні XIX – поч. XX ст.: сучасний дослідницький інтерес // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – №6. – С.7–12.

⁶⁹ Політична історія України. XX ст.: У 6 т. – К., 2002–2003. – Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). – К., 2002. – 424 с.

XIX – початку XX ст., головним чином проблем національно-визвольного руху⁷⁰, «українського питання»⁷¹, діяльності української інтелігенції⁷² тощо.

В умовах формування багатопартійності та становлення парламентаризму на пострадянському просторі вчені продовжують виявляти жвавий науковий інтерес до вивчення історичного досвіду роботи I–IV Державних дум Російської імперії. Пальма першості у цьому плані належить сучасній російській історіографії, яка представлена численними довідковими, монографічними та дисертаційними роботами, де розкрито особливості функціонування парламенту, діяльність окремих загальноросійських фракцій чи відомих депутатів, джерелознавчі та історіографічні аспекти проблеми⁷³. Плуралізм у виборі методологічних парадигм дозволив значно розширити тематику досліджень, зокрема у напрямку вивчення «національного питання» та участі в роботі I–IV Державних дум депутатів різних конфесійних, етнічних, соціально-економічних і регіональних груп⁷⁴.

Особливо важливе значення для створення цілісного соціально-політичного й етнічного портрета депутатів від українських губерній та міст I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.) має фундаментальне російське видання – «Державна дума Російської імперії (1906–1917): енциклопедія», що містить довідкові статті не лише про всіх парламентарів, а й про основні напрями діяльності думи, особливості її функціонування тощо⁷⁵.

Висвітленню безпосередньо «українського питання» в російському парламенті початку XX ст. присвячено роботи сучасних зарубіжних науковців (у тому числі російських) О. Андрієвського⁷⁶, С. Брейяра⁷⁷, Д. Бондаренко та Н. Крестовської⁷⁸, Т. Вікса⁷⁹, І. Михутіної⁸⁰. Слід зазначити, що у джерелознавчому плані дослідження американських і європейських істориків відрізняються від російських широким використанням мемуарів і епістолярію, а не архівних матеріалів, позитивними оцінками діяльності українських фракційних утворень у I–II Державних думах Російської імперії. Серед таких досліджень слід окремо згадати фундаментальну

⁷⁰ Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994. – 189 с.

⁷¹ Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): У 3 ч. – К., 1999. – Ч.1. – 205 с.; Ч.2. – 487 с.; Ч.3. – 276 с.

⁷² Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. – К., 1994. – Кн.1. – 138 с.

⁷³ Демин В.А. Государственная дума России (1906–1917 гг.): Механизм функционирования. – Москва, 1996. – 216 с.; Кирьянов И.К., Лукьянов М.Н. Парламент самодержавной России. Государственная дума и её депутаты, 1906–1907 гг. – Пермь, 1995. – 238 с.; Смирнов А.Ф. Государственная дума Российской империи 1906–1917: историко-правовой очерк. 2-е изд. – Москва, 2010. – 656 с.

⁷⁴ Вельможко И.Н. Национальный вопрос в деятельности III и IV Государственных дум: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1998. – 28 с.; Замахова Е.Д. Депутаты от православного духовенства в Третьей Государственной думе: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1993. – 21 с.; Зорин В.Ю., Аманжолова Д.А., Кулешов С.В. Национальный вопрос в Государственных думах России: опыт законотворчества. – Москва, 1999. – 501 с.; Цунчук Р.А. Думская модель парламентаризма в Российской империи: этноконфессиональное и региональное измерения. – Казань, 2004. – 415 с.

⁷⁵ Государственная дума Российской империи (1906–1917): энциклопедия. – Москва, 2008. – 735 с.

⁷⁶ Andrewsky O. The Politics of National Identity: the Ukrainian Question in Russia, 1904–1912: Ph. D. Diss. – Harvard, 1991. – 485 p.

⁷⁷ Брейяр С. Партия кадетов и украинский вопрос (1905–1917) // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – Вып.1. – Москва, 1995. – С.94–95; Его же. Украина, Россия и кадеты // In memoriam: Исторический сборник. – Москва; Санкт-Петербург, 1995. – С.350–361.

⁷⁸ Бондаренко Д., Крестовская Н. Украинский вопрос в Государственной думе (1906–1917) // Россия-XXI. – 2001. – №6. – С.92–117.

⁷⁹ Weeks T. Nation and the State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914. – Northern Illinois University Press, 1996. – 297 p.

⁸⁰ Михутина И. Украинский вопрос в России (XIX – начало XX в.). – Москва, 2003. – 287 с.

працю німецького історика А.Капеллера «Росія – багатонаціональна імперія. Виникнення. Історія. Розпад», в якій, аналізуючи російську національну політику на початку ХХ ст., автор згадує про українські парламентські громади та виокремлює три напрями їх роботи: аграрний, мовний і питання автономії⁸¹.

У період 1990-х рр. – початку ХХІ ст., подібно до російської, розвиток української історіографії характеризується всебічним розширенням архівної джерельної бази, спробами відійти від стереотипів радянської історичної науки, використанням міждисциплінарних підходів та принципів досліджень (у першу чергу синергетичних теорій, методів політичного аналізу й соціального конструктивізму) та ін. При цьому тематика робіт стосується переважно парламентської діяльності депутатів від українських губерній і міст, їх політичного портрета, співробітництва з загальноросійськими фракціями щодо вирішення питань національно-культурного та соціально-економічного розвитку українських земель тощо.

Вектор дослідницьких інтересів вітчизняних науковців на початку 1990-х рр. кардинально змінився з соціально-демократичної (більшовицької) думської тематики на національно-демократичну й ліберальну. Більшість студій останніх десятиліть, на наш погляд, доцільно тематично класифікувати таким чином: а) організація виборчого процесу до I–IV Державних дум та його особливості в українських губерніях і містах⁸²; б) думська тактика різних соціально-політичних та професійних груп парламентарів⁸³; в) парламентська діяльність окремих відомих українських депутатів, їх соціально-професійний портрет⁸⁴; г) соціально-економічні та національно-культурні питання розвитку українських земель у роботі I–IV Державних дум Російської імперії⁸⁵.

⁸¹ Kappeler A. Russland als Vielvoeckerreich: Entstehung. Geschichte. Zerfall. – München, 1993. – 395 s.

⁸² Бучин М. Вибори до Державної думи Російської імперії: правовий аналіз рівня дотримання демократичних принципів виборів // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Вип.21. – С.3–6; Донченко С. Ліберали України та вибори до I думи // Бористен. – 2003. – №10 (148). – С.16–19; Конык А.А. Украинские крестьяне на выборах в I Государственную думу // Отечественная история. – 2006. – №3. – С.103–114; Циганюк М. Тактика політичних партій та організацій Російської імперії під час виборів до I Державної думи в Україні // Проблеми історії України XIX – поч. ХХ ст. – К., 2005. – №9. – С.264–274 та ін.

⁸³ Коник О. Інженери у складі депутації від українських губерній у Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.) // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі досі сторінки: Науковий щорічник: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип.6. – С.161–168; Його ж. Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С.58–67; Сичова В. Формування моделей інституційної взаємодії української парламентської опозиції з системами державного управління Австрії та Росії (XIX – початок ХХ ст.) // Державне будівництво: електронне наукове фахове видання. – 2009. – №1. – С.1–21 [Електронний ресурс]: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeVu/2009-1/doc/4/05.pdf>

⁸⁴ Демченко Т., Курас Г. І.Л. Праг «славний український діяч» // Український історичний журнал. – 1993. – №10. – С.95–104; Задерейчук А.А. Деятельность Владимира Эдуардовича Фальц-Фейна в Государственной думе Российской империи III созыва // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського: Серія: Історія. – 2008. – Т.21 (60), №1. – С.63–74; Коник О. Професор Михайло Алексеенко на першій сесії російської Державної думи III скликання // Проблеми політичної історії України. – 2010. – №5. – С.122–131; Шенорікова С. Політична діяльність Абдурешита Медієва // Наукові праці Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип.ХVII. – С.162–164 та ін.

⁸⁵ Білокінь О.І. Питання про українську школу в III думі (1907–1912 рр.) // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди: Серія: Історія та географія. – Вип.3. – Х., 1999. – С.209–216; Гайдай О.М. Питання української освіти в Державній думі на початку ХХ ст. // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: Зб. наук. праць. – Ч.ІІ. – Миколаїв, 1998. – С.48–50; Коваленко Л. Висвітлення українського питання в Державних думах Російської імперії на сторінках преси // Право України. – 2003. – №9. – С.128–133 та ін.

Перші дослідження періоду незалежності України, присвячені діяльності депутатів від українських губерній і міст у I–II Державних думах, з'являються протягом 1992–1993 рр. Це, насамперед, роботи (депоновані наукові праці, статті й опубліковані тези виступів на конференціях) В.Доморослого⁸⁶, М.Козицького⁸⁷, О.Коника⁸⁸, В.Сичової⁸⁹, поява яких стала можливою у зв'язку зі зміною політичної кон'юнктури і відзначена залученням нових архівних джерел і матеріалів української періодичної преси («Украинский вестник», «Рада», «Рідний край»). Новий етап розвитку сучасної української історіографії започатковано дисертаційними дослідженнями на думську тематику. Проте відсутність опублікованих на їх основі монографічних праць звужує простір для ознайомлення з результатами більшого загалу науковців, насамперед у регіонах.

У 1994 – на початку 1995 рр. у Київському університеті ім. Т.Г.Шевченка та відділі історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ В.Доморослий та О.Коник захистили дисертаційні дослідження, присвячені діяльності українських депутатів у I–II Державних думах (1906–1907 рр.), що стало своєрідним рубежем у розвитку вітчизняної історіографії періоду незалежності з цієї проблематики.

Так, В.Доморослий, обравши предметом наукового аналізу діяльність Української громади у I–II Державних думах із розв'язання «українського питання» (права народу, підготовка «Декларації про автономію України», законопроекту «Про загальну освіту» та ін.), аграрної проблематики (форми і методи вирішення, обговорення земельного питання) та комплексу проблем щодо реалізації демократичних прав і свобод (скасування смертної кари, ліквідація воєнно-польових судів, амністія політичним в'язням тощо), зосередився не лише на парламентській роботі депутатів, а й розглянув особливості внутрішньої суспільно-політичної ситуації напередодні проведення виборів та висвітлив роль і значення національно орієнтованих політичних партій в організації виборчих кампаній⁹⁰.

Грунтовну характеристику діяльності селянських депутатів від українських губерній у I–II Державних думах подав О.Коник, комплексний характер дослідженню якого надав розгляд заходів царського уряду щодо організації виборчого процесу в 1906–1907 рр., аналіз професійного, національного і партійного складу соціальної групи парламентарів. Визначаючи особливості парламентської позиції і законодавчої активності селянських депутатів, автор з'ясував також рівень їх національної свідомості та ступінь впливу на них політичних партій⁹¹.

⁸⁶ Доморослий В.І. М.С.Грушевський і українська парламентська Громада в I Державній думі // Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Проблеми національного руху на Україні (до 1917 р.)»: Тези доповідей. – Ч.І. – К.; Миколаїв. 1992. – С.57–59.

⁸⁷ Козицький М.Ю., Доморослий В.І. Українська парламентська громада в I та II Державних думах // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип.173. – С.12–22.

⁸⁸ Коник О.О. Українські селяни в I і II Державних думах // Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Проблеми національного руху на Україні (до 1917 р.)». – Ч.ІІ. – К.; Миколаїв. 1992. – С.15–16; Його ж. Селянські депутати з України і петербурзький Український парламентський клуб (1906–1907 рр.). – Херсон, 1994. – 26 с. та ін.

⁸⁹ Сичова В. Ставлення революційно-демократичної опозиції до національного питання в IV думі // Український історичний збірник. – Х., 1992. – Вип.37/39. – С.135–144.

⁹⁰ Доморослий В.І. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних думах (1906–1907 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 24 с.

⁹¹ Коник О.О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних думах: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 25 с.

Друга половина 1990-х – перше десятиліття ХХІ ст. позначені подальшим посиленням дослідницького інтересу до окремих аспектів вказаної проблематики в регіонах, зокрема в центрах університетської освіти України (Дніпропетровськ, Кам'янець-Подільський, Харків, Херсон, Черкаси, Чернігів, Чернівці тощо). Однією з перших робіт такого характеру стала дисертація В.Сичової «Ліва опозиція в ІV Державній думі», виконана у Харківському державному університеті (нині Харківський національний університет ім. В.Каразіна)⁹². У ході вивчення особливостей парламентської діяльності депутатів-більшовиків, меншовиків і трудовиків, авторка здійснила спробу об'єктивного переосмислення, перегляду оцінок радянської історіографії щодо позиції небільшовицьких лівих фракцій у ІV Державній думі в національному, робітничому та селянському питаннях.

Заслуга у створенні цілісного соціально-політичного, освітнього й вікового портрета українських парламентарів у І–ІІ думах належить дослідниці М.Киян⁹³. Ураховуючи юридичне спрямування роботи, у ній розглянуто правові засади створення і функціонування парламенту, основні аспекти його законотворчої та контролюючої роботи, зокрема охарактеризовано діяльність депутатів від українських губерній і міст із вирішення аграрного та національного питань, їх роль у забезпеченні рівності громадян, розробці відповідних законопроектів.

Особливості постановки «українського питання» у Державних думах Російської імперії всіх скликань (1906–1917 рр.) розкриває дисертаційне дослідження О.Білокінь⁹⁴. Специфіка обраної теми обумовила акцентування уваги як на діяльності Українських парламентських громад у І–ІІ думах, так і на визначенні місця і ролі, а також особливостей реалізації українських національних вимог у законотворчій діяльності загальноросійських фракцій імперського парламенту (особливо, якщо йшлося про ІІІ–ІV думи) з питань національно-культурного та соціально-економічного розвитку. Загалом «українське питання» в Державних думах усіх чотирьох скликань, на думку дисертантки, обговорювалося в подвійному контексті: як частина проблеми реформування і модернізації Російської імперії в цілому, і як проблема національного розвитку українського народу зокрема⁹⁵.

Аналогічним за тематикою, але значно ширшим у географічному плані є дисертаційне дослідження І.Бурди, в якому головну увагу зосереджено на національному питанні, де українське розглянуто поряд із польським та єврейським⁹⁶. Відсутність у лідерів українських політичних партій чіткої позиції насамперед щодо вирішення національного питання (від культурної та національно-територіальної автономії і аж до повної незалежності України), на думку авторки, обумовила низький рівень популярності українських партій серед місцевого населення, і, відтак, необхідність формування ними передвиборчих

⁹² Сичова В.В. Ліва опозиція в ІV Державній думі Росії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1996. – 17 с.

⁹³ Киян М.Ш. Депутати від українських губерній та міст у Державній думі Російської імперії першого та другого скликань (1906–1907): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1998. – 19 с.

⁹⁴ Білокінь О.І. Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2001. – 25 с.

⁹⁵ Там само. – С.21.

⁹⁶ Бурда І.О. Національне питання в Росії 1905–1907 рр. (на матеріалах Державної думи першого та другого скликань): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 17 с.

блоків із загальноросійськими партіями (наприклад, конституційно-демократичною), що негативно позначилося на їхній думській діяльності.

Прикладом зростання наукового інтересу до проблем регіональної історії є дисертаційне дослідження А. Глушковецького «Вибори до Державних дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906–1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії)», предметом якого є напрями, форми і методи діяльності місцевої влади щодо організації виборів у Подільській губернії, передвиборна боротьба у краї та діяльність подільських депутатів⁹⁷. Зосередивши свою увагу на представниках окремого локального соціополітичного простору, автор не просто протиставив одну з численних периферійних груп парламентарів решті депутатів, а визначив їх національну, соціальну та партійну приналежність й особливості діяльності у взаємозв'язку та порівнянні з відповідними загальнодумськими показниками і тенденціями.

Першою комплексною історіографічною працею вивчення «українського питання» в Російській імперії на початку ХХ ст. стала дисертація І. Демуз⁹⁸. Авторка зазначає, що у дореволюційній історіографії найбільш вивченими темами історії діяльності законодавчого органу Російської імперії є: створення українських парламентських груп в думах перших двох скликань і так зване «холмське питання» у III думі. На думку І. Демуз, саме кількісне зростання україномовної преси в революційний період 1905–1907 рр. зумовлювало посилення дослідницької уваги до питання функціонування парламенту перших двох скликань. Натомість історіографія радянського періоду, незважаючи на появу у 1970–1980-х рр. низки праць з історії парламентаризму початку ХХ ст., що ґрунтувалися на залученні широкого фактичного матеріалу, відзначена відсутністю комплексного дослідження обговорення «українського питання» в I–IV Державних думах. Лише сучасні науковці, за справедливим висновком дисертантки, «відмовилися від попередніх стереотипів, що панували в радянській історичній науці, об'єктивно й ґрунтовно оцінили політичні аспекти національних процесів початку ХХ століття»⁹⁹.

Визначальною рисою сучасної української історіографії є поява численних робіт з політичної історії, предметом аналізу яких виступають процес формування української багатопартійності на початку ХХ ст., діяльність найбільш впливових партій, їх участь у виборах до Державних дум Російської імперії. У працях такого характеру, незважаючи на їх непрямий зв'язок із проблемою діяльності українських депутатів у I–IV Державних думах, об'єктивно розкрито тактику деяких партій та особливості їх парламентської роботи (за наявності власного представництва)¹⁰⁰.

⁹⁷ Глушковецький А.Л. Вибори до Державних дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906–1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2008. – 20 с.

⁹⁸ Демуз І.О. Українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. Історіографія: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2008. – 20 с.

⁹⁹ Там само. – С. 12–13.

¹⁰⁰ Ветров Р., Донченко С. Політичні партії України в першій чверті ХХ ст. (1900–1925 рр.). – Дніпропетровськ; Дніпродзержинськ, 2001. – 245 с.; Гусев В.І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1999. – 36 с.; Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці ХІХ – початок ХХ ст. – К., 1999. – 248 с.; Щербін Л.В. Конституційно-демократична партія Росії та українське питання (1905–1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2007. – 19 с. та ін.

Сучасна українська історіографія представлена також ґрунтовними колективними монографіями, окремі розділи яких присвячено українській парламентській репрезентації. Так, у колективній праці «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)», підготовленій Інститутом історії України НАНУ, дослідник О.Коник розкрив склад та особливості роботи селянських депутатів у I–II Державних думах¹⁰¹. Підсумовуючи історичне значення їх участі у парламентському процесі, учений цілком вірно констатує, що вона «об'єктивно пішла на користь українському визвольному рухові. Крім елементарного засвідчення самого факту свого існування на політичній (та навіть етнічній) арені Російської імперії, висунення національних вимог і т.п., парламентські виборчі кампанії і робота [українських депутатів] в думах сприяли консолідації нації, давали її політично активній частині необхідний досвід для майбутньої державотворчої діяльності»¹⁰².

У 2003 р. Інститут історії України НАНУ започаткував фундаментальне видання – «Енциклопедія історії України» (голова редколегії В.А.Смолій), у другому томі якого (літери Г–Д) було вміщено довідкову статтю О.Машкіна «Державна дума Російської імперії», де подано загальні дані про час роботи та повноваження парламенту, його політичний склад¹⁰³. Узагальнюючу характеристику виборчого законодавства й аналіз складу та діяльності українського депутатського корпусу I–IV Державних дум Російської імперії подано О.Реєнтом у колективному три-томному дослідженні (надрукованому у 2-х частинах) Інституту історії України НАНУ – «Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення»¹⁰⁴. Паростки парламентаризму в Російській імперії, на думку вченого, було використано українською громадськістю для захисту національних інтересів. Однак при цьому «діяльність українців у Державній думі, – зазначає історик, – не стала, та й, очевидно, не могла стати магістральним шляхом вирішення українського питання та побудови демократичного ладу. Однак вона сприяла консолідації українства, набуттю досвіду політичної боротьби, утвердженню українців серед інших народів як самодостатньої нації зі своїми інтересами, які мають право на широку реалізацію у суспільній практиці»¹⁰⁵. Загалом це дослідження є унікальним енциклопедичним виданням, в якому крізь призму багатовікової історичної ретроспективи показано участь українців у виробленні форм власного політичного життя.

Крім дисертаційних, монографічних та колективних досліджень сучасна українська історіографія питання участі депутатів від українських губерній і міст у роботі I–IV Державних дум представлена великою кількістю різноаспектних наукових статей. Зокрема, заслуговує на увагу стаття О.Реєнта «Українці у Державній думі Російської імперії», яка на сьогодні є єдиною українською науковою студією, де наведено загальні показники соціально-політичного складу депутатського

¹⁰¹ Коник О.О. Селянські депутати з України в Державних думах Російської імперії // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1999. – Ч. II. – С. 445–487.

¹⁰² Там само. – С. 469–470.

¹⁰³ Машкін О.М. Державна дума Російської імперії // Енциклопедія історії України: Т.2: Г–Д. – К., 2004. – С. 349.

¹⁰⁴ Реєнт О.П. Українці у Державній думі Російської імперії // Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення. – К., 2010. – С. 244–265.

¹⁰⁵ Там само. – С. 260.

корпусу, що представляв українські губернії й міста, та охарактеризовано головні особливості його діяльності в Державній думі усіх чотирьох скликань¹⁰⁶.

На багатій джерельній базі побудовано роботи дослідника О.Коника, в яких розкрито соціально-професійний портрет таких категорій парламентарів від українських губерній і міст I–IV дум, як інженери, професори, селяни тощо¹⁰⁷. Позитивним результатом появи досліджень цього характеру є актуалізація нового аспекту проблеми, а саме визначення зв'язку між особливостями думської тактики, динамікою парламентської активності та професією депутата.

Розгляд особливостей парламентської роботи окремих діячів, складання їх соціально-професійного портрета є досить важливою науковою перспективою. Однак, зважаючи на те, що досі увага істориків більше концентрувалася на вивченні таких відомих парламентарів, як М.Біляшівський, І.Лучицький, І.Петрункевич, актуальним залишається визначення історичної ролі менш колоритних постатей, пересічних українських депутатів (загальна кількість яких становила 102 особи для кожного скликання)¹⁰⁸. Серед учених, які плідно працюють у напрямі персоналізації проблеми, необхідно назвати чернігівську дослідницю Т.Демченко, наукові інтереси якої зосереджено переважно навколо постаті І.Шрага, його ідейного оточення, а також загальному депутатів від Чернігівської губернії в Державних думах Російської імперії¹⁰⁹.

У цілому використання підходу соціального конструктивізму, виокремлення із загального обсягу історичної інформації досягнень окремих видатних особистостей, об'єктивне дослідження їх діяльності та визначення місця у загальнокультурному розвитку українських земель у складі Російської імперії дозволяє виявити й вирішити широке коло наукових проблем, і належить до ряду перспективних у плані детального розгляду об'єктивних процесів соціальної дійсності.

Отже, аналіз основних історіографічних досягнень питання участі депутатів від українських губерній і міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.) дозволяє об'єктивно оцінити існуючі поліваріативні концептуальні підходи й виявити актуальні напрями його подальшої розробки. Нами було з'ясовано, що історіографія проблеми, започаткована безпосередньо діяльністю законодавчого органу, пройшла у своєму розвитку три головні етапи: 1) 1906–1917 рр. – історіографія думського (дорадянського) періоду; 2) початок 1920-х – 1991 рр. – історіографія радянського періоду; 3) з 1991 р. – сучасна історіографія.

Суспільно-політичні умови перебування українських земель у складі Російської імперії до 1917 р. обумовили як опозиційний (залежний від партійних

¹⁰⁶ *Реснт О.П.* Українці у Державній думі Російської імперії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.16. – К., 2009. – С.318–335.

¹⁰⁷ *Коник О.О.* Інженери у складі депутації від українських губерній у Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.) // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі досі сторінки: Науковий щорічник: Зб. наук. праць. – 2009. – Вип.6. – С.161–168; *Його ж.* Освітній рівень та професійні заняття депутатів від українських територій у III Російській думі // Інтелігенція і влада. – Вип.1 (2). – Ч.1. – Одеса, 2002. – С.219–223; *Його ж.* Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С.58–67.

¹⁰⁸ *Дідух Л.В.* Академік М.Ф.Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець XIX – перша чверть XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 17 с.; *Лагунова Н.А.* Наукова та громадсько-політична діяльність І.В.Лучицького: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 19 с.; *Мазур Г.П.* Державно-правові погляди І.І.Петрункевича: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2007. – 20 с. та ін.

¹⁰⁹ *Демченко Т.П.* Батько Шрага – Чернігів, 2008. – 263 с.; *Йї ж.* Чернігівські депутати в Державних думах Російської імперії (1906–1917 рр.) // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2007–2008. – Вип.10. – С.101–107 та ін.

уподобань автора) характер більшості публікацій із проблеми, так і їх тематичне спрямування. У дорадянський період спостерігається домінування вивчення діяльності українських фракційних утворень у парламентах перших двох скликань, а також обговорення «холмського питання» у III думі та заборони святкування 100-річного ювілею від дня народження Т.Шевченка – у IV думі. При цьому нарративна складова помітно переважала над аналітичною.

У радянську добу історіографія проблеми під впливом політичної кон'юнктури стрімко розвивалася в напрямі дослідження портрета соціал-демократичних депутатів (насамперед більшовиків), динаміки обговорення соціальних тем у парламенті та критики позиції ліберально-демократичних партій. У результаті цього фактологічні здобутки за рахунок значного розширення джерельної бази були нівельовані домінуванням монометодології, що на практиці призвело до ігнорування проблеми «українського питання» та окремого вивчення участі у роботі Державних дум депутатів від українських губерній і міст.

Проголошення незалежності України відкрило дослідникам шлях самостійного вибору методологічних принципів історичного дослідження, що у сукупності з наявністю достатньої кількості джерел обумовило появу на сучасному етапі розвитку історичної науки досить широкого кола праць, присвячених діяльності українських депутатів в I–IV Державних думах Російської імперії. Репрезентуючи найновіші підходи та принципи вивчення, науковці у своїх студіях акцентували увагу на роботі Українських парламентських громад і діяльності окремих відомих депутатів, парламентських дебатах із приводу національного питання.

Проте наявність численних досліджень різних аспектів визначеної теми не дозволяє говорити про її вичерпаність. На наш погляд, перспективними для подальшого вивчення є такі напрями проблеми, як: 1) етносоціальний і політичний портрет депутатів усіх скликань парламенту незалежно від їх політичної орієнтації та ставлення до «українського питання»; 2) суспільно-політична активність парламентарів на регіональному рівні (робота з виборцями); 3) динаміка парламентської діяльності стосовно вирішення питань соціально-економічного та національно-культурного розвитку українських земель, не виключаючи депутатів правих і консервативних політичних поглядів.

Дослідження, яке б повною мірою розкривало наведені аспекти, обов'язково вимагає врахування історіографічних концептів різних історичних періодів, а також має ґрунтуватися на основі матеріалів не лише київських архівосховищ, а й окремих українських регіональних (перш за все Дніпропетровська, Харкова, Одеси) та російських. Проблема повноцінного дослідження питання участі у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.) депутатів від українських губерній і міст є перспективною та особливо нагальною.

The state of development of the problem of participation of members of the Ukrainian provinces and cities in the I–IV of the State Dumas of the Russian Empire (1906–1917) in the historiography was analyzed. Determined the number of features historiographic reconstruction, the main directions, stages and trends of research.

П.В.Киридон*

НОМЕНКЛАТУРА: ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті пропонується аналіз термінологічного визначення поняття «номенклатура» у сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії.

Вочевидь одним з індикаторів неоднозначності бачення певної історичної проблеми, дискусійності трактувань аспектів, що її формують, різнобічності теоретичних пояснень і наукових гіпотез є наявність розбіжностей у визначенні ключових понять і термінів, що цю тему супроводжують. Подібну ситуацію спостерігаємо в публікаціях, присвячених історії виникнення та функціонування радянської номенклатури.

Одне з визначень поняття «номенклатура» пропонує матеріал із web-ресурсу «Вікіпедія»: «Прошарок населення Радянського Союзу і країн Східного блоку, який займав різноманітні ключові адміністративні посади в усіх сферах діяльності у цих країнах: уряд, промисловість, сільське господарство, освіта тощо. Як правило, вони були членами комуністичної партії, але є й винятки на кшталт Патріарха Московського і всея Русі, котрий перебував у номенклатурі секретаріату ЦК КПРС»¹.

Зрозуміло, що така характеристика надто загальна, містить неконкретизовані складові (скажімо, визначення номенклатури як прошарку населення), а отже, видається недостатньою для розуміння суті предмета, використання в категоріально-понятійному апараті при дослідженні проблем як безпосередньо історії номенклатури, так і близьких до неї питань вітчизняного минулого тоталітарної доби. Виходячи з цього, щоб максимально конкретизувати змістове наповнення терміна, розглянемо варіанти таких спроб у сучасній науковій літературі.

Зазначимо, що партійну номенклатуру було започатковано з ініціативи генерального секретаря ЦК РКП(б) Й.Сталіна у квітні 1923 р. Метою цього нововведення було впорядкування партійного контролю над кадрами. Так виник список №1, контрольований особисто генсеком. До нього потрапили найвищі державні посади. Було визначено, що призначати на них кандидатів чи звільняти можна тільки за рішенням політбюро або секретаріату ЦК. Невдовзі виник список №2, до якого включили інші важливі керівні посади. За його веденням стежив організаційно-розподільчий відділ Центрального Комітету. Так було започатковано більшовицьку стратегію кадрової політики, яка з часом опинилася під повним контролем із боку партії.

Власне, іншого механізму кадрових заміщень у тих конкретних історичних умовах не було. Зламавши стару царську машину політичної організації управління суспільством, що базувалася на ієрархічно-феодалних і ринкових буржуазних засадах та становила доволі налагоджений механізм, більшовики мали

*Киридон Петро Васильович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

¹ Советская номенклатура [Електронний ресурс]: http://ru.wikipedia.org/wiki/Советская_номенклатура

«на ходу» винаходити йому заміну. У тоталітарній державі, яку вибудовували ленінці, понад усе було важливо забезпечити належний контроль влади над усіма проявами суспільного життя, що вимагало відповідного кадрового супроводу в усіх галузях, і в партійно-радянській сфері – передовсім.

На думку Є.Гімпельсона, більшовики (на відміну від усіх цивілізованих урядів світу) спочатку завоювали владу, а потім почали керувати матеріальним виробництвом. Тож і виникла надмірна централізація управління, котра тільки й вимагала від правлячого режиму взяти під абсолютний контроль усі соціально-економічні процеси, у тому числі призначення управлінців. Згори до низу мала запрацювати кадрова вертикаль, в якій завжди вищий партійний чи (рідше) державний орган контролював ієрархічну розбудову нижчих структур, цілком підпорядкованих волі «верхів» у питаннях призначень, звільнень, переміщень, заміщень відповідальних працівників. Вочевидь так і закладалися передумови до створення нової професійно-управлінської соціальної групи, яка завдяки монополії на управлінські функції по суті розпоряджалася народною власністю².

Російський науковець В.Мохов наголошує: «Із метою соціального контролю над масами, не маючи інших способів соціальної регуляції (ринок, інститути громадянського суспільства), в умовах диспропорцій і дисфункцій соціального розвитку, які загострилися Першою світовою і громадянською війнами, більшовики неминуче були приречені на створення номенклатури. Простіше кажучи, вони не втримали б владу, не створили б економічного підґрунтя свого панування: важкої індустрії»³.

Наступним кроком до номенклатуризації сфери управління країною було розширення підконтрольних списків. Уже 1925 р. у кремлівських кабінетах з'явився список №3, що наповнювався посадами з апаратів партійних і радянських органів, кандидатури на обіймання яких необхідно було узгоджувати з оргрозподільчим відділом ЦК. Найближчими роками названі списки розширювалися. Скажімо, у додаток до списку №3 потрапили регіональні управлінці, керівники великих підприємств, директори значних установ і закладів. Зрештою, усіх провідних функціонерів наприкінці 1920-х рр. було «розписано» за «переліками», а відповідні посади, як стверджує російський дослідник О.Шестак, було включено до радянського Кодексу законів про працю⁴. Аналогічні списки завели собі й регіональні комітети: центральні республіканські, губернські (обласні) та крайові, а згодом – і повітові (районні). Оформилася розгалужена мережа номенклатурних переліків, яка й стала основою системи управління у СРСР. Крім занесених у реєстри, уже в 1920-х рр. було чимало «позаспискових» чиновників. Чисельність тих, які служили в партійно-радянських установах та належали до названих списків, і тих, котрі фактично також перебували під кадровим контрольно-розпорядчим наглядом влади, зросла від 300 тис. (за В.Леніна) до понад 1,8 млн у сталінські часи⁵.

² Гімпельсон Е.Г. Советские управленцы 1917–1920 гг. – Москва, 1998. – С.194–195.

³ Мохов В.П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы [Електронний ресурс]: <http://referatu.net.ua/newreferats/7571/184470>

⁴ Шестак О.И. Стратификационная иерархия дальневосточного общества в 1950-е – 1980-е годы // Ойкумена. – 2010. – №3. – С.59.

⁵ Див. посилання 1.

Термін «радянська номенклатура» в науковий обіг було введено радянським істориком і соціологом неперверненцем-дисидентом М.Восленським, відома нині книга якого⁶ побачила світ на Заході (в Австрії та ФРН) 1980 р. Багато разів перевидана в ряді країн, його праця 1991 р. зрештою дійшла до вітчизняного читача. Саме з цієї публікації бере безпосередній розвиток реалізація інтересу науковців колишнього СРСР до номенклатури як суспільного феномену радянської історії.

Проте й раніше питання займало певне місце у вітчизняній історіографії. Ідеться про роботи компартійних істориків, присвячені виникненню та еволюції управлінського апарату СРСР. При цьому слово «номенклатура» було доволі широковживаним. Як написано в радянському підручнику з партійного будівництва, під нею розумівся «перелік найважливіших посад, кандидатури на які попередньо розглядаються й затверджуються даним партійним комітетом (райкомом, міськкомом, обкомом партії й т.ін.). Звільняються з роботи особи, котрі входять у номенклатуру партійного комітету, теж за його згодою. У номенклатуру включаються працівники, які займають ключові посади»⁷. Слово «номенклатура» вживалося переважно у службовому обігу та діловодстві. Історики радянської доби частіше апелювали до термінів «працівники партійного апарату», «радянські службовці», «керівники (функціонери) громадських організацій» тощо. Загалом радянські наукові дослідження історії номенклатури розвивалися переважно в руслі питань кадрової політики КПРС та партійно-радянського будівництва на різних етапах⁸.

Тим часом усі розуміли: оскільки партія більшовиків, ставши правлячою, наполегливо реалізувала своє бачення політичної системи СРСР як такої, де всі інституції влади перебувають у сфері впливу КПРС, остільки вона потребувала «створення [...] заступників дійсних соціальних суб'єктів [...] та її розширеного, тоталітарного видання [...] – номенклатури. Тому номенклатура не є дітище Сталіна чи «геніальний винахід» Молотова і Кагановича»⁹. Вона постала як органічна складова більшовицького різновиду тоталітаризму. Звичайно, існування номенклатури у СРСР було незаперечним фактом, однак КПРС не бажала розкривати напівсекретні механізми власної конструкції та недемократичні схеми управління суспільством. Визначаючи кандидатури на провідні посади, комуністи тим самим постійно зміцнювали політичний режим, майже гарантуючи суспільну ізоляцію щонайменшим опозиційним проявам.

На зламі 1980–1990-х рр. радянська командно-адміністративна система опинилася під вогнем критики публіцистів і науковців. «Бюрократи» та

⁶ *Восленский М.С.* Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – Москва, 1991. – 624 с.

⁷ *Партийное строительство: Учеб. пособ.* – Москва, 1981. – С.202.

⁸ *Бизюкова И.В.* Кадры: подбор и оценка. – Москва, 1984. – 132 с.; *Вопросы работы КПСС с кадрами на современном этапе / Под ред. М.Д.Кукина.* – Москва, 1976. – 340 с.; *Яцков В.А.* Организация работы с номенклатурой партийных комитетов // Проблемы партийного и государственного строительства. – Вып.2. – Москва, 1982. – С.128–140 та ін.

⁹ *Афанасьев М.Н.* Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России. – 2-е изд., доп. – Москва, 2001. – С.148–149; *Коржихина Т.П.* Советское государство и его учреждения: ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г. – Москва, 1995. – С.25.

«консерватори» практично завжди асоціювалися з апаратниками, тому бюрократія та управління стали поняттями синонімічними. Зрештою, склався стереотип ототожнення з терміном «номенклатура» всіх начальників, чиновників і призначенців, а номенклатура перетворилася, за влучним висловом В.Мохова, на «політичного демона»¹⁰.

Протягом 1990-х – початку 2000-х рр. у посткомуністичних країнах номенклатура стала об'єктом постійного дослідницького інтересу. Проте виникла певна термінологічна плутанина, оскільки науковці, говорячи про радянську політичну систему, почали в одному синонімічному ряді вживати слова «номенклатура», «чиновництво», «апаратники», «функціонери», «управління», «бюрократи». Крім того, набув поширення і запозичений у західних політологів термін «політична еліта», який теж почав уживатися в тісному контексті з названими означеннями. Дедалі частіше застосовувалося й поняття «етакратія» (тотальне панування держави в усіх сферах життєдіяльності суспільства, «влада влади»). Проте характеристики, котрими наділено номенклатуру, виокремлюють її з цього кола. Спробуємо їх узагальнити.

Зарубіжні вчені розглядають поняття «номенклатура» переважно з позицій методологічного плюралізму, причому превалюють ті історичні, філософські та політологічні дослідження, які трактують особливості феномену номенклатури не стільки з класових, скільки з елітистських позицій. Таку традицію було закладено зарубіжними елітологами М.Нартою (Чехословаччина), М.Паренті (США), М.Вебером (Німеччина) та ін. Важливо, що феномен радянської партійно-державної номенклатури вивчався ними з урахуванням концепції «нового класу», розробленої югославським політичним діячем М.Джиласом. Так оформилося еклектичне визначення елітарного правлячого класу СРСР, який мав упорядковану мережу вертикальних і горизонтальних зв'язків, створюючи тим самим особливу політичну систему.

Характерною ознакою західної історіографії є те, що в оцінці політичної організації СРСР визначальними постулатами є антидемократизм і тоталітарність більшовицького ладу. Тому, виходячи з теорії тоталітаризму (Г.Арендт, К.Фридрих, З.Бжезинський та ін.), зарубіжні дослідники заклали підвалини трактування номенклатури як політичного апарату, на який покладалися передусім контрольні функції. Заради підпорядкування всіх проявів суспільного життя вищі номенклатурні структури узурпували право визначати коло осіб, яким і належали управлінські функції на всіх рівнях згори донизу.

Англійський радянолог Л.Шапіро ще 1959 р. фундаментально дослідив історію компартійного апарату в СРСР, акцентувавши увагу на кадровій монополії саме цієї бюрократичної структури КПРС¹¹. У подальшому історики Заходу розвинули бачення партійної монополії щодо кадрової політики в Радянському Союзі, наповнивши зміст поняття «номенклатура» новими нюансами. Англійські радянологи Е.Модслі та С.Вайт, вивчивши перебіг політичної боротьби в СРСР від ленінських часів до розпаду Радянського Союзу, розкрили закономірності кар'єрних шляхів вищої номенклатури країни, обґрунтували посутню

¹⁰ Мохов В.П. Региональная политическая элита: к определению содержания понятия. «Экватор» 90-х. – Пермь, 1995. – 238 с.

¹¹ Шапиро Л. Коммунистическая партия Советского Союза. – Лондон, 1990. – 771 с.

характеристику цього прошарку функціонерів, яка полягала у створенні ними системи власних привілеїв і пільг. Завдяки цьому номенклатура виокремлювалася у соціалістичному суспільстві як його особлива каста управлінців. На думку авторів, вищою елітою СРСР були члени ЦК РКП(б)–ВКП(б)–КПРС і кандидати у члени цього партійного органу. Аналогічних висновків дійшли й інші представники англо-американської школи радянології: Р.Страер, Р.Блеквелл, Д.Лейн¹². Зокрема, останній відстежив особливості соціальної стратифікації радянського суспільства, також віднісши правлячу еліту рівня політбюро і взагалі ЦК до розряду найвищої номенклатури¹³. Фактично цим автором було запропоноване бачення політичної еліти як верхньої частини номенклатури. Остання ж являла ієрархічну драбину чиновників за феодалськими зразками.

Чехословацький учений М.Нарта обґрунтовував наявність політичної еліти практично в кожному державному утворенні, визнаючи такою «найактивніший чинник історичного руху, який завжди вирішує головні проблеми кожного суспільства». Пасивні й малоактивні маси підпорядковуються правлячій еліті. Покликаючись на свого співвітчизника М.Йодла, автор стверджував, що еліта не може реалізовувати власні політичні функції безпосередньо, а тому створює «малі центри активності». Так обґрунтовувалася думка про номенклатуру, апаратні структури як універсальну, невід'ємну частину політичної системи, що пронизує її наскрізь. Однак у капіталістичних країнах, на відміну від соціалістичних, при відборі номенклатури значно меншою мірою застосовуються політичні, ідеологічні, інші класові критерії добору керівних працівників, там беруться до уваги тільки компетентність і ділові риси виконавця. Продовжуючи цю думку, політолог І.Світак наголошував, що у соціалістичному таборі було витворено тоталітарну еліту, до якої ввійшли працівники вищої політичної сфери. Оскільки така еліта все більше відчужується від суспільства, остільки виникає передатний прошарок у вигляді номенклатурної групи управлінців¹⁴.

М.Паренті обстоює власну теоретичну побудову, згідно з якою номенклатура є державною бюрократією, що функціонує в певному політичному і класовому просторі. Саме в такому контексті він виводить характерні риси та функції номенклатури: систематична мобілізація людських і матеріальних ресурсів в ім'я накреслених режимом стратегічних завдань; використання професійно підготовлених кадрів, котрим надаються відповідні функціональні посади; професіональна спеціалізація та розподіл праці, згідно з якими координується вся «начальницька ієрархія». «Бюрократія може використовуватися для керівництва і національною охороною здоров'я, і таборами смерті», – зазначає дослідник. Критикуючи номенклатурну форму управління за природні інертність,

¹² Модсли Э., Уайт С. Советская элита от Ленина до Горбачёва. Центральный Комитет и его члены, 1917–1991 гг. / Пер. с англ. А.Л.Паскина. – Москва, 2011. – 431 с.; Blackwell R. Career development in the Soviet obkom elite: a conservative trend // Soviet studies. – 1972. – №1. – P.24–40; Strayer R. Why did the Soviet Union Collapse? Understanding Historical Change. – New York, 1998. та ін.

¹³ Цит. за: Коновалов А.Б. Формирование и функционирование номенклатурных кадров органов ВКП(б)–КПСС в регионах Сибири (1945–1991): Дисс. ... д-ра ист. наук. – Кемерово, 2006. – 744 с.

¹⁴ Нарта М. Теория элит и политика. К критике элитаризма / Пер. с чеш. – Москва, 1978. – С.13–67.

тяганину, обмежену здатність реагувати на нові ініціативи, М.Паренті, проте, констатує: адміністративна компетентність та ділова оперативність бюрократії не мають альтернативи в будь-якій сфері діяльності¹⁵.

Професор Пенсильванського університету А.Левін убачає новий відтінок у визначенні номенклатури. Він указує, що, крім власне кадрів, під «номенклатурою» слід розуміти й не менш важливий тоталітарний феномен: процедуру оформлення у владі призначенців усіх рівнів і категорій¹⁶. Думку А.Левіна розвиває американський соціолог Е.Тюфлер: номенклатура в радянському суспільстві виконувала функції інтегратора, регулятора відносин, чим і відрізнялася від інших соціальних страт. Координуючи суспільні відносини, вона, тим часом, не оминула можливості стати інститутом захисту вузькокорпоративних інтересів правлячої партії і себе в її організмі¹⁷.

Марксист-антисталініст Е.Мандел запропонував розрізнити в номенклатурі «правлячих» і «управлінців», вважаючи останніх дійсною бюрократією. Номенклатуру він визначає як «політичну бюрократію», яка виступає посередником між політичною елітою і народними масами¹⁸. У такому випадку управління слід вважати основною функцією номенклатури, котру передусім треба номінувати як управлінців. Загалом західні радянологи одноставні в одному: номенклатурна система є органічною складовою тоталітарного суспільства. Як зазначав знаменитий економіст і соціолог Й.Шумпетер, бюрократія неминуче виступає сутнім компонентом соціалістичної держави, без чого її неможливо уявити¹⁹.

Чимало сучасних російських учених, характеризуючи номенклатуру радянської доби, передовсім удаються до ототожнення понять «номенклатура» і «політична еліта». Зокрема, Д.Бадовський вважає, що «номенклатура є правлячою елітою радянського суспільства, тобто групою, яка володіє найвищим обсягом (індексом) влади чи доступу до ресурсів і центрів влади». Автор бачить у номенклатурі комуністичну модель правлячої еліти. Більше того, Д.Бадовський свідчить, що номенклатура була формою організації державної влади у СРСР, способом існування політичної еліти. Комуністична партія створила видову корпорацію управлінців із номенклатурними засадами відбору кадрів і тоталітарним контролем над усіма сферами суспільного життя. Учений зазначає, що концепція «нового класу», розроблена М.Джиласом і розвинена М.Восленським, по-марксистськи трактує визначення номенклатурних управлінців як соціального класу. Однак номенклатура вийшла за межі звичного чиновництва, оскільки не лише диктує власну волю державним органам, а й приватизувала державну владу як таку²⁰.

Низка дослідників розширює межі визначення терміна, пропонуючи вести мову про номенклатурну систему влади, адже (принаймні після смерті Й.Сталіна) з аморфного механізму обслуговування потреб тоталітарного

¹⁵ Паренти М. Демократия для немногих / Пер. с англ. – Москва, 1990. – С.349–350.

¹⁶ Див.: Айрапетов В.А. Эволюция корпуса первых секретарей ГК и РК ВКП(б)/КПСС: Тамбовская область, 1945–1982 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Тамбов, 2009. – 202 с.

¹⁷ Мохов В.Л. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы.

¹⁸ Мандел Э. Власть и деньги. – Москва, 1992. – 277 с.

¹⁹ Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. – Москва, 1995. – С.276.

²⁰ Бадовский Д.В. Трансформация политической элиты в России – от «организации профессиональных революционеров» к «партии власти» // Полис. – 1994. – №6. – С.42–58.

більшовицького режиму СРСР номенклатура дедалі впевненіше ставала господарем політичного становища у країні, де найважливіші рішення (від районного до найвищого рівнів) ухвалювалися узурпаторами: апаратними структурами, первісно призначеними для виконання колегіальних рішень, а не заради підміни представницьких владних органів.

Т.Коржихіна і Ю.Фігатнер наголошують, що номенклатура заслужила негативних характеристик, оскільки термін переважно вживається на означення радянської бюрократії. Однак ці автори вважають, що під номенклатурою слід розуміти ще й документи, які ввібрали у себе сутнісні механізми панування і відновлення касти керівників. Крім того, номенклатура – це система створення й запуску в дію названого механізму. Отже, на неї покладалася не тільки організаційно-технічна процедура, а й найважливіша політична та соціальна акція: формування і репродукція замкненого прошарку можновладців, «канонізованих начальників усіх рівнів»²¹.

В.Радаєв і О.Шкаратін акцентують увагу ще на одній стороні характеристики номенклатури, котра впливає із самої природи однопартійного більшовицького режиму. Радянську номенклатуру слід уважати патологічним явищем у світовій практиці організації державної служби. У недемократичній, неправовій державі номенклатурне управління являло собою азіатсько-деспотичний політичний організм²².

Подібним чином, хоча з певними застереженнями, владарюючу в СРСР еліту ототожнювали з номенклатурою М.Афанасьєв, А.Фадін, І.Бунін, Ю.Марков, А.Салмін, А.Штамм²³. Порівнюють сучасну російську правлячу еліту з партійно-державною номенклатурою радянських часів О.Криштановська, Н.Лапіна, М.Кодін та ін.²⁴

Російський науковець Є.Охотський, дослідивши особливості функціонування номенклатурних апаратів СРСР, побачив у цій формі сукупність структур, покликаних обслуговувати тоталітарну владу. Їх архітектоніка була ієрархічно оформлена, і кожен елемент знав власні повноваження та обсяг службових функцій. Водночас самостійність номенклатурного апарату була відносною, оскільки його влада не мала самодостатності, переважно забезпечуючи організаційно-кадровий супровід законодавчо-представницької діяльності та процесів адміністративного управління. Такі функції не слід уважати правлячими, а тільки державно-службовими²⁵.

²¹ Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – №7. – С.25.

²² Радаев В.В., Шкаратин О.И. Власть и собственность // Социологические исследования. – 1991. – №1. – С.48–64.

²³ Афанасьев М.Н. Государство и номенклатура: попытка необходимых уточнений // Полис. – 1996. – №2. – С.43–50; Фадин А., Бунин И., Марков Ю., Салмин А. Борьба элит в переходном обществе. Номенклатура и демократия // Век XX и мир. – 1991. – №5. – С.30–37; Штамм А. Эволюция элиты // Посев. – 1993. – №2. – С.49–56.

²⁴ Криштановская О.В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Общественные науки и современность. – Москва, 1995. – №1. – С.41–56; Лапина Н.Ю. Формирование современной российской элиты (проблемы переходного периода). – Москва, 1995. – 59 с.; Кодин М.И. Современный политический процесс в России. Общественно-политические объединения и политическая элита (теоретико-методологические проблемы исследования). – Москва, 1997. – 78 с. та ін.

²⁵ Охотский Е.В. Государственная служба в парламенте: Отечественный и зарубежный опыт. – Москва, 2002. – С.20–21.

О.Гаман-Голутвіна виводить системотворчі принципи радянського суспільства з історичних аналогів часів Московського царства й Російської імперії. Параметри номенклатурної практики у СРСР, на її думку, зумовлені прагненням режиму жорстко регламентувати кар'єрне просування та оберігати послідовність ієрархічних сходинок (на кшталт «Табелі про ранги» Петра I). Тож радянську номенклатуру доречно розглядати як класичний варіант елітотворення царського ґатунку, модифікований у радянських умовах²⁶.

Номенклатура, таким чином, з одного боку, мала історичну зумовленість, а з іншого, – не була сталою величиною. Вона переживала певну внутрішню еволюцію, створивши зрештою власне місце в політичному механізмі СРСР. Із форми існування радянської бюрократії вона невдовзі стала головним інструментом організаційної політики та кадрової практики більшовицької партії²⁷.

Значний поступ у характеристиці феномену радянської номенклатури слід пов'язати з дослідженнями російського історика В.Мохова, який пропонує вивчати номенклатурну організацію влади як політичну систему. У даному ракурсі вченому бачаться принаймні три аспекти характеристики номенклатури: організована соціальна група СРСР; соціальний інститут; структура, що має набір ознак розгалуженої самодостатньої організації. Так, на думку В.Мохова, соціальний зміст номенклатури явно виходить за межі переліку посад і прізвищ номінантів на їх заміщення. Її сенс інституціонального забарвлення, адже саме номенклатура втілює у життя редистрибуцію (процес, зворотний розподілу) влади тоталітарного ґтибу. Тому під номенклатурою В.Мохов визначає ще й перелік тих соціальних позицій, що дозволяють визначеному прошарку осіб (на їх певному рівні) брати участь у процесах розподілу влади. Кадрова політика при цьому, зрозуміло, виступає як головний засіб номенклатурного контролю у суспільстві²⁸. Відзначимо ще один аспект характеристики номенклатури, обґрунтований В.Моховим. Ідеться про номенклатуру як спосіб структуризації тоталітарного суспільства, за допомогою якого забезпечувалися максимальна монополізація влади та витіснення з владних кіл альтернативних політичних сил, а також – максимальна керованість суспільного життя і впорядкованість владної еліти. Також слушним видається бачення дослідником адміністративного призначення номенклатури як утворення, покликаного мотивувати діяльність суспільства загалом та індивіда зокрема²⁹.

З огляду на сказане зауважимо новий відтінок у поясненні номенклатури: вона створювала механізми стимулювання до виробничої діяльності суспільства. Будучи сама частиною політичної системи, номенклатура формувала підсистеми в тих сферах, де тоталітарна влада не мала прямих механізмів впливу. Відсутність ринкових стосунків у соціалістичній країні спонукала до застосування сурогатних розробок мотивації виробничої активності. Номенклатура забезпечувала саме такий, оптимальний за даних історичних умов, варіант організації суспільства.

²⁶ Гаман-Голутвіна О.В. Политические элиты России: вехи исторической эволюции. – Москва, 2006. – 430 с.

²⁷ Королёв С.А. Искус корпоративности и мутации системы: советская бюрократия в структурах политической власти // Бюрократия и общество. – Москва, 1991. – С.139.

²⁸ Мохов В.П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы.

²⁹ Там же.

Бачення природи номенклатури В.Мохов доповнив контекстом її репрезентативності. Автор указав на представництво в ній структур, які формують суспільство: партійні та радянські органи, а також керівники підприємств і установ, комсомольські, профспілкові очільники. Водночас номенклатура уособлювала й соціальне представництво, включаючи як партійних, так і позапартійних громадян³⁰. Тож маємо підстави вважати номенклатуру соціальною стратою радянської спільноти, що об'єднала конгломерат представників (часто нехарактерних) різних суспільних груп. Дійсно, вона функціонувала, керуючись власними законами та корпоративними правилами, чим виокремлювалася в тодішньому соціумі.

Ще одну складову функціональної характеристики радянської номенклатури відзначив В.Пастухов. Номенклатура у СРСР розвивалася за класичною марксистською схемою, переживши періоди становлення й послідовного розвитку, перетворившись за цей час із класу «в собі» на «клас для себе». Нова політична еліта як авангард компартії не лише взяла владу, а й завоювала всі трофеї переможця. Проте потім розподіл здобутого призвів до селекції серед самих переможців, унаслідок якої і з'явилася номенклатура³¹.

Дослідник А.Сушков розглянув проблему кадрового забезпечення найвищого владного органу СРСР хрущовського періоду – Президії ЦК КПРС. Його доповненням у характеристику радянської номенклатури стало розкриття механізму прийняття політичних рішень у головному номенклатурному органі та показ своєрідної диференціації номенклатурної опіки над центральними та регіональними структурами з боку членів Президії³². Таким чином, радянська еліта формувалася як партійна номенклатура. «Особливо обдаровані» прийшли внаслідок подальшої боротьби до влади тому, що об'єдналися спільним психологічним шаблоном, за яким у подальшому впізнавали номенклатурників³³. Узагальнивши напрацьоване в історіографії Росії та західних країн, дослідники Ю.Свириденко і В.Пашин указали: номенклатура – явище загальне й ординарне, властиве будь-якому організованому державному устрою. Радянська номенклатура стала тільки різновидом (породженням) вітчизняних реалій³⁴.

В українській історіографії до вивчення проблем номенклатури вчені підійшли порівняно недавно. Одним із перших до розгляду природи апаратних утворень і номенклатурних структур удався С.Кульчицький³⁵, розкривши характерні риси тоталітарного устрою комуністичного режиму в Українській СРР 1920–1930-х рр., визначивши місце апаратних утворень у більшовицькій системі організації влади. Дослідник розкрив провідну роль номенклатурних структур партії в комунізації політичної системи в Україні.

³⁰ *Мохов В.П.* Региональная политическая элита: к определению содержания понятия...

³¹ *Пастухов В.Б.* От номенклатуры к буржуазии: «новые русские» // *Полис*. – 1993. – №2. – С.49.

³² *Сушков А.В.* Президиум ЦК КПСС в 1957–1964 гг.: личности и власть. – Екатеринбург, 2009. – 386 с.

³³ *Айрапетов В. А.* Эволюция корпуса первых секретарей ГК и РК ВКП(б)/КПСС... – С.39.

³⁴ *Свириденко Ю. П., Пашин В. П.* Коммунистическая номенклатура: истоки, сущность, содержание. – Москва, 1995. – С.13–18.

³⁵ *Кульчицький С.В.* Партійно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал. – 1994. – №6. – С.3–15; *Його ж.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – К., 1996. – 396 с. та ін.

Природу сталінізму та постсталінських років, котрі породили і вдосконалювали номенклатурну політичну систему соціалістичної країни, активно досліджує Ю.Шаповал³⁶. В.Васильєв подав характеристику українських радянських управлінців вищого та середнього прошарків номенклатури, уточнивши обсяг їхніх функціональних обов'язків, тим самим не тільки узагальнивши регіональні особливості номенклатури, а й розширивши термінологічне наповнення новими ознаками³⁷. В.Лозицький звернув увагу істориків на те, що політбюро (президія) ЦК, хоч і трактується як олігархічне утворення тоталітарної системи, було виборним органом, який ухвалював колегіальні рішення³⁸. Вища група номенклатури, таким чином, формувалася і функціонувала з позірним дотриманням демократичних процедур.

Вітчизняний дослідник Ю.Фролов запропонував зараховувати до номенклатури не лише вищих партійно-державних керівників, а й командирів військових з'єднань і органів державної безпеки, частину визначних науковців і культурних діячів³⁹. Автор, таким чином, посутньо розширив коло осіб, об'єднаних поняттям «номенклатура», долучивши до нього еліту силових структур і наукові кадри.

Питання формування більшовицьких керівних функціонерів в Українській СРР детально проаналізоване в студіях М.Дорошка і В.Колесника⁴⁰. Пізніше з'явилися фундаментальне дисертаційне дослідження та монографія М.Дорошка, присвячені політичній номенклатурі радянської України 1920–1930-х рр.⁴¹ Ці автори здійснили вдалу спробу відстежити становлення радянської номенклатури в історичному контексті формування тоталітарної системи, переконливо обґрунтувавши доцільність уживання в науковій літературі терміна «номенклатура» на противагу визначенням «новий клас», «еліта». Вони твердять, що номенклатура у СРСР не мала таких ознак еліти, як висока освіченість, інтелегентність, толерантність, відданість національним ідеалам. До всього радянська номенклатура з однаковим завзяттям бралася за будь-яку галузь керівництва, що зовсім не властиве професіональній еліті. Визначення терміна «номенклатура» можна розвинути на підставі публікацій низки наукових біографій українських радянських діячів⁴², які є типовими ілюстраціями «походу в номенклатуру», дозволяють наситити термін живими образами конкретних представників номенклатури вищого рангу.

³⁶ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 352 с.; *Його ж.* Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 272 с. та ін.

³⁷ Васильєв В.Ю. Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (сер. 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2009. – Вип.15. – С.318–331.

³⁸ Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – 368 с.

³⁹ Фролов Ю. Крушители империи СССР: В 6 кн. – Донецьк, 2001–2004.

⁴⁰ Дорошко М.С., Колесник В.Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Український історичний журнал. – 1993. – №9. – С.40–51.

⁴¹ Дорошко М.С. Компартія-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. – К., 2004. – 154 с.

⁴² Юровський В.М. Життя, віддане народowi: До 80-річчя з дня народження Д.С.Коротченка // Український історичний журнал. – 1974. – №10. – С.122–125; Шаповал Ю.І. М.С.Хрущов на Україні. – К., 1990. – 48 с.; Табачник Д.В., Шаповал Ю.І. О.І.Кириченко: штрихи до політичного портрету першого секретаря ЦК Компартії України в 1953–1957 рр. – К., 1990. – 22 с. та ін.

Відзначимо появу в Україні нових наукових розвідок, присвячених безпосередньо феномену номенклатури. М.Виговський дослідив його з точки зору організації освітньої справи в 1920–1930-х рр.⁴³ У праці Т.Першиної подано детальний аналіз діяльності господарської номенклатури в роки війни⁴⁴. Характеристику повоєнної номенклатури пропонує В.Крупина⁴⁵. Об'ємне дослідження політичної системи УРСР хрущовської доби створив В.Тимцуник⁴⁶, проаналізувавши функціональні впливи апаратних форм партії на розвиток тоталітарної держави періоду «відлиги».

Чимало фактологічного матеріалу та теоретичних узагальнень, які опосередковано відстежують особливості дії елементів номенклатурної системи та їх значення в історії, міститься у працях інших сучасних українських істориків, політологів, соціологів⁴⁷. Питання політичного лідерства вивчає О.Траверсе⁴⁸, праці якого характеризують властиві номенклатурним очільникам риси, пропонують важливі узагальнення образу політичного лідера, що присутньо доповнює відомі вже професійно-ділові та морально-етичні складові номенклатурних керівників соціалістичної держави в різні історичні періоди. Номенклатурна еліта повоєнної Української РСР стала предметом дослідження О.Штейнле⁴⁹. Історик показав трансформаційні зміни у стані української радянської номенклатурної еліти в повоєнні роки. Отже, маємо констатувати, що як зарубіжні, так і сучасні українські історики вживають поняття «номенклатура» з доволі розмаїтим спектром характеристик.

Зі свого боку, беручи до уваги доробок десятків дослідників, можемо запропонувати (лише як один із варіантів) спробу власного визначення цього терміна. Під номенклатурою слід розуміти соціальне кастове утворення, властиве країнам соціалістичного табору. Формально вона представляла собою списки керівних посад, право призначення на які (звільнення, переміщення тощо) належало винятково партійним комітетам, а також переліки кандидатур на обіймання відповідних вакансій. Фактично номенклатура стала універсальною схемою тоталітарного супроводу функціонування політичної системи соціалістичного зразка в усіх її проявах: кадрова практика, розподіл суспільного продукту, внутрішня і зовнішня політика, контроль над громадською активністю тощо. Упорядкована система горизонтальних і вертикальних кадрових каналів була основою життєдіяльності режиму за відсутності засад громадянського суспільства і ринкової економіки. Номенклатура оформилася у

⁴³ Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. – К., 2005. – 309 с.

⁴⁴ Першина Т.С. Господарська номенклатура в Україні 1943–1945 рр. – К., 1997. – 114 с.

⁴⁵ Крупина В.О. Партійно-державна номенклатура повоєнної України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). – Кн.2. – Ч.1/2. – К., 2010. – С.139–176.

⁴⁶ Тимцуник В.І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953–1964 рр.). – К., 2003. – 400 с.

⁴⁷ Кухта Б.Л., Теллоухова Н.Г. Політичні еліти і лідерство: Навч. посіб. – Л., 1995. – 196 с.; Видрін Д., Табачник Д. Українська політична еліта: особливості еволюції, еволюція особливостей // Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект. – К., 1995. – 422 с. та ін.

⁴⁸ Траверсе О.О. Політичне лідерство та керівництво доби «ліберального» тоталітаризму в СРСР. – К., 2010. – 268 с.

⁴⁹ Штейнле О.Ф. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945–1953 рр.: особливості формування та функціонування: Автореф. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2010. – 21 с.

СРСР у середині 1920-х рр., проіснувавши до падіння комуністичного режиму. Близькими за змістом поняттями є «партійно-радянський апарат», «чиновництво», «управлінці», «функціонери», «політична еліта», «бюрократія», «етакратія» тощо. Вочевидь говорити про вичерпність такого визначення не доводиться. Ідеться лише про спробу формулювання узагальнених аспектів поняття, насичення якого деталізованими трактуваннями надалі залишається актуальним завданням для істориків, політологів, соціологів та інших фахівців.

This article provides an analysis of the definition of the concept “nomenclature” in modern Ukrainian and foreign historiography.

Г.В.ПАПАКІН*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ РАДЯНСЬКОГО РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНОГО АПАРАТУ 1920–1930-х рр.

(Із приводу книги: Поджур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ (Тернополь: Збруч, 2010))

Представлено дискусійні проблеми й особливості розкриття джерельної спадщини радянських репресивно-каральних органів (таємної поліції) 1920–1930-х рр., зокрема їх видовий склад, схему класифікації, інформативне наповнення, автентичність як історичного джерела, необхідність використання всього комплексу джерелознавчих та суміжних наукових дисциплін для здійснення фахового аналізу цієї групи джерел.

Дослідження джерел переломних епох людства, на нашу думку, має посідати окреме місце у загальному джерелознавстві. На цьому тлі особливо виділяється радянська епоха з її суперечливими джерелами. З одного боку, це парадні ре-ляції партз'їздів та офіційні інформації, що розповідають про «масовий героїзм», «трудові звершення», «всенародну підтримку політики партії та уряду»; з іншого – глибоко приховані свідчення про реальний стан суспільства й економіки, настрої населення тощо. Ці останні джерела, насамперед джерельна спадщина ре-пресивно-каральних органів, що стала доступною для наукового вивчення лише після розвалу СРСР, заслуговує на найбільшу увагу вчених-джерелознавців. Проте такі джерела через свою специфіку вимагають окремих підходів, власного інструментарію та надзвичайної уваги. Для початку спробуємо позначити місце їх дослідження у структурі сучасного історичного джерелознавства.

На думку більшості вчених, історична наука вже давно перетворилася на багаторівневу систему знань зі своєю структурою, що становлять принаймні дві підсистеми (перша – власне історія в усьому її розмаїтті та друга – сукупність наукових знань про історичну науку). Друга підсистема, своєю чергою, складається з кількох власних підсистем, серед яких поважне місце посідає історичне джерелознавство як спеціальна галузь знань про історичну науку, що вивчає походження джерел, теорію і методику їх використання в історичних дослідженнях, склад, структуру й функціонування джерельної бази¹. Більше того, існує переконання у необхідності вважати і саме джерелознавство циклом спеціальних історичних дисциплін, що має три основні підгрупи, кожна з яких розглядає походження і зміст окремого виду джерел. Перша підгрупа (дипломатика, епіграфіка, палеографія, текстологія, фольклористика тощо) має «справу з джерелами, інформація яких закодована у писемному або усному слові». Друга (боністика, геральдика, іконографія, нумізматика, сфрагістика, фалеристика та ін.) вивчає джерела зображувальні, «основна інформація яких закодована у формі різноманітних зображень». Нарешті третя (зброєзнавство, уніформологія, вексилологія тощо) має за предмет речові джерела, в яких так само закодовано

* Папакін Георгій Володимирович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ. E-mail: hrapakin@gmail.com

¹ Історичне джерелознавство: Підруч./Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. – К., 2002. – С.11.

суттєву історичну інформацію². До складу першої групи варто, на наш погляд, додати також історичну герменевтику, яка є джерелознавчою наукою за самим визначенням і походженням, адже основний її сенс полягає у найширшому розумінні, розшифруванні й тлумаченні історичних текстів минулих епох, доведенні їх змісту (як прямого, так і прихованого) до нашого сучасника³.

Водночас, на нашу думку, згадані складові джерелознавчого комплексу наук виступають горизонтальним їх зрізом, що демонструє обсяг цих наук. Варто відзначити також вертикальну складову, тобто говорити про поділ джерелознавства, як і будь-якої науки, на загальне і спеціальне. Перше розглядає весь комплекс джерел за всі історичні періоди й усі їх види, незалежно від форми, виду та походження; друге – досліджує специфіку певних тематичних і хронологічних груп історичних джерел, але так само незалежно від форми та походження. Цим воно відрізняється від усіх інших джерелознавчих дисциплін, названих вище, оскільки оперує всім їх комплексом, але в межах обраної теми, історичного періоду тощо.

Увесь цей екскурс у теоретичні проблеми структури сучасного історичного знання знадобився нам для того, щоб переконати читачів: справді науковий аналіз будь-якої обраної групи історичних джерел, навіть якщо обмежитися лише писемними, пов'язаний із застосуванням значної кількості спеціальних методик і прийомів опрацювання таких пам'яток. За спостереженнями відомого сучасного російського теоретика джерелознавства О.Медушевської, «джерелознавство засадниче – це така галузь знань, що має найрізноманітніші міждисциплінарні контакти»⁴. Однозначно йдеться про палеографічний, дипломатичний, текстологічний, герменевтичний аналіз документів, використання методів, притаманних документознавству, архівознавству тощо. Якщо ж ми говоримо про соціально значущі документи, які відіграли провідну роль в інформаційних відносинах суспільства, сприяли становленню певної соціальної політики, то не обійтися без залучення спеціальних методик, напрацьованих теорією таких інформаційних наук, як соціальні комунікації та інформологія.

Лише за таких підходів, базованих на досягненнях усього циклу джерелознавчих і суміжних із ними наук, на наше переконання, можна здійснити повноцінне спеціальне наукове дослідження джерельної бази складних історичних епох. Надто це важливо для документів такого історичного періоду, як ХХ ст., і таких джерел, що стали наслідком діяльності радянських репресивно-каральних органів – без перебільшення, системоутворюючого стрижня радянського типу держави, яка сформувалася впродовж 1920–1930-х рр. Завдяки всевладдю каральних інституцій, проникненню їх в усі сфери життєдіяльності тогочасного суспільства, налагодженню системи тотального контролю, спостереження за всім і всіма, збиранню інформації про настрої та навіть думки громадян, донесення такої інформації до відома радянської номенклатури, залякування суспільства репресіями і терором, застосуванням системи підневільної праці більшовицька партія, водночас вправно

² Див.: *Калакура Я.* Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – Ч.11: У 2 ч.: До 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України / Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К., 2004. – Ч.1. – С.38–53.

³ *Папакін Г.* Герменевтика джерелознавча (архівна та археографічна): до формулювання проблеми // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Відп. ред. І.Колесник. – Вип.5. – К., 2010/2011. – С.368–381.

⁴ *Медушевская О.М.* Источниковедение: Теория. История. Метод. – Москва, 1996. – С.59.

використовуючи соціально-демагогічні лозунги і позірні прояви демократії, змогла утримати владу на початку 1920-х рр. і створити СРСР як супертоталітарну державу; у 1930-х рр. поставити й утримати біля її керма спеціально виховану номенклатурну верству. Це вже констатувалося (хоча і досить обережно) в дослідженнях про репресивний апарат. Зокрема, можна процитувати думку Р.Подкура: «У силу специфіки радянської тоталітарної системи колишні спецслужби активно впливали на всі без винятку сторони суспільного життя, визначали ті основоположні процеси, які здійснювалися в країні протягом більш як семи десятиріч її історії»⁵.

Відповідно й увага до документів, створених унаслідок повсякденної діяльності таких органів, надзвичайно велика. Причому маємо відзначити також наявність міжнародного інтересу до джерел таємних спецслужб сталінської епохи. Так, започаткований на початку 1990-х рр. групою вчених з Торонтського університету (Канада) спеціальний дослідницький проект «SERAP» («Stalin-Era Research and Archives Project») одразу взявся за дослідження архівів КГБ. У вересні 1995 р. російський історик В.Данилов, представлений як перший із науковців, які мали доступ до таких архівів, доповідав на робочій зустрічі в Торонто, що в Росії можливе ознайомлення з архівно-слідчими справами реабілітованих, а «документи КГБ як інституції, його діловодні та оперативні документи досі недоступні „сторонньому” дослідникові»⁶. Саме «SERAP» виступив співпублікатором російської документальної серії «Трагедия советской деревни» та українського збірника про колективізацію і селянський спротив 1929–1930-х рр.⁷

Публікації документів із джерельної спадщини репресивно-каральних служб різного типу і виду, від великих тематичних до одиничних, налічують уже тисячі назв. З іншого боку, наукове розкриття їх складу, змісту та засадничої специфіки поки що не поїло належного місця серед джерелознавчих проблем радянської доби. Парадокс полягає у тому, що нині практично відсутні будь-які фахові джерелознавчі праці з цієї проблеми. У недавньому спеціальному довіднику з історії політичних репресій в Україні, що подає бібліографічні описи сотень фахових публікацій⁸, такі розвідки знайти дуже складно. Доводиться констатувати, що провідні науковці як у працях із загального джерелознавства, так й у спеціальних дослідженнях досі не звертали уваги на зазначені проблеми, не піддавали науковому аналізу виділену групу джерел радянської доби, не виокремили всіх її особливостей. Так, у курсі лекцій професора С.Макарчука, де подано докладний огляд писемних джерел з історії України за різних історичних епох, згадана категорія джерел просто проігнорована⁹. Із наявних досліджень можна назвати лише ґрунтовні праці відомого історика С.Білоконя¹⁰, окремі статті П.Олійниченка¹¹,

⁵ Подкур Р.Ю. За повідомленням радянських спецслужб. – К., 2000. – С.14.

⁶ Bulletin SERAP. – №1. – Fall 1995 [Електронний ресурс]: <http://www.utoronto.ca/ceres/serap/bull95.htm>

⁷ Васильев В.Ю., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930). – Вінниця, 1997. – 536 с.

⁸ Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліограф. покаж. / Авт. вступ. ст. С.Білокінь, Р.Подкур, О.Рубльов; упор. С.Калитко, О.Рубльов, Р.Подкур, Л.Шевченко. – К., 2007. – 456 с.

⁹ Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Л., 1999. – 352 с.

¹⁰ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.; Його ж. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД // Розбудова держави. – 1992. – Ч.6. – С.29–37; Проблеми історії України. – К., 1994. – Вип.3. – С.90–101; Його ж. Про достовірність слідчих справ 1930-х років // Матеріали Міжнародного конгресу політ'язнів комуністичних режимів, Київ, 7–8 листопада 1995 р. – К., 2001. – С.104–112.

¹¹ Олійниченко Л. Типологія судово-слідчих джерел: (На матеріалах документів органів НКГПУ–НКВС) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – 2000. – Вип.2. – С.211–214.

Р.Пирога і О.Гранкіної (Бажан)¹², а також фахову розвідку провідного джерелознавця Я.Калакура¹³. Але згадані наукові твори присвячено суто аналізу слідчих справ реабілітованих – єдиної на час їх написання розсекреченої категорії документів радянських спецслужб, які становлять значну частину, проте далеко не весь документальний масив репресивно-каральних органів СРСР.

Щодо джерелознавчої оцінки інших категорій документів репресивно-каральних служб можна послатися на поодинокі розвідки, що далеко не охоплюють усю сукупність історичних джерел, народжених спеціальними службами СРСР¹⁴. Так само і в новітньому путівнику Галузевого державного архіву СБУ годі шукати повноцінної комплексної характеристики складу і змісту його документальних збірань, окрім суто лапідарної, що виділила вісім основних груп: нормативно-правові та розпорядчі документи; інформаційно-аналітичні документи, створені для вищих органів влади й управління; статистичні зведення про результати оперативно-розшукової й слідчої діяльності; архівні кримінальні справи на репресованих; документи про діяльність органів «держбезпеки» під час Другої світової війни; документи, що характеризують діяльність спецслужб іноземних держав проти СРСР; оперативно-розшукові та особові справи працівників; агентурні справи¹⁵. Як бачимо, в основу такої характеристики покладено різноманітні принципи: номінально-номенклатурний і тематичний. Можна згадати також І.Біласа, який у першому томі своєї праці намагався подати основні відомості про становлення репресивно-каральної системи у СРСР та Україні¹⁶, але його дослідження не містило джерелознавчого аналізу згаданої проблеми.

Тому варто всіляко вітати нову монографію двох відомих істориків – дослідників періоду радянських репресій 1920–1930-х рр. – Р.Подкура та В.Ченцова, в якій вони намагалися відтворити історію формування архівів репресивно-каральних органів, здійснити джерелознавчий аналіз усього комплексу такої документації, подати її класифікацію і розкрити зміст інформації з основних таких джерел доби встановлення, формування і розквіту радянської тоталітарної системи, породженого нею «Великого терору» тощо¹⁷. Фактично, як ми переконалися, це взагалі перша в українській історичній літературі спроба комплексного дослідження складного історико-джерелознавчого феномену – всієї документальної спадщини

¹² Пирог Р.Я., Гранкіна О.А. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Мат. Міжнар. наук. конф. (15–16 вересня 1994 р.). – К., 1998. – С.38–44; Гранкіна О. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України: Джерелознавчий аналіз складу документів // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.174–183; *Ії ж.* Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ репресованих у 1920-х – 1950-х рр. в СРСР // Український історичний журнал. – 1997. – №4. – С.49–57.

¹³ Калакура Я.С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. пр. – К., 1998. – С.19–23.

¹⁴ Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК–ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – №2. – С.465–476; Подкур Р.Ю. Особова справа співробітника ВУЧК–ГПУ–НКВД: категорія документів // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2004. – Вип.25. – С.396–401.

¹⁵ Галузевий державний архів СБУ: Путівник. – Х., 2009. – С.13–14.

¹⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Кн.1. – К., 1994. – 422 с.

¹⁷ Див.: Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь, 2010. – 372 с.

репресивно-карального апарату за певний історичний період¹⁸. Як це завжди буває з першопроходцями, здійснене ними дослідження викликає багато думок і запитань, налаштовує на дискусію, і, безперечно, не може пройти повз увагу дослідників – істориків, джерелознавців, археографів. Саме в такому статусі – дискусійні роздуми з приводу численних проблем, порушених авторами монографії, а не рецензію у прямому розумінні цього слова, і варто розглядати нашу публікацію.

До перших зі згаданих засадничих проблемних питань належить наукова коректність визначення головного об'єкта дослідження як «документи органів державної безпеки». Автори наполягають на такому терміні стосовно створених радянською владою органів таємного нагляду, контролю і репресій. Вони навіть коротко сформулювали «форми і методи роботи радянських органів держбезпеки»: «Добування й використання необхідної інформації; оперативні дії, під якими малися на увазі розшук, висилки, обшуки, арешти, військові операції; проведення дізнання та слідства; здійснення судових функцій»¹⁹. На наш погляд, такий перелік – далеко невичерпний, і не відбиває повною мірою основну специфіку діяльності радянських спецслужб доби тоталітаризму. Достатньо згадати лише систему концтаборів, започаткованих ще 1918 р., і пізнішу систему ГУЛАГ, які від свого створення перебували у віданні ЧК та НКВД, тобто були суттєвою складовою частиною згаданої системи. Крім того, навряд чи масові операції на кшталт «боротьби за хлібозаготівлі» 1928–1929 рр., або «розкуркування», здійснене на початку 1930 р., пов'язані зі стратами тисяч і виселенням сотень тисяч людей, можна не вагаючись назвати професійним терміном «оперативна діяльність органів державної безпеки».

Ми не вдаватимемося до загальної дискусії з приводу справжнього змісту роботи цих державних органів, а тим більше не сперечатимемося з фаховими дослідниками історії радянських репресій, авторами численних праць зі специфіки діяльності та значення джерел, створених репресивно-каральними органами²⁰. Але все ж, на нашу думку, навіть із погляду джерелознавства варто

¹⁸ Слід зазначити, що один зі співавторів даної монографії вже спробував здійснити джерелознавче дослідження документів репресивно-каральної системи СРСР в Україні за ті ж роки. Але тоді головну його увагу було зосереджено на всебічному розкритті змісту й потенціалу переважно інформаційно-аналітичних документів силових структур та (меншою мірою) архівно-слідчих справ (див.: *Поджур Р.Ю.* Заповідомленням радянських спецслужб. – К., 2000. – 238 с.).

¹⁹ *Поджур Р., Ченцов В.* Документи органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов... – С.44.

²⁰ *Поджур Р.Ю.* Документи ДПУ як джерело до вивчення колективізації та голоду 30-х років на Поділлі // Голодомор як засіб політичного терору: Мат. наук.-практ. конф., 26 листопада 2003 р. – Вінниця, 2004. – С.107–113; *Його ж.* ДПУ УСРР у 1922–1934 рр.: портрет на тлі епохи // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – №1. – С.440–449; *Його ж.* Інформаційно-аналітична робота як один із напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках // Там само. – 1998. – №1/2. – С.342–356; *Його ж.* Інформаційно-аналітичні матеріали ВУНК–ДПУ про повстанський рух в Україні на початку 20-х рр. XX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2000. – Вип.11. – С.478–482; *Його ж.* Колективізація 1930-х рр. очима співробітників органів державної безпеки // Там само. – К., 2005. – Вип.30. – С.136–151; *Його ж.* Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ (початок 20-х рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С.390–397; *Ченцов В.* Табу – на думку, заборона – на слово: За матеріалами роботи політконтролю НК–ДПУ у 20-ті роки // Там само. – 1994. – №1. – С.12–22; *Його ж.* Інформаційні зведення чекістських органів як джерело до вивчення суспільно-політичного життя України в 20-х роках: (За матеріалами Держархіву Дніпропетровської обл.) // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доповіді Всеукр. конф. (19–20 листопада 1996 р.): У 2 ч. – К., 1997. – Ч.2. – С.111–119; *Ченцов В.В., Архирейський Д.В.* Інформаційний потенціал судово-слідчих справ як джерела з історії України тоталітарної доби // Наукові записки Острозької академії. – Острог, 1999. – С.15–23; *Іх же.* Органи державної безпеки в системі комуністичної диктатури // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – С.225–243 та ін.

говорити про відповідні структури – фондоутворювачі, що виконували або часом інспірували поданою інформацією злочинні партійні рішення, як про репресивно-каральну структуру тодішнього суспільства. Визначення терміна «органи державної безпеки» (в одній зі своїх перших праць В.Ченцов навіть назвав ці органи «правоохоронними»²¹, що зовсім неприйнятне) лише маскує їх діяльність, яка полягала у здійсненні постійного тотального контролю за суспільними настроями, виявленні та вилученні інакодумців, цілих соціальних і національних груп, визнанні їх «ворогами народу», ізоляції від суспільства, використанні їх підневільної праці та подальшій ліквідації, застосуванні засобів державного терору для залякування решти, а найголовніше – у всебічному захисті інтересів і командного становища партійно-радянської номенклатури. Таким чином, стрижень їх діяльності полягав не у захисті безпеки держави, тим більше не в охороні права (навіть у радянському його розумінні), а в убезпеченні місця і спокою партноменклатури, дії якої часом могли загрожувати самому існуванню держави. Використання евфемізмів на кшталт «органи державної безпеки» тільки заважатиме здійснити науково коректну критику та герменевтичний аналіз створених у процесі діяльності згаданих інституцій джерел, усебічно розкрити їх зміст. З іншого боку, ми усвідомлюємо, що запропоноване нами визначення вимагало б залучення до заявленого джерелознавчого аналізу також документів органів суду й прокуратури, які в умовах радянської номенклатурної диктатури становили ще одну підпору тоталітарного режиму, і незаперечно відносилися до репресивно-каральних структур. Але, вочевидь, це виходить за межі здійсненого дослідження.

Наступний дискусійний момент – занадто велика, як на перший погляд, увага до діяльності російських (згодом союзних) репресивно-каральних органів, хоча в назві монографії йдеться лише про республіканські. Але тут можна зрозуміти і повністю підтримати авторську логіку. В умовах радянського ладу реальній республіканській державності, передбаченій конституціями СРСР 1924 та 1936 рр., місця фактично не було. Ту, що існувала, можна назвати радше квазідержавністю, зовнішньою формою, яка лише позірно прикривала дійсно унітарний й авторитарний устрій СРСР. Тому говорити про будь-які дії республіканської номенклатури та партійно-державних органів без уявлення про процеси у союзному центрі – просто неможливо, некоректно, ненауково. Тим більше, це недоцільно стосовно регіональних репресивно-каральних структур, які фактично не залежали від місцевого керівництва і не підпорядковувалися йому, а їхні високопосадовці напряду призначалися згаданим центром, отримуючи надзвичайні повноваження, в тому числі і щодо регіональної номенклатури. Дослідник цієї проблеми М.Дорошко дійшов висновку: «Архівні документи переконливо свідчать, що у 20–30-ті роки ХХ століття партійно-державна номенклатура УСРР стала об'єктом подвійного контролю, що здійснювався, з одного боку, партійними і радянськими контролюючими структурами, такими, як ЦКК і НК РСІ, а з іншого, – органами ВЧК–ГПУ–НКВД. Встановлення паралельного контролю за носіями влади в УСРР сприяло не лише остаточному перетворенню української номенклатури на слухняного виконавця

²¹ Ченцов В.В., Козороз С.Б. Документы правоохранительных органов как источник по изучению общественно-политической ситуации на Украине в начале 30-х годов. (На примере Днепропетровской области) // Скарбниця ріднокраю: Зб. мат. наук.-практ. конф. із музейної справи і краєзнавства. – Дніпропетровськ, 1993. – С.104–108.

волі Кремля, але й фізичному винищенню усіх тих представників верхівки, які прихильно ставилися до ідей українського національного відродження»²².

Так само процеси документування діяльності республіканських і місцевих органів ЧК–ГПУ–НКВД, ступінь і методи їх занурення в інформаційні потоки суспільства, впливу на всю систему політичних комунікацій диктувалися з Москви, а в УСРР – лише виконувалися. Але в такому випадку і назву праці слід було б скорегувати. На наш погляд, більш науково коректною виглядала б така – «Документи радянських репресивно-каральних органів в УСРР». Саме це формулювання дозволяє говорити про весь комплекс документів союзних репресивно-каральних структур і про їх республіканські відповідники, а також про історичні джерела, що перебувають нині в Україні.

У чому ж полягала специфіка документальної спадщини каральних органів СРСР як значущого джерела з історії радянського суспільства періоду підготовки та здійснення «Великого терору»? Автори монографії шукають відповіді на це питання насамперед у розкритті історії становлення архівних підрозділів радянських спецслужб та особливостей документування їх діяльності, механізму збирання ними всебічної інформації про життя і думки суспільства і, нарешті, шляхом створення авторської схеми класифікації таких джерел. Власне, це і є структура монографії, три її основні розділи. До першого розділу додано ще вступний параграф, в якому автори показують історію розсекречення архівів радянських спецслужб, оприлюднення їх документів, намагаються розкрити правові та моральні колізії доступу до документів радянських репресивно-каральних органів. Основна така колізія (вже свого часу висвітлена істориками й архівістами, але досі не врегульована у законодавчому полі) полягає в необхідності дотримання хиткого балансу між інтересами наукового дослідження тоталітарного минулого, оприлюднення максимально широкої інформації про злочини і жертви радянського режиму, і конфіденційним характером зібраних спецслужбами відомостей про мільйони людей²³. Автори пропонують задіяти для вирішення згаданої колізії такі важелі, як наукову критику джерел із метою розкриття провокацій та фальсифікацій радянських спецслужб; домагатися від учених високого ступеня самоцензури, адже ті мають усвідомлювати свою відповідальність за наслідки розголошення інформації про людські долі в лептатах тоталітаризму.

Як бачимо зі структури монографії, у ній не йдеться про залучення до аналізу джерельної бази репресивно-каральних органів усієї сукупності методів та інструментарію джерелознавчих наук. Такі конче потрібні розділи, які б містили дипломатичний, текстологічний, герменевтичний аналіз документальної спадщини радянських спецслужб, наукову критику цих джерел – просто відсутні. Автори лише зробили певні спроби використати методи, скажімо, текстології та дипломатики, коли говорять про обов'язкові параметри (формуляри) створених чекістами документів, але їх надто мало, і, вочевидь, вони не стали

²² Дорошко М. Органи ВУЧК–ГПУ–НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – №1. – С.59.

²³ Див.: Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. пр. – К., 1998. – 200 с.; Боряк Г.В. Голосуючі «за» чи «проти» доступу до архівів спецслужб (за підсумками останнього десятиліття в Україні) // Архіви України. – 2004. – №3. – С.40–50.

результатом спеціального наукового аналізу. Однак такий дипломатичний аналіз надзвичайно важливий: переважна більшість документів репресивно-каральних органів була суворо формалізованою (акти, анкети, довідки, картки, справи-формуляри, протоколи, постанови, вироки тощо), тому застосування добре відомого фахівцям спеціального інструментарію допомогло б самим авторам, а також збільшило б наукову вагу їхньої праці.

Аналогічно варто говорити лише про певні спроби авторів запровадити методи наукової критики породжених репресивно-каральними органами документів. А тим часом даний аспект проблеми надзвичайно важливий. Від того, яку частину документального комплексу чекістських документів ми маємо вважати сфальсифікованою, а яку – достеменно правдивою в першу чергу залежить наше ставлення до всього комплексу. С.Білокінь свого часу з цього приводу влучно зауважив: «Документи совєцької доби, що мають офіційне походження, з джерелознавчої точки зору надзвичайно складні. Серед них формувалися документи, сенс яких зовсім не відповідав тому, що вони говорили». Історик наводив промовисті приклади «імпровізування» документів саме співробітниками спецслужб: починаючи від дат і підписів до викладених фактів²⁴.

На жаль, певної відповіді на це актуальне питання у згаданій монографії ми не знайдемо. Автори намагаються, розкриваючи зміст кожної з виділених ними груп документів, створених репресивно-каральними службами, побіжно висвітлити і це питання. Їхня констатація, наприклад, щодо інформаційно-аналітичних документів така: «Розлоге відтворення численних висловлювань представників тих чи інших груп, прошарків населення, що нерідко мало практичну спрямованість, дає підстави говорити про певний ступінь достовірності та об'єктивності інформації. Хоча, безумовно, первісні відомості проходили обробку у чекістських колективах, що дозволяло маніпулювати ними в інтересах ВУЧК–ГПУ–НКВД. Прагнення чекістів продемонструвати потрібність своєї роботи, виправдати власне існування, виражалося, з однієї сторони, у фіксуванні негативних настроїв і фактів, що взагалі-то відповідало дійсності, з іншої – у підкреслюванні успіхів, результатів, досягнутих органами безпеки в боротьбі з супротивниками радянської влади. Слід, проте, критично підходити до інформації ВУЧК–ГПУ–НКВД. Критеріями оцінки людей для чекістів слугувала їх лояльність до існуючого режиму»²⁵. У цілому ж вони схиляються до того, щоб визнати документи спецслужб об'єктивними, що визначалося, на думку авторів, «поставленою перед органами держбезпеки метою – доведенням до керівних інстанцій справжнього стану справ; відносною незалежністю інформації ВУЧК–ГПУ–НКВД від місцевих партійних і радянських органів; відстежуванням процесів, що відбувалися в усіх сферах суспільства, у тому числі й у партійних, радянських інстанціях; опосередкованим характером передачі відомостей (через висловлювання, чутки, розмови людей тощо)»²⁶.

Погодитися з цим дуже важко, оскільки, мабуть, найголовнішою метою репресивно-карального апарату, яку він ставив перед собою, було довести свою ефективність, корисність, а також виконати настанови партії з пошуку ворогів,

²⁴ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР... – С.41.

²⁵ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР... – С.233.

²⁶ Там же. – С.365.

котрі, як відомо, спричиняли всі кризи, негаразди в радянському суспільстві, були винними у провалах чергових кампаній і намічених планів. І саме тому декларована авторами монографії «об'єктивність» чекістських документів стала досить умовною категорією, залежною від конкретної ситуації.

На наш погляд, означена проблема потребує більш широкого і детального висвітлення в рамках заявленого аналізу джерельної бази радянських репресій. Достатньо згадати матеріали фальсифікованих «справ», що набули поширення в Україні: від «процесу українських есерів» 1922 р.²⁷, до справ «СВУ»²⁸, «Шахтинської», «Оріхівської», «Українського національного центру»²⁹, «Військової» (операція «Весна») ³⁰ та безліч інших, відкритих у 1930-х рр. Адже переважна більшість таких «антирадянських підпільних організацій» насправді були штучними витворами апарату ГПУ, для яких відповідним чином добивалися «фігуранти», обставини справи, схеми зв'язків тощо; накопичувалися «власноручні свідчення» та «щирісердні зізнання», які писалися під диктовку слідчих. Механізм формування цих справ докладно описано Ю. Шаповалом на прикладі «справи СВУ»³¹. Із погляду джерелознавчої науки навіть такі наскрізь сфальсифіковані джерела – теж безцінні й об'єктивні. Вони надають вагому інформацію щодо провокативних методів роботи репресивно-каральних органів, стану справ і відносин усередині радянської номенклатури, апарату спецслужб, політичних замовлень, що їх виконував цей апарат, а, часом, і сам інспірував задля доведення власної необхідності й ефективності. Єдине, що обов'язково треба пам'ятати під час опрацювання таких джерел – що викладені там факти, на відміну від думок і настроїв «фігурантів» справ, здебільшого не мали місця насправді, і задля повноцінного аналізу таких джерел потрібно залучати інші дотичні документи, серед яких провідне місце мають посідати джерела особового походження (листи, щоденники, спогади). Лише так можна вирішити проблему достовірності слідчих і судових документів, насамперед протоколів допитів і «власноручних зізнань» – що саме в них було вирвано загрозами, тортурами, шантажем, що вписував слідчий ЧК або ГПУ, виходячи з власних переконань або поставленого перед ним завдання, а що дійсно повідомляв допитуваний.

Тому так важливо під час джерелознавчого аналізу документів, народжених спецслужбами, чітко виявляти всі випадки їх фальсифікації, свідомого перекручування фактів, зміщення акцентів в інформаційних повідомленнях, а найголовніше – визначити місце свідомої провокації в діяльності радянських репресивно-каральних органів, та їх віддзеркалення в документальному комплексі силових структур. Очевидно, що під час такого аналізу були б корисними також

²⁷ Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социал-революционеров Голубовича, Петренко, Лызановского, Часныка, Ярослава и др.: Стенограф. отчет / Под ред. Д.З. Мануильского, С.С. Дукельского. – Х., 1921. – 429 с.

²⁸ Див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти. – К., 1995. – 448 с.

²⁹ Див.: Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) / Публ. підг. В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К., 1999. – 353 с.; *Пристайко В.* Жертви терору: як ДПУ боролось з українською академічною наукою // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – №1. – С. 70–88.

³⁰ Див.: Справа «Весносоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації» (справа «Весна», 1930–1931 рр.) за документами Державного архіву Служби безпеки України / Упор. С. Кокін, О. Пшенніков, Я. Тинченко // Там само. – 2002. – Спец. вип. – №1. – С. 11–381; №2. – С. 13–418.

³¹ *Шаповал Ю.* Атака проти старих фахівців, інтелігенції, військових // Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – С. 406–407.

засоби герменевтичного підходу до створених таємними службами документів, адже без проникнення у прихований зміст і наступну долю таких джерел, сучасного тлумачення, розкриття системи умовної мови, кодів, символів і шифрів, притаманних ним, просто неможливо всебічно й об'єктивно висвітлити джерельну базу радянських репресій. Ми свідомі, що здійснення такого наукового аналізу джерел радянських репресивно-каральних органів – надзвичайно складне завдання, практично недосяжне звичними методами наукової критики джерел, але без застосування згаданого вище інструментарію значного кола наук джерелознавчого циклу результати аналізу загрожують стати незадовільними.

Ще однією засадничою проблемою виступає класифікація писемних джерел, породжених радянськими репресивно-каральними службами, які діяли в Україні. Автори, справедливо зважаючи на специфіку аналізованого масиву джерел, запропонували такі засади створення класифікаційної схеми: використання принципів походження та функціональної належності документів, а також (як доповнення) – принцип змісту джерельної бази. Унаслідок цього було виділено такі основні види документів: організаційно-розпорядчі, до яких віднесено також протоколи і поточне листування; планові; обліково-контрольні; звітні; статистичні; документи з особового складу. Крім того, автори виділяють особливі різновиди окремих підвидів документів (не вказуючи, щоправда, яких саме), зокрема «величезних груп слідчої, судової й оперативної документації». Крім того, пропонується доповнити таку суто галузеву схему класифікації ще документацією партійних і радянських органів, без чого, на думку авторів, неможливо «в повній мірі встановити значимість документів ЧК–ГПУ–ОГПУ для історичного дослідження, їх достовірність, репрезентативність, об'єктивність»³². У результаті Р.Подкур та В.Ченцов створили досить еkleктичну класифікаційну схему, в якій намагалися відбити склад і зміст як документів, породжених самими репресивно-каральними органами, так і директивних матеріалів партійно-радянських інстанцій, що керували діяльністю згаданих органів, і навіть матеріали преси, де висвітлювалася робота цих інституцій. Усі названі вище види документації, як уважають автори, і становлять сукупність «документів органів державної безпеки».

Використання водночас принаймні трьох принципів класифікації не могло не відбитися на якості проведеного джерелознавчого аналізу. Запропонована схема виглядає позбавленою внутрішньої логіки і структури, не визначено ієрархію всередині джерельної бази, тому абсолютно незрозуміло, які саме окремі категорії джерел виступають видами, які – підвидами, і як автори позначають нижчі рівні класифікації документів репресивно-каральних служб.

Крім того, Р.Подкур і В.Ченцов залишають поза увагою той суттєвий факт, що репресивно-каральні органи у процесі своєї діяльності вилучали із суспільного обігу значну частину документів окремих осіб, певного кола людей, соціальних та національних груп, які потрапляли під їх нагляд, а потім ставали жертвами репресій. Вони залучалися як «речові докази» до слідчих і судових справ, або просто відкладались у заведених справах. Єдине місце монографії, де побіжно згадано такі зібрані репресивно-каральними органами документи – це

³² Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР... – С.94–95.

розділ про слідчу документацію, але автори практично не звернули уваги на наукове значення таких джерел³³. Тим часом це дуже потужний пласт документації, створеної інакодумцями, причому найрізноманітнішого характеру (від офіційних документів до приватних листів, щоденників, спогадів, книжкових видань тощо). Використовуючи такі мемуарні й епістолярні джерела жертв політичних репресій, С.Білокінь зміг реконструювати основні елементи джерельної бази управління радянським державним терором³⁴.

Найвідоміше джерело такого походження – щоденники академіка С.Єфремова 1920-х рр., лише на початку 1990-х рр. було передано з архівів КГБ до НАН України³⁵. Сюди ж треба віднести і матеріали перлюстрації – адже вилучені листи так само потрапляли на зберігання до архівних фондів репресивно-каральних органів. Нагромаджені таким чином документи не лише осідали як речові докази – вони слугували надзвичайно важливим джерелом аналітично-інформаційної діяльності радянських спецслужб; відомості з них фігурували у звітах, інформаціях, службовому листуванні тощо. Достатньо навести такий промовистий приклад, як інформаційний лист ЦК ВКП(б) від 28 грудня 1932 р. щодо «петлюрівської організації на Україні», який чомусь досі не привертав належної уваги дослідників. До листа крім доповідної Вс.Балицького про «наявність широко розгалуженого польсько-петлюрівського повстанського підпілля, що, за неповними даними, охоплює 67 районів України», було додано витяги зі щоденника доцента Київського інституту профтехосвіти Доненка, вилученого ІПУ під час арешту, а також зразки агітаційних листівок підпільної організації³⁶. Одним словом, така документація здебільшого особового походження набуває всіх ознак суттєвої складової документальної спадщини «чекістських» органів. Вона використовувалася не лише як слідча документація (задля розкриття обставин справи, винесення вироків), але також як суттєва складова інформаційно-аналітичної інформації спецслужб, обґрунтування прийнятих партійних рішень і директив.

Тому, на наш погляд, схема класифікації джерел, створених і зібраних радянськими репресивно-каральними службами, мала б виглядати дещо інакше. Не маючи жодних заперечень проти задекларованого авторами засадничого принципу класифікації документальних джерел за їх походженням, зауважимо, що вони самі не завжди його дотримуються. Уся проаналізована ними документальна база має єдине походження, оскільки створювалася репресивно-каральними службами в результаті їхньої діяльності. Документи іншого походження, які також наявні в архівних фондах радянських спецслужб, у монографії практично не розглядаються. Тому, на нашу думку, саме за принципом походження (відомим в архівознавстві як провінієнц-принцип) варто було б розподілити всю наявну джерельну базу репресивно-каральних органів на дві великих групи: 1) джерела, створені ними та 2) зібрані ними у процесі діяльності.

³³ Там же. – С.266–268.

³⁴ Білокінь С. Управління державним терором. Реконструкція джерельної бази // Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси. – С.496–498.

³⁵ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – 848 с.

³⁶ Цілком таємний інформаційний лист ЦК ВКП(б) №П 4796 від 28.12.1932 та додатки до нього // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5242. – Арк.16, 22 зв. – 35 (друк. прим.).

Для подальшої класифікації у межах першої групи потрібно було б використати для виокремлення певних класифікаційних груп джерел принцип їх функціонального призначення: з якою метою даний документ було створено автором (авторами), по-перше, а, по-друге, яку роль насправді відіграв він у діяльності радянських спецслужб, адже не таємниця, що запланована ціль, яка ставилася під час створення документа, і реальна, яку він виконав насправді, можуть не тільки не збігатися, а, навпаки, суперечити одна одній. Тому класифікація всередині цієї групи повинна мати ієрархічну побудову – від засадничих документів, що мали визначальний вплив на діяльність спецслужб СРСР, до вузько тематичних джерел. Основні види таких джерел офіційного (службового, інституційного) походження виглядають, на нашу думку, так: ідеологічні, директивні, організаційно-розпорядчі, планові, звітні, інформаційно-аналітичні документи, офіційне листування, різноманітні матеріали агентурної діяльності, обліково-контрольні, слідчі, судові документи. Їх доповнюють джерела другої групи, тобто зібрані (вилучені) документи неофіційного походження – приватні листи, записки, щоденники, спогади, які відклалися в архівних фондах спецслужб.

Важливою класифікаційною ознакою виступає авторство документа та місце такого автора в ієрархічній структурі тогочасних інституцій. Відповідно до неї, усі документи спецслужб треба поділити на створені ЦК РКП(б)–ВКП(б) та його апаратом, республіканським компартійним штабом (ЦК КП(б)У), обласними, районними парткомками – самі ці центральні органи визначали основні завдання діяльності радянських спецслужб, а місцевим – належало формальне право контролю їх виконання; центральним апаратом ЧК, ОДПУ, НКВД, відповідною республіканською спецслужбою та наркоматом внутрішніх справ, його обласними, районними управліннями/відділами аж до місцевих оперуповноважених. Усередині кожної такої авторської групи існує власна градація вже за тематичними групами джерел, названими вище.

Географічна ознака дозволяє зробити ще один важливий класифікаційний поділ: на документи радянських репресивно-каральних органів, що нині зберігаються в Україні (залишалися тут або ж передані в будь-який спосіб до нашої країни з попереднього місця зберігання поза її межами) та ті, які перебувають за кордоном. Знову ж вони могли бути: а) створеними поза сучасною територією України в результаті діяльності репресивно-каральних органів СРСР; б) створеними в тогочасній Україні, але вивезеними з її меж із різних причин. Згадаємо, що ще С.Білокін, проводячи джерелознавчий аналіз слідчих справ реабілітованих, писав: «На превеликий жаль, досі не з'ясовано, коли і навіщо відправлялися до Москви масиви архівних матеріалів українських підрозділів відомства»³⁷. Це стосується практично всіх документів, народжених усередині апарату ЧК, ДПУ та НКВД в Україні, але найбільше – ГУЛАГівського сегменту архівної спадщини репресивно-каральних органів, який нині практично повністю відсутній за місцем заведення документів (за винятком певної кількості справ спецпоселенців), проте має величезне значення для висвітлення діяльності радянських спецслужб. На жаль, цей комплекс історичних джерел просто випав із поля зору авторів монографії, оскільки згадану сторону діяльності

³⁷ Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР... – С.36.

репресивно-каральних органів вони взагалі не розглядали. Причиною цього не можна визнати обмеженість географічних або тематичних рамок монографії, адже, як ми зазначали вище, в інших випадках до аналізу залучався досить широкий комплекс документації союznego походження. Наявність великої кількості вже опублікованих документів центральних установ ГУЛАГ³⁸ надає дослідникові широкі можливості для аналізу даного виду джерел.

Ще один географічний аспект класифікації аналізованих документів – їх сучасне місце зберігання. Навіть якщо ми говоритимемо лише про архівно-слідчі справи реабілітованих, то вони нині перебувають у Галузевому державному архіві СБУ, її місцевих архівно-інформаційних підрозділах за місцем заведення, за місцем проведення слідства, за місцем проживання реабілітованого тощо, частково – передані до державних архівів областей. Звичайно, що цей аспект так само варто було б відзначити у класифікаційній схемі.

Основний зміст праці Р.Подкура та В.Ченцова полягає в розкритті складу і змісту документів радянських репресивно-каральних органів відповідно до визначених груп та видів джерел. І без перебільшення можна стверджувати, що завдяки цьому монографія посяде гідне місце як єдина на сьогодні така праця, присвячена комплексному аналізу всієї відомої джерельної бази активності спецслужб СРСР в Україні, здійсненому на фаховому рівні істориками – знавцями тієї трагічної епохи. На високу оцінку заслуговують, наприклад, авторські спостереження щодо особливостей «протокольної документації», узяті в усьому її комплексі. Це протоколи з'їздів та конференцій чекістів, які відбувалися на початку 1920-х рр., засідань керівних органів (колегій ЧК та ГПУ) і оперативних нарад, різноманітних комісій за участю представників каральних органів. Логічно сюди додано протоколи зборів партійних та комсомольських осередків цих органів – як правило, саме такі документи досі залишалися поза увагою дослідників попри їх значний інформативний потенціал. На жаль, водночас автори припустилися прикрої помилки, коли віднесли протоколи засідань «трійок» та «вищої двійки» (керівників НКВД і соювної прокуратури), якими оформлювалися присуди під час «Великого терору», до цієї ж категорії джерел³⁹. Абсолютно зрозуміло, що протокольна тут – лише форма документа («слухали – постановили»), а змістом його є рішення позасудової юстиції (вирок), адже наслідком ставали страти, ув'язнення, заслання – як і будь-якого іншого присуду.

Нарешті, остання з виділених нами, але зовсім не остання за своїм значенням – проблема ролі та місця діяльності спецслужб у збиранні всебічної інформації щодо настроїв суспільства й використання її номенклатурною верхівкою, тобто в інформаційному забезпеченні діяльності органів радянської влади, починаючи від найвищих і до місцевих. Автори монографії абсолютно праві,

³⁸ Див.: История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 т. – Москва, 2004–2005. – Т.1: Массовые репрессии в СССР / Отв. ред. Н.Верт, С.В.Мироненко; Т.2: Карательная система: структура и кадры / Отв. ред. и сост. Н.В.Петров; Т.3: Экономика Гулага / Отв. ред. и сост. О.В.Хлевнюк; Т.4: Население Гулага: численность и условия содержания / Отв. ред. А.Б.Безбородов, В.М.Хрусталёв; Т.5: Спецпереселенцы в СССР / Отв. ред. и сост. Т.В.Царевская-Дякина; Т.6: Восстания, бунты и забастовки заключённых / Отв. ред. и сост. В.А.Козлов; Т.7: Советская репрессивно-карательная политика и пенитенциарная система в материалах Государственного архива Российской Федерации: Аннотированный указатель дел / Отв. ред. В.А.Козлов, С.В.Мироненко.

³⁹ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР... – С.123.

приділяючи цій сфері активності репресивно-каральних органів значну увагу, адже створена внаслідок такого збирання документація досі не ставала об'єктом уваги дослідників-джерелознавців. Лише останнім часом з'явилися серійні публікації таких інформаційних документів у Росії⁴⁰, але їх автори-упорядники не проаналізували джерелознавчий аспект такої аналітичної документації спецслужб. В Україні було опубліковано збірники документів, що свідчили про постійне і всебічне інформування спецслужбами партійно-державної верхівки про реальну ситуацію на селі під час Голодомору 1932–1933 рр.⁴¹ І там зі зрозумілих причин відсутній джерелознавчий аналіз таких інформаційних документів. Тому з цього погляду можна визнати за монографією Р.Подкура та В.Ченцова абсолютний науковий пріоритет.

Згаданій проблемі повністю присвячена вся друга і великий параграф у третій частині праці. Автори заявили досить амбітну мету: «Дослідження системи отримання й використання документальної інформації органами державної безпеки у радянському суспільстві 1920–1930-х рр., розкриття ролі й значення органів ВУЧК–ГПУ–НКВД в інформаційному забезпеченні вищого партійно-державного керівництва країни. Пізнання принципів та основних закономірностей відбору, аналізу, зберігання, використання інформації органами держбезпеки дозволяє дискутувати про достовірність представлених джерел, ступінь об'єктивності відбиття в документах соціально-економічних і культурних процесів, доповнити уявлення про можливості маніпулювання інформаційними матеріалами в інтересах владоможців»⁴².

У такий спосіб автори мали намір розкрити механізм збирання інформації репресивно-каральними органами, проте саме цей механізм не знайшов в їхній праці повного й адекватного відбиття. Виділені такі його складові: отримання офіційної інформації від урядових, партійних та громадських структур; негласні форми збирання інформації; діяльність цензурних підрозділів. Але фактично у цій схемі структурно не представлено один із ключових моментів інформаційної, радше соціально-комунікативної діяльності чекістських органів, а саме – офіційна інформація, що створювалася спецслужбами і направлялася партійно-радянським інституціям для вжиття заходів. Вона була результатом і відкритого збирання інформації, і таємного («негласного»), а також діяльності аналітичних підрозділів спецслужб, які жили за рахунок насамперед таємно зібраних відомостей. Її засадничі особливості автори намагалися розкрити у третьому параграфі останньої частини праці, але поєднання в одному підрозділі огляду звітної та аналітичної документації, на наш погляд, значно знижує рівень джерелознавчого аналізу останньої надзвичайно важливої групи

⁴⁰ Неизвестная Карелия: Документы спецорганов о жизни республики, 1921–1940 гг.: Сб. / Подгот. А.В.Климова, В.Г.Макуров, А.Т.Филатова. – Петрозаводск, 1997. – 368 с.; «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). – Москва, 2001–2004. – Т.І: 1922–1923. – Ч.1. – 490 с., Ч.2. – С.491–1103; Т.ІІ: 1924. – 511 с.; Т.ІІІ: 1925. – Ч.1. – 495 с., Ч.2. – С.496–967; Т.ІV: 1926. – Ч.1. – 704 с., Ч.2. – С.705–1191; Т.ІV: 1927. – 798 с.; Т.ІVІ: 1928. – 795 с.; Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939: Док. и мат.: В 4 т. / Под ред. А.Берел (Франция), В.Данилов (Россия). – Москва, 1998–2003. – Т.1: 1918–1922. – 863 с.; Т.2: 1923–1929. – 1168 с.; Т.3. – Кн.1: 1930–1931: Док. и мат. – 864 с.

⁴¹ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – 604 с.

⁴² Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР... – С.44.

документів. Якщо ж говорити про цензуру і «політконтроль», що їх здійснювали радянські репресивно-каральні органи, то не зовсім правильно класифікувати їх суто як засіб збирання інформації. Основне призначення радянської цензури – здійснення силового комунікативного впливу з боку спецслужб на інформаційні потоки в державі, який полягав у примусовому вилученні з суспільного обігу певної інформації (як друкованої, розрахованої на широкі кола споживачів, так і рукописної – зокрема приватного листування), що суперечила офіційній пропаганді. Водночас не можна ігнорувати той промовистий факт, що на підставі вилучених цензурою матеріалів також склалися інформаційно-аналітичні документи для владних структур.

Інформаційні документи спецслужб автори розподіляють на первинні (необроблена, «сиря» інформація) й вторинні (оброблена інформація, що ставала наслідком узагальнень та аналітичної діяльності певних підрозділів). Виділено їх види та підвиди, терміни, в які подавалися відповідні аналітичні документи, їх змістовність і значення.

Наведені у книзі факти свідчать про всеохоплюючу систему збирання і поширення інформації, що здійснювалася радянськими спецслужбами буквально в усіх сферах економічного, політичного, суспільного і культурного життя держави. Звичайно, наголос робився на політичній складовій цього процесу, але за умов 1930-х рр. політичне забарвлення отримувало будь-яке явище – від хлібозаготівель до роботи торгівельних закладів або черг у крамницях. Самі автори абсолютно справедливо формулюють такі засадничі особливості інформаційної діяльності органів таємного контролю і нагляду:

- масштабність відомостей: жодне суттєве явище у житті суспільства не могло пройти повз органи держбезпеки;
- регулярність надання інформації: було напрацьовано суворий порядок збору, узагальнення й передачі інформації;
- спрямованість інформації: відомості передавалися не тільки радянським, але й, у першу чергу, партійним органам;
- конспіративність інформації: найбільш цінні й повні дані були відомі вузькому колу людей, вони обмежувалися грифами «Особисто», «Таємно», «Цілком таємно»;
- політичний характер інформації: основна увага приділялася настроям людей, їх реакції на впроваджувану лідерами СРСР, УРСР політику;
- критичність інформації: факти й події оцінювалися з погляду більшовицької ідеології, велика увага приділялася «негативним проявам» у суспільстві; співробітники держбезпеки були як правило комуністами, тож їхні оцінки та висновки щодо ситуації у країні та республіці мали яскраво виражений ідеологічний характер;
- націленість на практичне застосування інформації: відомості викладалися в усіх подробицях для того, щоби негайно вжити відповідних заходів⁴³.

Автори назвали це «особливостями документів органів державної безпеки», хоча очевидно, що такі особливості притаманні далеко не всім створеним цими органами документам. Насправді ж вони виписали специфіку діяльності

⁴³ Там же. – С.365.

у сфері політичної комунікації, що її здійснювали відповідні спецслужби. Тому, розкриваючи цей напрям активності репресивно-карального апарату СРСР та склад документів, що її відображають, варто було б, на наш погляд, застосувати інструментарій насамперед такої науки, як соціальні/політичні комунікації. Тоді можна говорити не просто про інформаційну діяльність радянських спецслужб, а окреслити її місце в комунікативних суспільних потоках. Однозначно можна стверджувати, що інформаційно-аналітична діяльність радянських репресивно-каральних органів відіграла провідну (а, можливо, і вирішальну) роль у соціальних комунікаціях авторитарно-номенклатурного режиму СРСР. Як писав в одній зі своїх попередніх праць Р.Подкур, «зіставляючи різні за своїм змістом і спрямуванням документи спецслужб з рішеннями різного рівня партійних та радянських органів, можна перекоонатися, що саме вони відігравали першорядну роль у процесі їх схвалення»⁴⁴. Про це свідчать і наведені у книзі адресовані чекістам слова тодішнього лідера більшовиків УСРР Л.Кагановича: «Ви пишете зведення й інформації, котрі ми, працівники партії, з надзвичайним інтересом читали та з яких черпали правду, оскільки від органів виконкомів, місцевих рад та іноді – партійних комітетів – ми правди не одержуємо»⁴⁵.

Нагадаємо, що, за Ч.Кулі, соціальна комунікація розглядається як механізм, який забезпечує існування та розвиток людських відносин, котрий включає у себе всі розумові символи, засоби їх передавання у просторі та збереження у часі. У рамках одного з концептуальних підходів (діяльнісного) до сутності комунікацій вона розглядається як процес спілкування, обміну думками, знаннями, почуттями, схемами поведінки, а також як спільна діяльність учасників комунікації, що сприяє виробленню єдиного погляду на речі та вчинки. До базових функцій соціальної комунікації належать: інформаційна, яка означає, що завдяки соціальній комунікації у суспільстві передається інформація про предмети, їх властивості, явища, дії та процеси; експресивна, яка визначає здатність соціальної комунікації передавати оціночну інформацію про предмети або явища; прагматична функція означає, що соціальна комунікація є засобом, який спонукає людину, групи людей чи спільноти до певних дій.

З огляду на тему нашої розвідки дуже плідним видається ще один – інституційний підхід до соціальних комунікацій. Він дозволяє розглядати насамперед політичну комунікацію як сукупність комунікативних ролей і функцій державних інститутів, політичних партій, громадських організацій, що обслуговують взаємодію елітарних і неелітарних прошарків із метою реалізації ними своїх інтересів, здійснення державної та політичної влади⁴⁶. Тому і варто було б говорити про специфіку віддзеркалення в документальній спадщині репресивно-каральних органів процесу здійснення ними своєї комунікативної ролі та функцій.

Озброєння такими інструментами розуміння соціальних процесів дозволяє зробити висновок, що інформація секретних служб за радянської доби

⁴⁴ Подкур Р.Ю. За повідомленням радянських спецслужб. – С.45.

⁴⁵ Цит. за: Подкур Р., Ченцов В. Документи органів державної безпеки УРСР... – С.183.

⁴⁶ Див.: Заславська О. Особливості інституційної теорії у вивченні політичної комунікації [Електронний ресурс]: <http://intkonf.org/k-polit-n-zaslavska-oo-osoblivosti-institutsiyanoi-teoriyi-uvivchenni-politichnoyi-komunikatsiyi/>

відігравала визначну комунікативну роль, адже в аналітичних оглядах спецслужб не тільки відбивалися успіхи чи невдачі певних заходів, дій державних органів тощо. Такі огляди відігравали роль лакмусового папірця для влади, що сигналізували про втрату довіри населення до таких заходів, показували прорахунки офіційної пропаганди, викривали суспільні настрої, спрямовані проти існуючої партійно-державної політичної системи. Водночас спецслужби в обов'язковому порядку наводили вислови і думки, спрямовані на підтримку офіційного курсу. З іншого боку, така інформація, перероблена державними структурами, інспірувала певні партійні й урядові рішення, спрямовані на знешкодження та ліквідацію інакодумців, цілих соціальних і національних груп, залякування інших засобами державного терору і репресій.

Тому варто було навести хоча б кілька прикладів, коли підготовлена чекістами інформація спричинила значні державні акції, які проводилися тим же репресивним апаратом (схвалення тих або інших постанов партії та уряду, що започатковували «операції» проти соціальних, національних, культурних або релігійних груп населення). Адже це і було здійсненням іншого напряму політичної комунікації – від владної верстви до підлеглого їй населення. З нашого боку, можемо згадати, як такий приклад, операцію з «розкуркулення», проведenu на початку 1930 р. за таємною постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», інспіровану не лише загальним більшовицьким налаштуванням проти селян-господарів, але і чекістською інформацією про приховування «куркулями» значної частини зібраного збіжжя, небажання здавати його державі за безцінь, спротив партійній лінії на колективізацію сільського господарства.

Нарешті, проблема розкриття складу та змісту джерельної спадщини репресивно-карального апарату, організації користування нею відповідно до вимог законодавства потребує ґрунтовної розмови щодо нинішнього місця зберігання і подальшої її долі. Перебування таких історичних документів в архівах спецслужб незалежної України суперечить будь-якій логіці та здоровому глузду. До того ж джерельна спадщина радянської таємної поліції виявилася розірваною: більша частина залишилася на місці, усупереч указу Президії Верховної Ради України «Про передачу архівів колишнього КДБ до державних архівів» від 9 вересня 1991 р., а менша – потрапила до Центрального державного архіву громадських об'єднань України й держархівів областей (архівно-слідчі справи на частину реабілітованих і практично всі фільтраційні справи Другої світової війни, усього близько 1,5 млн справ). Такі передані справи впродовж останніх 20 років перебувають в активному науково-громадському обігу. Те ж можна стверджувати і щодо фондів Галузевого державного архіву СБУ, які до останнього часу використовувалися для задоволення соціально-правових запитів громадян, публікувалися окремими збірниками, стали доступними в електронному вигляді в інформаційно-довідкових залах, відкритих упродовж 2009 – початку 2010 рр. практично в кожній області. Зовсім інакше ситуація виглядає стосовно регіональних сховищ історичних документів (архівно-інформаційних підрозділів) СБУ. Наразі відсутні умови для їх концентрації в Києві. На місцях користування такими джерелами здебільшого утруднено, а минулого року у пресі пройшла навіть інформація щодо намірів знищення в деяких областях

таких історичних документів про репресії 1930–1950-х рр.⁴⁷ Ми сподіваємося, що це – лише безпідставні чутки, але вони сигналізують про невирішену суспільну проблему організації архівного зберігання та користування документами радянських репресивно-каральних служб. Наприкінці 2009 р. з ініціативи тодішнього керівництва держави та СБУ було здійснено спробу організації (за прикладом Польщі, ФРН, Словаччини) окремого історичного архіву документів про радянські репресії. Вона не мала успіху, оскільки статус, становище, відомча належність такого архіву не були належним чином продумані, як і більш дрібні, але суттєві питання: місце розташування, штат працівників, технічне оснащення тощо. Однак невдала спроба не свідчить про неможливість знайти шляхи до вирішення такої проблеми. Якщо виникають серйозні труднощі у фізичній концентрації таких історичних джерел в одному місці (архівосховищі), то завжди наявна перспектива їх віртуального поєднання та оприлюднення. Створення не бази даних (з огляду на різноманітність і розмаїття джерел це неможливо), а комплексної архівно-пошукової системи з кількох підсистем – баз даних однорідних джерел, на зразок вже заявленого, але не реалізованого проекту Електронного архіву національної пам'яті⁴⁸ – цілком реально за умови спільної праці архівістів Державної архівної служби України, СБУ, МВС, ГПУ, науковців НАН України тощо. Для опрацювання такої електронної системи наукове дослідження особливостей джерельної бази радянських репресій, здійснене Р.Подкурором та В.Ченцовим, стане у пригоді.

Жодною мірою не стверджуємо, що автори монографії про документи радянських спецслужб в Україні не впоралися із заявленими завданнями щодо аналізу таких джерел, і не намагаємося нав'язати викладені вище власні пропозиції. Здійснення класифікації такого специфічного і багатозначного виду джерел – дуже складна справа. Р.Подкур та В.Ченцов вважають, що створена ними система дозволяє розкрити склад і зміст усього комплексу джерел із діяльності радянських спецслужб за часів підготовки і проведення «Великого терору», і не без успіху доводять це на сторінках своєї книги. Ми ж ставили перед собою завдання не критикувати їхній доробок, а показати, що саме залишилося поза увагою авторів і що було б варто, на наш погляд, додати до такого розкриття. Процес вдосконалення класифікації – нескінченний, і до наших пропозицій, безперечно, так само виникнуть доповнення та зауваження.

⁴⁷Знищення архівних документів [Електронний ресурс]: <http://maidan.org.ua/static/news/2011/1311607544.html>

⁴⁸Див.: Концепція Державної цільової національно-культурної програми «Електронний архів національної пам'яті України»: Проект // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2008. – №4. – С.5–11.

Presented the dispute problems and featured the opening of legacy the Soviet repressive and punitive institutions 1920–1930-th in particular, their species compositions, classification scheme, information content, authenticity as a historical source, the need using the full of source and relating scientific disciplines for the this group of sources professional analysis.

ДО ПИТАННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СВІТСЬКИХ ПОСТАТЕЙ КОМПОЗИЦІЇ «ПЕРШИЙ ВСЕЛЕНСЬКИЙ СОБОР» СТІНОПИСУ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Статтю присвячено проблемі ідентифікації зображень світських постатей, представлених в одному з найвідоміших стінописів Софії Київської, виконаному за сюжетом Першого Вселенського собору. За авторською версією, серед зображених у цій композиції могли бути київський губернатор Д.Голіцин, гетьман України І.Мазепа, київський полковник К.Мокієвський та інші історичні персонажі.

Серед унікальних пам'яток історії, архітектури та мистецтва України комплекс споруд Національного історико-культурного заповідника «Софія Київська» займає виняткове місце. Результати сучасних досліджень софійських графіті¹, храмового стінопису², елементів інтер'єру³ та рукописних пам'яток⁴ переконливо доводять, що старовинний храм – це вмістилище безлічі інформації, яка дозволяє дослідникам дедалі глибше занурюватися в минувшину пам'ятки, а також наближатися до розуміння фактів, подій, процесів і явищ історії та культури України-Русі й України-Гетьманщини XI–XVIII ст.

Найбільшими за обсягом та змістовим наповненням у Софійському соборі залишаються мозаїки і фрески давньоруського часу, а також стінопис кінця XVII – початку XVIII ст. Однак якщо з прочитанням і розумінням зображень XI–XIII ст. ситуація виглядає більш передбачуваною, то історія створення, зміст та ідеологічне навантаження стінопису XVII–XVIII ст., ідентифікація зображених (особливо світських осіб) залишаються для сучасних дослідників terra incognita. Прикладами існування в Україні у XVII–XVIII ст. певної традиції зображення на іконах світських осіб можуть служити відомі образи «Воздвиження Чесного хреста» – з родиною Яна III Собеського (кінець XVII ст.)⁵, три «Покрови Богоматері» – із Семеном Івановичем Сулимою, Павлом Леонтійовичем Полуботком та Богданом Михайловичем Хмельницьким (усі – перша половина XVIII ст.)⁶, деякі інші.

Нааявність зображень світських осіб у храмовому стінописі чи у вигляді окремих портретів теж не було дивиною, адже портретне зображення вважалося

* Ковалевська Ольга Олегівна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

¹ Корнієнко В. Корпус графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст. – К., 2010. – Ч.І. – 464 с.; Ч.2. – К., 2010. – 270 с.; Ч.3. – К., 2011. – 400 с.; Никитенко Н.Н., Корнієнко В.В. Древнейшие граффити Софийского собора в Киеве и его датировка // Byzantinoslavica. – Т.LXVIII. – Prague, 2010. – 1/2. – P.205–240.

² Никитенко Н. Свята Софія Київська: новий погляд на її історію, архітектуру та розпис. – Б.м., 1996. – С.93–188 (окрема відбитка з: A Journal of Eastern Christian Studies. – Vol.37 (1996). – Nos.1–4. – P.93–188); *Ії же*. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К., 2003. – 332 с.; Никитенко Н. Собор Святої Софії в Києві. Історія, архітектура, живопис, некрополь. – Москва, 2008. – 271 с.; Герій О. Орнамент Софії Київської (генеза, типологія, художньо-функціональні особливості): Дис. ... канд. мистецтвознавства. – Л., 2003. – 187 с.

³ Срібні царські ворота із собору Софії Київської. – К., 2008. – 102 с.

⁴ Поменник Софії Київської. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. / Упор. та вступ. ст. О.Прокоп'юк. – К., 2004. – 260 с.

⁵ Український портрет XVI–XVIII ст.: Каталог. – К., 2006. – С.93.

⁶ Там само. – С.101.

компонентом розпису українського храму⁷. У церквах, як правило, зображували сцени з історії християнської церкви, євангельські сюжети, а також постаті сучасників, частіше політичних і державних діячів, фундаторів храмів. Таке поєднання в одній композиції постатей святих і сучасників свідчило про світську основу того ідеологічного навантаження, котре мало нести зображення. Саме тому інколи портретні риси сучасників, на наше переконання, із волі можновладних замовників розпису (а на думку Ф.Уманцева (не безспірну) – з легкої руки іконописців чи художників) безпосередньо втілювалися в образах святих. Такої трансформації найчастіше набували ті канонічні образи, що розташовувалися на задньому плані⁸. Прикладів наявності зображень світських осіб у храмах XVII–XVIII ст. чимало. Серед них – найбільш значущі культові споруди, у тому числі Успенський собор Києво-Печерської лаври, де існувала відома портретна галерея давньоруських князів, українських гетьманів і московських царів, а також Софійський собор, де в Апостольському приділі зображення конкретних осіб були втілені в образах відповідних святих, зокрема св.Володимира та св.Ольги⁹, у Георгіївському приділі¹⁰ та на стінах центральної нави.

Саме стінопис за сюжетом Першого (Нікейського 325 р. н. е.) Вселенського собору, який розташований над західною вхідною аркою центральної нави навпроти вівтаря Софії, і став предметом нашого зацікавлення (див. ілюстр.1). Це зображення виконане олійними фарбами на поштукатуреній основі, як традиційно вважають, протягом першої чверті XVIII ст.

Інформацію щодо історії виникнення та реставрації цієї композиції, її концептуального вирішення та ідентифікацію зображених тут духовних осіб подає у своєму дослідженні Н.Нікітенко, яка переконливо обґрунтовує власний висновок про втілення у зображених тут десяти соборних отцях портретних рис десяти московських патріархів XVII ст. і датує появу даного сюжету початком XVIII ст.¹¹ Наше ж дослідницьке завдання обмежимо спробою ідентифікувати світські постаті цього стінопису, а також звуженням хронологічних меж його постання. Оскільки, як показала Н.Нікітенко, композиція втілює провідні ідеї доби І.Мазепи, портрети сучасників якого – патріархів Іоакима й Адріана – виведено у цій сцені, можна вважати, що й зображені тут на задньому плані світські особи, які позначені виразними національними рисами, можуть ідентифікуватися з ключовими посталями тогочасної історії України.

Ураховуючи внесок І.Мазепи у відновлення та оздоблення головного собору Києва, цілком логічним буде припустити, що у храмі мало існувати зображення такого знатного і щедрого мецената. Як свідчать результати досліджень Н.Нікітенко, із постаттю І.Мазепи у соборі дійсно багато що пов'язане.

⁷ Уманцев Ф.С. Троїцька надбрамна церква. – К., 1970. – С.124.

⁸ Там само.

⁹ Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – С.267–271.

¹⁰ Шербаківський В., Ернст Ф. Український портрет. – К., 1925.

¹¹ Результати своїх досліджень Н.Нікітенко оприлюднила в доповіді «Перший Вселенський собор» у Софії Київській: час написання, концептуальне вирішення, історичні портрети», виголошеній на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Софійські читання», присвяченій 1000-річчю Софії Київської (26–27 травня 2011 р.). Підготовлена на основі доповіді однойменна стаття перебуває у друку. На жаль, ця цікава студія так і не побачила світ в «Українському історичному журналі» через упереджене ставлення деяких членів редколегії до її автора.

Насамперед це вітварі в північній і південній галереях, присвячені Іоаннові Предтечі та дванадцяти апостолам. В останньому, зокрема, знаходилися зображення св.Володимира й св.Ольги, які дослідниця пов'язує саме з постатями І.Мазепи (як гідного продовжувача справи хрестителя Русі) та Марії Магдалини Мазепиної – матері гетьмана¹².

Проте постать І.Мазепи, беручи до уваги роль, яку він відіграв у долі Софійського храму, могла бути представлена не лише в образі святого. Знову звернімося до сюжету Першого Вселенського собору, який відбувся в Нікеї 325 р. під егідою імператора Константина. Тут було затверджено основні догмати віри, а отже, розпочався новий етап в історії християнства. Згадаймо, що за часів І.Мазепи продовжувалося утвердження ідеологеми «Київ – другий Єрусалим і новий Сіон». Активно культивувалася ідея спадковості між княжими та козацькими часами, а Київ сприймався як духовний центр усієї соборної України, яку гетьман прагнув об'єднати під своєю булавою. Саме тому портретне зображення І.Мазепи знайшло своє місце й у композиції Вселенського собору.

З облич другого та третього планів привертають увагу ті, що перебувають ліворуч від постаті Константина (праворуч із перспективи глядача), власне, одразу за ієрархами. Вони мають досить виразні портретні характеристики. У цій групі нашу увагу привертають декілька облич. Перше міститься між першим (у другому ряду) та другим (у першому ряду) ієрархами. Це людина літнього віку з довгим сивим волоссям. Друге обличчя розміщене ліворуч від щойно згаданого. Це чоловік середнього віку з темним волоссям і вусами. Третє видно лише частково, адже решта закрита червоною митрою духовної особи. Четверте обличчя зображене відразу за патріархом у блакитній митрі та Євангелієм у лівій руці, в образі якого, за визначенням Н.Нікітенко, утілено останнього московського предстоятеля Адріана. Зображена світська постать має коротке темне волосся, вуса, і повернута на три чверті праворуч таким чином, що можна розгледіти його ліве вухо (див. ілюстр.2). Ліворуч від цього чоловіка можна побачити обличчя молодого людини з коротким рудим волоссям. За лівим плечем ієрарха у блакитній митрі стоїть чоловік в одязі диякона, тримаючи правицю на грудях (Н.Нікітенко визначає його як святителя Афанасія Олександрійського).

Беручи до уваги політичний статус України-Гетьманщини на початку XVIII ст., наші знання про те, хто на той час був гетьманом, хто перебував на київському полковому уряді, а також хто з представників козацької старшини надавав найбільшу матеріальну підтримку та сприяння у відбудові як усього монастирського комплексу, так і його головного храму можемо припустити, хто саме міг бути зображений у досліджуваній нами композиції. Отже, згідно з правилами політичної субординації та традиціями українського церковного живопису кінця XVII–XVIII ст., для якого характерним було зображення за постатями Царя й Цариці Небесних земних помазаників Божих, гетьманів, полковників, представників простого козацтва та поспільства, центральне місце у групі світських осіб, які перебувають ліворуч від імператора Константина, мало б належати комусь із московських вельмож. Дозволимо собі припустити, що таким міг бути Дмитро Михайлович Голіцин (1665–1737 рр.).

¹² Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – С.267.

Цей дипломат і державний діяч періоду Петра I у 1708 р., під час Північної війни (1700–1721 рр.), очолював московське військо, що мало прикривати Київ та Правобережну Україну на випадок можливого маневру армії Станіслава Лещинського та генерала Крассау. Після цього Д.Голіцина було призначено київським генерал-губернатором (1711–1718 рр.). Він уважався людиною освіченою, цікавився питаннями історії та культури, і навіть зумів згуртувати навколо себе студентів Києво-Могилянської академії¹³.

Достовірних портретів Д.Голіцина виявити не вдалося. Водночас слід зазначити, що представлене в досліджуваній композиції зображення київського генерал-губернатора є дуже схожим на портрет іншого Голіцина – князя Василя Васильовича (1643–1714 рр.; див. ілюстр.3). Навмисно зобразити В.Голіцина (який, до речі, посприяв І.Мазепі при обранні того гетьманом) не могли, адже після палацового перевороту 1689 р. Петро I заслав його на Архангельщину, де той і помер. Це означає, що тут намагалися зобразити саме Д.Голіцина, але не маючи перед собою належного «взірця», могли обрати відомий на той час портрет іншого з роду Голіциних. Тим більше, що для цього були всі підстави. Наприкінці XVII ст., десь між 1688 та 1689 рр., один із відомих українських граверів – Антоній (Леонтій) Тарасевич – виконав портрет князя В.Голіцина, який і міг слугувати за основу для зображення Д.Голіцина. Додатковим аргументом на користь такого припущення може бути той факт, що з 1704 р. архідияконом Софійського монастиря став Іван (Іларіон) Мігура, який теж був відомим майстром і належав до тієї ж самої школи київських граверів, що й О.Тарасевич, Л.Тарасевич, І.Щирський, Д.Галяховський та ін. Можливо, що саме його рекомендацією і скористалися живописці, які виконували розписи інтер'єрів Софійського собору, зокрема композицію Вселенського собору.

Обабіч від, як ми припускаємо, Д.Голіцина зображено українського гетьмана І.Мазепу (ліворуч, а з перспективи глядача – праворуч) та київського полковника, гетьманового родича по материнській лінії – Костянтина Мокієвського. На таку думку наштовхує той факт, що активна відбудова й оздоблення Софійського собору відбувалися саме за часів гетьманства І.Мазепи та здебільшого його коштом. Водночас підтримка київської митрополичої кафедри здійснювалася не лише гетьманом, а й київським полковником К.Мокієвським¹⁴. Оскільки його жодного автентичного портрета не збереглося (більше того, навіть немає згадок про те, що він узагалі колись існував), то наш здогад залишається лише припущенням. Що ж стосується зображення І.Мазепи, то його місце, іконографічні особливості та портретні характеристики здаються нам очевидними.

У своїх дослідженнях¹⁵, присвячених різним аспектам іконографії І.Мазепи, ми вже неодноразово згадували про гравюру невідомого майстра¹⁶ під назвою «Хрещення Христа» (інша назва: «Христос в Йордані», кінець XVII ст.;

¹³ Станіславський В. Голіцин Дмитро Михайлович // Енциклопедія історії України. – Т.2: Г–Д. – К., 2004. – С.135–136.

¹⁴ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – С.156.

¹⁵ Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Український історичний журнал. – 2007. – №3. – С.152–167; Гетьман. Осмислення. – К., 2009. – С.293–294 та ін.

¹⁶ С версія, що її автором міг бути Антоній (Леонтій) Тарасевич.

див. ілюстр.4). Особливу увагу тут привертає група людей на березі, які спостерігають за актом хрещення Спасителя. За постатями св.Володимира розташовані св.Гліб та Борис, поряд із ними два царевичі – Іван і Петро, а за спиною останнього – цікава фігура в козацькому одязі зі складеними для молитви руками. Це і є Іван Мазепа. Гравюра автентична, була виконана за життя гетьмана, і крім того, йому ж і присвячена. Це означає, що зображення портретованого, як-от форма очей та носа, наявність вус чи бороди, лінія росту волосся тощо мало відповідати «оригіналу», тобто відображати справжні риси обличчя правителя Лівобережної України.

Порівнюючи описи зовнішності І.Мазепа, залишені його сучасниками, із зображенням на гравюрі, можна перекоонатися в тому, що у загальних рисах вони збігаються. Зокрема, усі сучасники гетьмана стверджували, що він був середнього зросту, мав худорляву статуру, водночас «тіло його було міцніше, ніж тіло німецького рейтара»¹⁷, що підтверджується зображенням на гравюрі «Хрещення Христа». Дискусійним моментом, який тривалий час не давав спокою дослідникам і заважав їм визнавати деякі зображення портретами І.Мазепа, було питання про наявність у гетьмана бороди. Проблема полягала в тому що, згідно з описами зовнішності українського гетьмана, які в основному залишили особи з оточення шведського короля Карла XII, І.Мазепа бороди не мав. Зображення з літопису С.Величка та гравюри «Хрещення Христа», де гетьмана представлено з невеличкою борідкою, уважалися непереконливими. На сьогодні факт наявності або відсутності в нього бороди вже не викликає суперечностей. Виявлені архівні матеріали дозволяють впевнено говорити, що в різні періоди свого життя І.Мазепа зовні був різним: то носив невеличку борідку з вусами, то мав лише вуса. Порівняння зображень зі стінопису Софійського собору та з гравюри «Хрещення Христа» дає нам підстави говорити, що вони є подібними, а отже, очевидно, репрезентують одну й ту саму особу – гетьмана І.Мазепа. До того ж існує третє аналогічне зображення, а саме – стінопис Троїцької Надбрамної церкви Києво-Печерської лаври (див. ілюстр.5).

На західній стіні центральної нави Троїцької Надбрамної церкви презентовано той самий сюжет, що й у Софійському соборі – Перший Вселенський собор (див. ілюстр.6). На відміну від більш раннього софійського зображення, яке є плоским, зображення з Надбрамної церкви просторове. Його дія розгортається в палацовому інтер'єрі¹⁸. Учасники собору представлені на першому та другому планах. Центральна фігура тут – імператор Константин, що сидить на престолі в повороті на три чверті праворуч. Одягнений він у синій хітон із золотим поясом та підбитий хутром червоний гіматій. У «софійському» варіанті цього зображення Константин представлений анфас у прикрашеному перлами та дорогоцінним камінням вбранні. На першому плані в обох зображеннях ліворуч і праворуч від візантійського імператора сидять п'ять святих. Їх постаті у «софійському» варіанті композиції досить статичні, у «лаврському» – більш динамічні. «Софійські» святих також характерно тримають у руках Євангеліє, а «лаврські» – архієрейські патериці.

¹⁷ З повідомлення Жана Балюза, приятеля І.Мазепа // Іван Мазепа. – К., 1992. – С.76.

¹⁸ Монументальний живопис Троїцької Надбрамної церкви Києво-Печерської лаври: Каталог. – К., 2005. – С.79.

На другому плані зображення з Троїцької Надбрамної церкви так само, як і у стінописі з Софійського собору, обабіч від імператора розташовано групи світських осіб. Свого часу спробу ідентифікувати їх у композиції Вселенського собору з Троїцької церкви здійснив Ф.Уманцев. Він, зокрема, писав, що у верхній частині зображено дві симетрично розташовані групи українських та російських сановників¹⁹. У групі ліворуч від глядача, як стверджував дослідник, – представники козацької старшини, а у групі праворуч – московські урядовці²⁰. Серед козаків центральне місце, на думку Ф.Уманцева, посідав гетьман Іван Скоропадський (див. ілюстр.7), а серед представників московської влади – президент Першої Малоросійської колегії Степан Вельямінов (1670 – після 1736 рр.), поруч з яким були члени колегії. Свої думки Ф.Уманцев підкріпив гідною уваги аргументацією, проте з деякими його положеннями ми не згодні.

У тій групі, що зображена у Троїцькій Надбрамній церкві ліворуч від Константина, досить чітко видно постаті гетьмана І.Мазепи та декого з його оточення. Портретні характеристики І.Мазепи на «софійському» зображенні, на гравюрі «Хрещення Христа» та на стінописі з Надбрамної церкви збігаються. Подібними є й деякі постаті обабіч його. Особливо цікаво, що поряд із літніми людьми в усіх трьох композиціях бачимо обличчя молодого хлопця. Найпростіше було б припустити, що це – зображення Андрія Войнаровського (див. ілюстр.8). Тим більше, що панегірик на честь гетьманського племінника після 1702 р. вигравірував не хто інший, як згадуваний уже Іван (Іларіон) Мігура. Це дає підстави стверджувати, що майстри, які працювали над стінописом, мали чітке уявлення про риси обличчя та загальну зовнішність портретованого. На жаль, гравюра із зображенням А.Войнаровського перебуває в такому стані, який не дозволяє достеменно відтворити його зовнішній вигляд та порівняти його зі стінними зображеннями у Софійському соборі та Надбрамній церкві лаври. Це можна зробити лише з певним ступенем вірогідності.

Отже, ми переконані, що у згаданій групі світських постатей, розміщених у лаврській композиції Першого Вселенського собору, так само, як і у Софійському соборі, змальовано гетьмана І.Мазепу. Натомість І.Скоропадський з оточенням дійсно міг бути зображений у Троїцькій Надбрамній церкві, але ліворуч (із перспективи глядача) від Константина. Як стверджував Ф.Уманцев, описуючи оточення І.Скоропадського: «Постаті людей, згуртованих біля гетьмана, позначені конкретними індивідуальними рисами, і їх також можна вважати портретними. Поруч із гетьманом стоїть його помічник, мабуть, генеральний обозний Павло Полуботок у накидці, перекинутій через праве плече. Образ Полуботка у загальних рисах схожий із портретом, що належить Державному музеєві українського образотворчого мистецтва УРСР (обрис голови, форма зачіски, довгі вуса, важке підборіддя)»²¹. Позаду гетьмана, на думку дослідника, очевидно, було зображено генерального писаря Семена Савича, генерального бунчукового Якова

¹⁹ Уманцев Ф. Троїцька надбрамна церква. – С.46.

²⁰ Згодом це ж твердження повторили укладачі каталогу «Монументальний живопис Троїцької Надбрамної церкви Києво-Печерської лаври».

²¹ Уманцев Ф. Троїцька надбрамна церква. – С.116.

Лизогуба, генерального осавула Василя Жураковського та генерального суддю Івана Черниша. Однак це припущення не має підтверджень, так само, як і висновки тих дослідників, які вбачали у групі поруч із постаттю І.Мазепа портретні зображення генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, Івана Обидовського, Костянтина Мокієвського²².

Вибудовуючи свою гіпотезу щодо виникнення стінопису Троїцької Надбрамної церкви між 1722 і 1723 рр., Ф.Уманцев зіткнувся з багатьма розходженнями, невідповідностями та неузгодженостями. Одна з них полягала в тому, що дослідник сам не міг зрозуміти, чому групи «козацької старшини» на чолі зі І.Скоропадським та «московитів» на чолі з С.Вельяміновим зображені як рівні з рівними. Дослідник цілком у дусі свого часу побачив у цьому вияв «братерської дружби й єдності між українським та російським народами». На нашу думку, уникнути суперечностей, а тим більше такого офіційного висновку, можна було б, якщо за основною сюжетною лінією (події Нікейського собору) побачити те політичне протистояння, яке мало місце на час створення стінопису Троїцької Надбрамної церкви. По-перше, лаврський стінопис створювався явно пізніше софійського; по-друге, на відміну від софійського, де цей сюжет було використано для прославляння І.Мазепа, у Троїцькій Надбрамній церкві зафіксовано розкол українського суспільства між двома гетьманами. Очевидно, саме тому І.Скоропадський та І.Мазепа зображені як «рівний із рівним», а присутні в композиції собору з Надбрамної церкви римські воїни символізують московське військо, яке виступає «арбітром» у цьому протистоянні.

Отже, на основі викладеного вище можемо зробити деякі висновки:

– у композиції Першого Вселенського собору з Софійського храму, як і з Троїцької Надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, розміщено зображення певної кількості світських осіб, які слід уважати портретами конкретних історичних персонажів;

– відсутність письмових джерел, а також достатньої кількості іконографічних аналогій змушує нас робити висновки на рівні припущень, не вдаючись до однозначних тверджень щодо ідентифікації означених постатей;

– єдиною найбільш вірогідною світською історичною особою у згаданій композиції є І.Мазепа; композиційне розташування його постаті однотипне одразу в кількох зображеннях – гравюрі «Хрещення Христа», а також у композиціях Вселенських соборів із Софії та Троїцької Надбрамної церкви;

– другою впізнаваною постаттю, швидше за все, міг би бути київський генерал-губернатор Д.М.Голіцин (Ф.Уманцев помилюво подав його з ініціалами «П.А.» та з іншими роками правління);

– третя відома особа, зображена лише в лаврському варіанті композиції Вселенського собору, – І.Скоропадський;

– постаті з оточення гетьманів І.Мазепа та І.Скоропадського не абстрактні образи, вони мають чіткі портретні риси, яких, проте, недостатньо, аби точно ідентифікувати кожного; можемо лише припускати, що серед них були А.Войнаровський, К.Мокієвський та ін.;

²² Павленко С. Зображення гетьмана І.Мазепа (кінець XVII – початок XX ст.). – Чернівці, 2010. – С.106.

– час створення композиції Першого Вселенського собору у Софії Київській можна звузати до 1707–1708 рр., коли І.Мазепа та Д.Голіцин, згідно з історичними обставинами, могли бути зображені разом, і коли гетьман ще не був підданий церковній анафемі;

– аналогічну композицію у Троїцькій Надбрамній церкві Києво-Печерської лаври, очевидно, було створено між 1722 та 1723 рр. (за Ф.Уманцевим);

– погоджуючись із твердженням Ф.Уманцева, що ідеологічну основу розписів Києво-Печерської лаври та Софійського собору протягом першої третини XVIII ст. становили реальні тогочасні події, можемо вважати композиції Вселенських соборів з обох храмів наочними фіксаціями зміни політичних реалій в Україні-Гетьманщині протягом 1708–1721 рр.;

– утілення портретного зображення І.Мазепа в композиції Першого Вселенського собору Софії Київської слід розглядати крізь призму його діяльності, спрямованої на відродження головного храму Києва та піднесення його ролі як у релігійних справах, так і в державно-політичних; як своєрідну данину вдячності за опікування; як визнання його претензій на право вважатися повноправним володарем України, незалежнення від колишнього протектора та, можливо, реалізацію ідеї спадкового гетьманату;

– наявність того ж портретного зображення у стінописі Троїцької Надбрамної церкви лаври – це лише фіксація факту, що відбувся: Україна була розділена між двома гетьманами, а її автономні права були значно обмежені московським урядом.

Брак достовірних джерел, які б давали однозначні відповіді на численні питання щодо світського змісту згаданих композицій та переліку зображених осіб, не дозволяє перетворити наші припущення та гіпотези на стійкі переконання й твердження. Сподіваємося, що продовження наукового пошуку в цьому напрямі з часом дасть можливість підтвердити наші робочі версії або ж спростує їх.

Ілюстр.1
Стінопис «Перший Вселенський собор» у Софії Київській
(західна стіна центральної нави)

Ілюстр.2 (згори)
Фрагмент композиції «Перший Вселенський собор» у Софії Київській із зображенням І.Мазепи (західна стіна центральної нави)

Ілюстр.3 (праворуч)
В.Голіцин із гравюри А.Тарасевича (кінець XVII ст., папір, мідьорит; Національна бібліотека у Варшаві)

Ілюстр.4 (згори)
Фрагмент гравюри невідомого майстра «Хрещення Христа» (кінець XVII – початок XVIII ст., папір, мідьорит; Національна бібліотека у Варшаві; стрілкою вказано І.Мазепу)

Ілюстр.5 (праворуч)
Фрагмент із зображенням І.Мазепи з композиції Першого Вселенського собору Троїцької Надбрамної церкви Києво-Печерської лаври (західна стіна центральної нави)

Ілюстр.6
Композиція «Перший Вселенський собор»
у Троїцькій Надбрамній церкві Києво-Печерської лаври
(західна стіна центральної нави, 1720-ті рр.)

Ілюстр.7
Фрагмент із зображенням І.Скоропадського
з композиції Першого Вселенського собору
Троїцької Надбрамної церкви Києво-Печерської лаври
(західна стіна центральної нави)

Ілюстр.8
А.Войнаровський (І.Мігура.
Панегірик на честь А.Войнаровського,
після 1702 р., папір, офорт;
Національна бібліотека у Варшаві)

The article deals with the problem of secular figures portrayal identification, represented in one of well-known mural paintings of St.Sophia's cathedral in Kyiv and dedicated to "The First Ecumenical Council". According to the author the portrayal could include Kyiv's governor D.Golitsyn, hetman of Ukraine I.Mazepa, Kyiv's colonel K.Mokiiuev'skyi and others.

РЕЦЕНЗІЇ

ПИСАРЬКОВА Л.Ф.
ГОРОДСКИЕ РЕФОРМЫ В РОССИИ И МОСКОВСКАЯ ДУМА. –
Москва: Новый хронограф, 2010. – 752 с.

Писарькова Л.Ф.
Міські реформи в Росії й Московська дума. –
Москва: Новий хронограф, 2010. – 752 с.

В основу книжки Любові Писарькової покладена її докторська дисертація, монографія за якою побачила світ 1998 р., тоді, коли наклади були мізерними (500 прим.), і практично недоступними широкому науковому загалу¹. Нове видання, значно доопрацьоване та вдосконалене, виявилось цілком на часі, авторка поглибила дослідницькі аспекти, урахувала певні прогалини, артикулювала раніше не пропоновані до розгляду проблеми міського громадського управління, прискіпливо проаналізувала його здобутки та визначила соціальні орієнтири, а також переглянула роль держави в модернізації російських міст. Своїм монографічним дослідженням Л.Ф.Писарькова ще раз засвідчила, що тема самоврядування в Російській імперії залишається актуальною. Тут висвітлено найрізноманітніші спроби влади вдихнути життя в російське місто, починаючи з Петра I, який прагнув надати йому європейського вигляду, для чого й створював нові установи, які б опікувалися розвитком міст. Започатковані ним магістрати наділялися широкими повноваженнями, аби ті стали промисловими і культурними центрами, але, як завжди, забракло коштів, і реформи імператора не перетворили російське місто на вільну самоврядну одиницю, як це відбулося із західними містами.

Дослідниця детально зупинилася на міській реформі Катерини II, успіхи якої порівняла з петровськими перетвореннями та відзначила її широту й демократичність. Ця висока оцінка ґрунтується на спробі залучити до управління містом усіх його жителів, надаючи тому всестанового характеру. Проте тут же підмічено, що більшість управлінських пропозицій Катерини II впало на незрілий ґрунт російської дійсності, а тому й надалі міста перебували у безпосередньому підпорядкуванні адміністративної влади.

Досить цікавою виявилась авторська спроба оцінити реформу Павла I, який усе ще так мало уваги приділяють історики². За авторським баченням, новий імператор наблизив управлінську модель Катерини II до російської практики, а для цього він не лише піддав сумніву виборний принцип формування органів міської влади, а й ліквідував загальні думи та магістрати, замінивши їх

¹ Писарькова Л.Ф. Московская городская дума: 1863–1917 гг. – Москва, 1998.

² Виняток становить дослідження: Скоробогатов А.В. Государство и общество в идеологии и политике императора Павла I. – Казань, 2004.

ратгаузами з департаментною структурою, установами, де з'ясовувалися і господарські й судові справи одночасно. Половина їх кадрового складу призначалася короною, а інша хоча й залишалася виборною, але отримала статус державної, що дозволило імператорові втиснути колишні виборні установи в адміністративну вертикаль владної структури.

Не можна не зауважити, що у цілому робота базується на добротному фактичному матеріалі. Його не бракує, коли йдеться про формування міських бюджетів. Дослідниця стверджує, що витрати на благоустрій міст довго продовжували залишатися незначними, хоча й відзначає їх зростання за рахунок постійних статків, і не лише мирських зборів, як це було раніше, до Павла I. Проте висновок видається малодоказовим, та й стосується він в основному лише столичних міст. І все ж слід ще раз наголосити, що дослідниця досить детально зупинилася на такій чи не найважливішій проблемі, як джерела наповнення міського бюджету, питання, яке обходять дослідники історії міст. Аби вийти зі становища, верховна влада шукала вихід у зрівнянні міських повинностей, для чого було створено комітети у 49 губернських і повітових містах, щоби ті запропонували їй дієві механізми. Вони виявляли джерела статків і видатків міст, доводячи до відома всіх міських жителів їх обов'язки сплачувати податки. Щоб з'ясувати розмежування міських та загальнодержавних обов'язків, авторка вдалася до аналізу такої копійки роботи, як укладання кошторисів, до якої залучалося все більше представників від міського населення, аж доки держава не передала їх самому місту, запропонувавши схему функціонування двох бюджетів – звичайного (річного) і надзвичайного з поділом того й того на прибутковий і витратний. Їх розміри залежали від розмірів податків, що суттєво впливало на розбудову міст. До державних позик міста, як переконливо доводить дослідниця, удалися досить пізно і співпрацю з промисловцями розпочала Петербурзька дума. Крім констатації джерел наповнення міських бюджетів, Л.Ф.Писарькова вказує, що створення на позичкові кошти водогонів, освітлення, каналізації змінювало вигляд міст, оздоровлювало їх, знижувало показники смертності та сприяло подоланню криміногенних ситуацій. Такий підхід дозволив авторці переконати читача у соціальній спрямованості діяльності міської влади, яка орієнтувалася на найширше задоволення потреб людей, а не лише на запити міської верхівки.

На відміну від інших робіт, ця справляє приємне враження ще й тим, що дослідниця вказує на розвиток не лише столичних, а й звертається до губернських та повітових міст, хоча кількість таких характеристик усе ж замала, та й до її поля зору потрапляли лише міста внутрішніх російських губерній.

Як доводить авторка, держава намагалася віднайти досконалі форми керування містами. У пошуках управлінських механізмів вона залучала до міського керівництва дворян, власників нерухомості в містах, представники від яких ставали гласними дум; вивчала організацію міських установ у провідних європейських державах та укладала нові закони, як, наприклад, «Об устройстве гильдий» (1824 р.). Хоча, як зауважила дослідниця, залучення дворян не досить добре сприймалося не тільки ними самими, а й купецьким середовищем. Зрушення з мертвої точки відбулися лише тоді, коли Олександр I звільнив міста від за давненої практики відбування натуральних повинностей, після чого ті почали позбуватися притаманних їм рис феодального міста.

Особливо важливим при дослідженні міських реформ видається акцент Л.Ф.Писарькової на тому, що міські доходи досить довго не пов'язувалися з поліпшенням благоустрою. Лише 1842 р. у вищих ешелонах влади серйозно почали говорити про економічну занедбаність міст, котра напряду пов'язувалась із системою їх управління, яка не відповідала новим реаліям і найперше – зростанню чисельності міського населення. Саме ці чинники змусили владу укласти нове Міське положення та запровадити його 1846 р. у Петербурзі (невдовзі воно стане зразком для Москви та Одеси).

Як доводить авторка, цей законодавчий акт сколихнув усю Росію, адже гарантував участь представників усіх станів у виборах Московської міської думи. Проте детальний розгляд проведених виборів дозволив спростувати перше враження. Непродумана виборна процедура демонструвала не таку райдужну картину, як того хотілося. Хоча вибори і тривали кілька днів, але від участі в міському управлінні усувалося духівництво, а також ті, хто набув досвіду служби в ремісничих управах. Хоча саме тоді ж була виявлена й перша спроба кандидатів на міського голову представляти програми своєї майбутньої діяльності. Авторка зауважила, що новий склад Загальної думи виявив спроби гласних долати станові перегородки, хоча й відбувалося це в досить своєрідний спосіб. Через те, що освіта стала найважливішим критерієм обіймання посад, на лідерські позиції вибилося дворянство, тоді як представники інших прошарків унаслідок її низького рівня відігравали роль мовчазної більшості. Не будемо тут обговорювати концепцію Б.Миронова, але все ж слід зауважити, що Л.Ф.Писарькова у принципі поділяє його погляд про незначну роль адміністративного контролю за виборами міських посадовців.

Авторка постійно з'ясовує для себе (і для читача) досить складну концептуальну проблему – чому перейняті від Заходу принципи виборної системи були малоефективними, а то й провальними для російських міст? Бажаний результат було отримано лише після спроби враховувати російську специфіку, зокрема станові інституції. Цей авторський висновок досить відносний, хоч би через те, що Міське положення 1862 р., впроваджувалося лише у чотирьох містах Росії – Москві, Петербурзі, Одесі й Тифлісі. Від нього довелося відмовитися, і у ході реформ 1860–1870-х рр. почати напрацьовувати нове положення. Аби з'ясувати, чому так трапилося, авторка проаналізувала пропозиції місцевих комісій, спеціально створених для того, аби верховна влада могла врахувати думку населення. Ті відкинули становий принцип в організації міського самоврядування та запропонували замінити його територіальним або всестановим, унаслідок чого досить довго з'ясовувалося, як пов'язувати виборче право з майновим цензом. Спершу його отримували власники міської нерухомості й лише 1887 р. Сенат надав виборче право тій категорії, яка сплачувала податки до міської скарбниці. За зразок бралася німецька схема, згідно з якою кількість прав у громадському управлінні прямо залежала від величини сплачуваних податків. Проте й вона, як довела дослідниця, не була ідеальною, адже залишала без виборчих прав інтелігентну частину міського населення. І все ж не лише виборче право відрізняло два положення – 1862 і 1870 рр. Суттєва різниця полягала в іншому – лише останнє, як наполягає дослідниця, надало містам самостійність у фінансових питаннях. Відтепер бюджет і звіти витрат складалися управами,

а не казенними палатами, як було раніше. Думи самі визначали розміри податків на користь міста з нерухомості, торгово-промислових документів, що їх отримували власники трактирів, крамниць, коней, екіпажів, собак, квартир тощо.

Як би це не здавалося парадоксальним, але довгі суперечки навколо виборності, сплати податків, участі в міському житті зовсім не схвилювали самих жителів міст. Ані москвичі, ані петербуржці, ані мешканці будь-якого іншого міста в Російській імперії не поділяли ентузіазму законодавців, і під час виборів проявили повну байдужість до них. Москвичі виявилися найпасивнішими й дали лише 3% учасників виборчої процедури. Аби з'ясувати причини такої незацікавленості, дослідниця звернулася до апробованого методу, залучивши свідчення сучасників, та спробувала сама через статистичні дані відтворити справжню причину міщанської пасивності. Досить складна схема маніпулювання цифрами все ж наблизила її до достовірної відповіді. Хай і поступово, але число виборців зростало, хоча ніколи й не наближалось до стовідсоткової участі. Їх число збільшувалося не за рахунок багатих платників податків, а за рахунок дрібних, навіть тих, хто сплачував його всього лише кількома копійками (від 9 коп.). Аби досягти повної конотації виборів, дослідниця проаналізувала всі або майже всі заходи влади. Проте здобути учасників більше 8% їй так і не вдалося.

Із такою ж деталізацією авторка підійшла до з'ясування проблеми сплачуваності міських податків, які залежали від ступеня доходів і, як виявилось, хоча й визначалися думою, проте не повинні були перевищувати 10%, якщо це стосувалося нерухомої власності. Якщо ж ішлося про збір з торгово-промислових документів, то він був значно нижчим, а тому й у виборах переважали представники третьої курії, а саме ремісники, купці, дрібні торгівці. Цікавою виявилась спроба Л.Ф.Писарькової в'яснити мотивацію активності виборців, у результаті чого дослідниця знову зауважила її парадоксальний характер. Інтерес до виборів не пов'язувався з розумінням їх призначення, а часто перетворювався на поганий спектакль із виборними кульками, з віддаванням переваги корпоративним інтересам, що ділило найширших учасників на «наших» і «не наших», а агітація набула єдиної форми – пригощань та обіцянь, а то й простого підкупу, і навіть незначних подачок.

І все ж, аби в'яснити, хто прийшов до влади та чи набула вона рис самоврядності, дослідниці довелося проаналізувати за досить значний хронологічний проміжок зміну соціальної палітри гласних Московської міської думи. Із міщансько-ремісничої на перших порах вона, починаючи з 1870-х рр., ставала купецькою, і лише з 1890-х рр. – дворянсько-інтелігентною. Саме останній склад думи намагався надати їй самоврядного характеру, а отже, Міське положення 1870 р., як виявилось, не забезпечувало механізмів однакового представництва від усіх станів. Спосіб укладання таблиць, що ним активно користується дослідниця, впевнена, дасть зовсім інший результат соціального походження гласних в інших містах російської держави, і він не буде схожим на склад гласних Московської думи.

Не обмежуючись проблемою соціального походження гласних, дослідниці йшлося також про ставлення їх до справи, а для цього вона обрала кілька показників і найперше – участь у засіданнях дум. Хоча тут же піддала його сумніву, спираючись на свідчення голови Московської думи, відомого правознавця

Б.Чичеріна, який відразу побачив, що працювати в думі могли далеко не всі, і роль мовчазної більшості зводилася до подачі голосів за своїми «вожаками». Подібним було становище громадського управління і в інших регіонах держави – висновок, що його зробила дослідниця, спираючись на сенаторські ревізії, зокрема й західних та південно-західних губерній.

Що ж до інтерпретації Міського положення 1892 р., то Л.Писарькова продемонструвала іншу його оцінку, не вдаючись до усталеного ще донедавна терміна «контрреформи». Змусила її до цього практика як Московської, так і Петербурзької дум, які відразу відчули вади Положення 1870 р. Зокрема, ішлося про запровадження замість куріального територіального принципу організації виборів, як і залучення до виборів квартиронаймачів. Водночас лунали пропозиції окремих посадовців повернутися до станової виборності. Обговорення на різних рівнях влади, як і громадськості, цих питань дозволило виявити й іншу потребу – посилення державного контролю за органами міського самоврядування та зменшення числа гласних із прикажчиків і дрібних торгівців. У новому Положенні 1892 р. відобразилася і спроба впливати на ефективність робочих засідань шляхом обов'язкової участі в них половини від загального числа гласних. Аби підвищити відповідальність перших посадових осіб, час обіймання ними виборних посад зараховувався до державної служби. Кожен гласний увійшов до складу комісії, яка займалася конкретними господарськими справами. Усі ці аргументовано проаналізовані заходи дозволили Л.Ф.Писарьковій дійти висновку, що запровадження Міського положення 1892 р. значно поліпшило організацію виборних кампаній, що посприяло розвитку міського господарства. Як і те, яка категорія гласних почала приходити до влади. Виявилось, що на початок ХХ ст. гласних, зайнятих у торгово-промисловій сфері, витіснила інтелігенція, яка мала високий освітній ценз. Більше того, дослідниця підрахувала, що практично кожен другий гласний Московської думи мав диплом про вищу освіту.

Власні спостереження і висновки авторка вміло поєднує з тенденціями як російської, так і американської та європейської історіографії. До таких належить досить важлива теза про багаторівневу організацію самоврядування різних міст, яку демонстрували столичні, губернські та повітові міста, що проявлялося у чисельності гласних, способах комплектування виборних посадовців. Як і використання німецького досвіду об'єднання на місцевому рівні діяльності громадських і державних організацій, установ.

Для розуміння діяльності міських органів влади в революційний та післяреволюційний період, та коли політизація суспільства набула небажаного до того характеру й у вибори почали втручатися політичні партії, створені 1905–1907 рр., важливими стали авторські міркування про спроби дум нівелювати їх вплив та спрямувати їх на безпосереднє виконання господарських завдань. Проте й сама Московська дума втяглася, причому досить швидко, у фатальну для країни боротьбу проти уряду, у результаті чого програли і суспільство, і влада.

Як це не дивно, але за новизною проблеми найцікавішими стали ті сторінки, де йдеться про умови підготовки нової міської реформи, яка мала вдосконалити Положення 1892 р. Як і раніше, її апробація здійснювалася у столиці імперії – Санкт-Петербурзі – на основі нового Положення від 8 червня 1903 р.

Цей законодавчий акт суттєво відрізнявся від попередніх хоча б тим, що виборче право отримували квартиронаймачі, а також вимогою до кандидатів – мати освіту (як мінімум міське училище). Збільшувався і термін обіймання посад гласними – до шести років. Проект міністра внутрішніх справ П.Столипіна, удосконалений шляхом кількохразового обговорення громадськістю та різними державними інституціями, хоча й надійшов на розгляд Державної думи, але так і не був схвалений до 1917 р. Його здобутком у разі втілення, як переконував авторський аналіз проекту, стало б розширення виборчих прав містян без огляду на національність, стать, аби лише вони впродовж одного року сплачували міські податки – чи то квартирні, прибуткові, а чи промислові. Тимчасовий уряд пішов навіть далі, пропонуючи загальні й рівні виборчі права, обігнавши такі розвинуті країни, як Великобританія, Франція, Швейцарія, однак його впровадження вже не врятувало становища Росії.

Цілком аргументованим видається і такий розділ монографії, як «Посадові особи Московської міської думи й почесні громадяни міста Москви», в якому не лише ґрунтовно розглянуто повноваження голови та міської управи, а й зауважено постійний пошук засобів, якими зменшувалась чи збільшувалася залежність думи від адміністрації та простежуються форми державного контролю за думською діяльністю, особливо щодо витрачання міських коштів. Актуалізованими, ба більше злободенними, видаються й дані про розміри жалювання виборних осіб та їх динаміка, а також відносини серед виборних службовців, які, як виявилось, були досить різними, зважаючи на посаду та культивування головами атмосфери як толерантності, партнерства та поваги до нижчих посадовців, а то й взаємопринижень. До того ж дослідниця простежила зловживання виборних посадовців, які намагалися скористатися слабким контролем із боку держави та збагачувалися за рахунок міст.

Із цікавістю сприймаються авторські спостереження про голів Московської думи, названих поіменно, та залежність виконання ними посадових обов'язків від особистих рис, які відділяли їх владу від самовладдя. Авторка конкретно визначила внесок кожного з голів у справу модернізації міста шляхом поліпшення його благоустрою. Серед них було немало таких, які жваво переймалися міським господарством, інтересами містян.

Нова книжка Л.Ф.Писарькової цікава з багатьох сторін і найперше з огляду на відмову від стереотипів та застарілих оцінок ролі держави й міської влади у справі модернізації міст. Для якнайповнішої характеристики розвитку міської інфраструктури авторка запропонувала досить чисельні факти, виявила механізми, технології, та вказала, які з них виявилися найпродуктивнішими. Доводиться лише шкодувати, що серед українських істориків досі не знайшлося того, хто б написав подібну працю про київське громадське управління...

В.С.Шандра (Київ)

ХРОНІКА

О.В.Ясь (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ЕПОХ, У СВІТЛІ ТРАДИЦІЙ ТА ПЕРЕТВОРЕНЬ. 75 РОКІВ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО БУТТЯ»

20–21 жовтня 2011 р. у Києві відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена ювілейній річниці Інституту історії України НАН України. У процесі підготовки до заходу планувалося висвітлити кілька проблемно-тематичних площин, пов'язаних із буттям установи: інституціональна минувшина, соціокультурне середовище, проекти і тексти на ниві інтелектуальної історії, просопографічна палітра поколінь та персональні портрети. Цей задум удалося реалізувати тільки частково, проте намічені проблемно-тематичні блоки прислужаться в подальших студіях, присвячених історії інституту зокрема та українському історієписанню загалом.

20 жовтня 2011 р. на пленарному засіданні було заслухано привітання на адресу інституту, а також відбулося нагородження науковців установи. У другій половині того дня науковій громадськості було презентовано науково-дослідні проекти Інституту історії України НАНУ.

Проф. *С.Кульчицький* виголосив доповідь про становлення й розвиток інститутських видань від часів «перебудови» до сучасності, зокрема про своєрідний історіографічний феномен «Історичні зошити», а також нинішні наукові проекти: «Енциклопедія історії України», «Хронологія історії України», «Історія українського селянства», «Історія українського козацтва», «Економічна історія України», «Історія державної служби в Україні» та ін.

Про можливості та перспективи студіювання української історії з обсягу цивілізаційних візій розповів керівник сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я *О.Галенко*. Творчі здобутки відділу історії України другої половини ХХ ст. виклав та узагальнив у своїй доповіді член-кореспондент НАН України *В.Даниленко*. Про досвід роботи методологічного семінару з історії ХІХ – початку ХХ ст. доповіла проф. *В.Шандра*.

Про перспективи й досягнення «Українського історичного журналу» розповів заступник головного редактора часопису канд. іст. наук *О.Донік*. Аналіз студій з історичної регіоналістики в контексті досвіду збірника «Регіональна історія України» провела д-р іст. наук *Я.Верменич*. Нові тенденції світового й українського історієписання та їх висвітлення в альманасу теорії та історії історичної науки «Ейдос» представила проф. *І.Колесник*.

Підсумки презентації науково-дослідних проектів підбив заст. директора інституту *Г.Боряк*, який репрезентував проект розвитку інститутського сайту (доступний за адресою: <http://www.history.org.ua>) та залучення web-ресурсів у різноманітних дослідницьких практиках.

21 жовтня 2011 р. робота конференції тривала у форматі трьох секційних засідань та окремої панелі – V методологічного семінару. На першій секції – «Історія та теорія історичної науки» – розглядалися методологічні й теоретичні проблеми історієписання, а також інституціональна історія науки.

Іноземний член НАН України *С.Козак* виступив із доповіддю про Український науковий інститут у Варшаві. Доцент Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка

А.Острянюк розглянув проблему визначення наукових історичних шкіл на теренах української історіографії. Проф. Національного університету «Острозька академія» *В.Яремчук* проаналізував форми кооперації між політикою та наукою в українському радянському історієписанні. Проф. Європейського гуманітарного університету (Литва) *О.Смелянчук* подав огляд білоруської пострадянської історіографії. Проф. Київського університету ім. Б.Грінченка *О.Салата* розглянула українську історичну науку за доби Другої світової війни в контексті творчості та діяльності еміграційних істориків. Заст. директора Інституту соціально-економічних та гуманітарних досліджень Південного наукового центру РАН *С.Кринко* висвітлив проблему інституціоналізації пам'яті на прикладах радянської та пострадянської історіографії. Провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *О.Юркова* розглянула інститутську історію 1936–1941 рр. в контексті архівних студій. Ст. наук. співроб. Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ *О.Луцький* виклав історію створення й функціонування Львівського відділення Інституту історії України АН УРСР. Д-р іст. наук *Т.Чухліб* доповів про діяльність та здобутки науково-дослідного інституту козацтва в Інституті історії України НАНУ. Канд. іст. наук *В.Бондар* виступив з аналізом співробітництва Інституту історії України НАНУ із селянознавчими інституціями.

Друга секція – «Конструкції української історії: концептуальні, інструментальні та проблемні виміри» – акцентувала увагу на досвіді та перспективах розробки різноманітних науково-дослідних проєктів з історії України. Неабияке зацікавлення учасників конференції викликала доповідь професора Університету Вікторії (Канада) *С.Єсельчика* «Епоха колективних багатотомників: Інститут історії у пошуку форм історієписання (1930-ті – 2010-ті)», навколо якої розгорнулася спонтанна та жвава наукова полеміка. Ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *А.Блануца* розповів про розвиток літваністичних студій. Проф. *В.Шандра* представила аналіз висвітлення історії XIX ст. в багатотомній «Історії Української РСР». Ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *В.Молчанов* та *П.Усенко* висвітлили, відповідно, проблеми й перспективи розробки історії добробуту українського населення та події Першої світової війни на Чорному морі. Завідувач центру культурологічних студій Інституту історії України НАНУ *С.Білокінь* оповів про протоколи Братства української державності та їх значення для вивчення історії «СВУ». Ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *Р.Поджур* подав огляд історичних студій із діяльності ВУНК–ДПУ–НКВС УСРР. Наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *Г.Корольов* розглянув академічний дискурс у студіях з історії Української революції 1917–1921 рр. Проф. Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка *В.Тельвак* проаналізував грушевськознавчі публікації на шпальтах «Українського історичного журналу». Зав. сектору Національної історичної бібліотеки *В.Кисельова* висвітлила сучасні тенденції в розвитку історичної бібліографії, зокрема в контексті дослідницьких практик Інституту історії України НАНУ.

Третя секція – «Інститутські та академічні історики» – розгорнула роботу навколо біоісторіографічних студій про видатних учених. Проф. Київського національного економічного університету ім. В.Гетьмана *З.Зайцева* розглянула діяльність українських істориків початку XX ст. із перспективи академізації історичної науки. Проф. Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова *В.Хмарський* висвітлив одеські періоди інтелектуальних біографій деяких академічних істориків. Про чернігівські епізоди біографії Ф.Лося розповів директор інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка *О.Коваленко*. Наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *С.Батуріна* представила огляд науково-організаційної діяльності Ф.Шевченка. Доцент Київського національного університету ім. Т.Шевченка *І.Заболотна* розглянула співпрацю І.Крип'якевича з Інститутом історії АН УРСР. Зав. кафедри Херсонського державного університету *В.Андрєєв* виступив із доповіддю про академічну кар'єру В.Петрова у 1920–1930-х рр. Мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *О.Булакова* висвітлила інтелектуальну біографію О.Апанович, а доцент Національного авіаційного університету *О.Кондратенко* – С.Юшкова. Наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *С.Юсов* розглянув участь В.Голобуцького в міжнародних наукових форумах. Дві доповіді – доцента

Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова *О.Музичка* та доцента Херсонського державного університету *Н.Чермошенцевої* були присвячені життю й діяльності С.Борового. Провід. спеціаліст Інституту інноваційних технологій та змісту освіти МОНМСУ *Г.Гончар* розповіла про маловідомі сторінки біографії К.Гуслистого, а доцент Херсонського державного аграрного університету *А.Ткачук* – про наукові студії В.Сарбея.

П'ятий методологічний семінар «Поворот до матеріального: нові горизонти історичної науки» присвятив свою роботу проблемам і дослідницьким практикам з історії речей та матеріального світу. Із доповіддю про зміст та сенс концепту «повернення до речей» виступила проф. *І.Колесник*. Доцент Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова *О.Прігарін* проаналізував матеріальну основу в етнографічних практиках сучасності. Докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ *В.Грибовський* розглянув проблему речей, реципрокцій та неформальних ієрархій у соціальних процесах українського степового порубіжжя XVI–XVIII ст. Психологічний аналіз речей із перспективи професії історика представив проф. Дніпропетровського національного університету ім. О.Гончара *В.Ващенко*. Проф. Київського національного університету ім. Т.Шевченка *Я.Калакура* виголосив доповідь про матеріальні артефакти у джерельному комплексі культурно-інтелектуальної історії. Зав. кафедри Херсонського державного університету *В.Андрєєв* розглянув інтерпретації речових джерел у науковому доробку В.Петрова. Доцент Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка *А.Острянка* запропонував потрактування і представлення листа як реліквії у житті істориків другої половини XIX – початку XX ст. Новий радянський побут у контексті темпоритміки висвітлила проф. Київського славістичного університету *А.Киридон*. Доповідь про совісний суд як культурно-правовий локус виголосила проф. *В.Шандра*. Низка доповідей була присвячена маєткам і садибам Скоропадських (провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *Г.Папакін*), П.Харитоненка (доцент Криворізького державного педагогічного університету *Н.Товстоляк*), Рахманових (доцент Кримського гуманітарного університету *М.Будзар*) та ін.

В.П.Кононенко (Київ)

ВАРШАВСЬКА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ
«1991–2011: 20 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН»

Захід під такою назвою відбувся 15–18 липня 2011 р. у столиці Польщі. Це вже була восьма за ліком конференція, що її традиційно проводить центр східноєвропейських досліджень Варшавського університету. У представницькому зібранні взяли участь близько 250 дослідників, політиків і журналістів із Центральної, Східної, Західної Європи, Азії й Північної Америки. Форум відкрився лекцією колишнього президента Литви *В.Адамкуса* «Від спільної історії до спільного майбутнього». На тридцяти секціях і трьох круглих столах значну увагу було приділено в тому числі й українській історії, зокрема витокам національної ідентичності. Саме це найбільше зацікавило автора даної хроніки, тож висвітлення аспектів української минувшини раннього нового часу передусім і стало об'єктом нашого розгляду.

Із доповідей та виступів на конференції можна зробити такі висновки: 1) нині історія – це більше, ніж наука про минуле; 2) за її допомогою пояснюються різні явища – від економічних криз до невдач політичних трансформацій; 3) для аналітичних досліджень використовуються не тільки «близьке» минуле, а й багатовікова давнина. Для відчуття духу форуму показовою стала доповідь *К.Гавліковського* (Польська академія наук) про трансформацію колишніх комуністичних країн за чотирима сценаріями: центральноєвропейським, російським, центральноазійським і китайським. Україна з певними зауваженнями була віднесена саме до російської моделі. Доповідач підкреслив, що її народ, як правило, сприймав свою історію, сучасність та перспективи незалежності держави не в таких світлих барвах, як, наприклад, поляки. Основні суперечності у ході конференції було представлено у виступі *С.Наумова* й *Г.Меркур'євої* (Санкт-Петербурзький державний університет ім. О.Герцена, Російська Федерація) про протиставлення двох програм Європейського Союзу: «Партнерство задля модернізації» (з Росією) та «Східне партнерство» (шість пострадянських країн – Азербайджан, Білорусія, Вірменія, Грузія, Молдова, Україна).

Секції відбувалися паралельно, але так, що накладок в українській тематиці майже не було. Серед цікавих виступів вітчизняних доповідачів були презентації *Я.Грицака* (Український католицький університет, Львів) про три покоління сучасних громадян України, *Х.Чушак* (Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, Львів) щодо значення термінів «советський» і «радянський» у сучасному українському інтелектуальному полі, *А.Портнова* (Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, Львів) на тему політики формування національної пам'яті стосовно Другої світової війни в Росії, Україні й Білорусії, *Ю.Мацевського* (Національний університет «Острозька академія») про сучасні політичні процеси в Україні.

Цікавими з методологічного погляду були виступи іноземних доповідачів. *А.Михалевич* (об'єднання «Союз за модернізацію», Мінськ) провів порівняння розвитку партійної системи України та Білорусії в 1990–1995 рр. Темою виступу *Г.Міязакі* (Університет Гоккайдо, Японія) стала «нестабільна ідентичність» у національному будівництві й самосвідомості поляків на переломі століть (1890–1925 рр.). Було звернуто увагу на цікаве й знакове для Центральної та Східної Європи явище, коли діти одних батьків ставали особами різних національностей (зокрема, це повною мірою стосується й нашої країни).

Форум засвідчив, що українська історія все ще залишається маловідомою навіть для спеціалістів із центрально- та східноєвропейської тематики. Наприклад, нерідко

доповідачі послуговувалися стереотипами «візантійські цінності» та «Україна – козацька нація». Уявлення щодо козацького коріння української ідентичності було як позитивним, так і негативним. У виступі *Г.Ойлуїнара* (Альбертський університет, Канада) «Формування козацької нації: національна ідентичність Віктора Ющенка й політика колективної пам'яті» зазначалося, що Помаранчева революція стала критичним моментом у розвитку пострадянської трансформації України. Так, на думку дослідника, внутрішні чвари в команді переможців та політичне ослаблення президента тільки сприяли перенесенню його активності на політику формування національної ідентичності, яка ґрунтувалася на протиставленні Росії, а в її центрі перебувала козацька історія. Зокрема, В.Ющенко протидіяв відзначенню 300-річчя перемоги російської армії під Полтавою, відбудовував Батурич, сприяв входженню Конотопської звитяги українських військ та їхніх союзників над московитами в 1659 р. до комплексу уявлень національної пам'яті й намагався реалізувати цілий ряд інших заходів, пов'язаних із ґлорифікацією козацтва. Таким чином, сучасний розвиток української ідентичності було представлено як «формування козацької нації». Проте, на думку згаданого вище А.Михалевича, усі проблеми України пов'язані саме з «козацькою спадщиною», домінування якої над політичною культурою Великого князівства Литовського, на переконання білоруського доповідача, стало знаковим для історії нашої держави.

Отже, участь вітчизняних дослідників у подібних конференціях дає можливість повному подивитися на минуле передусім власної країни, а також сприяє зростанню зацікавленості іноземної аудиторії українською історією.

В.В.Пришляк (Луцьк)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА 1651 р. В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ Й ПОЛЬШІ:
ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ»

У світовій історії є чимало прикладів, коли програні битви важили набагато більше, аніж блискучі перемоги. Серед них, певно, і волинське Берестечко зі знаковою для української минувшини доби Хмельниччини. Минуло рівно 360 літ, як на берестецьких полях відгриміла одна з найбільших від часів Грюнвальда битв у Центрально-Східній Європі середини XVII ст. В українській історіографії вона назавжди залишилася прикладом стійкості й мужності та певним символом козацької звитяги, який із середини XVII ст. потужно сприяв формуванню національної ранньомодерної ідентичності. У польській історіографії, що висвітлює так звану і прийнятну в сучасній історичній польській термінології епоху «Вогнем і мечем», Берестечко донині залишається символом беззаперечної військової перемоги та нищівного козацького розгрому – своєрідного реваншу за поразки коронних військ першого, 1648-го, року війни. Водночас Берестецька битва, що тривала з 18 (28) червня до 30 червня (10 липня) 1651 р., стала тим вододілом, відколи велике козацьке повстання, яке, за концепцією Валерія Смоля та Валерія Степанкова, знаменувало Українську національну революцію XVII ст. (1648–1676 рр.), і навпаки – польськими істориками здебільшого загалом трактовану як громадянська війна («wojna domowa») в Речі Посполитій, остаточно переросло у запеклу польсько-українську війну.

Саме розглядові та обговоренню цих дражливих, від початку дискусійних і доволі складних питань було присвячено міжнародну українсько-польську наукову конференцію, що відбулася 6–7 червня 2011 р. в Луцьку на базі історичного факультету Волинського національного університету ім. Лесі Українки та в Національному історико-меморіальному заповіднику «Поле Берестецької битви» (с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.). Ініціатором проведення заходу виступив ВНУ ім. Лесі Українки (зокрема, факультети історичний і міжнародних відносин) спільно з генеральним консульством Республіки Польща в Луцьку.

Конференція відкрилася привітаннями декана історичного факультету ВНУ, канд. іст. наук, доц. кафедри нової та новітньої історії України *Анатолія Шваба* й генерального консула Республіки Польща в Луцьку *Томаша Яніка (Tomasz Janik)*, а її робота зосередилася на перебігу, оцінках, інтерпретаціях, дискусійних питаннях Берестецької битви, впливі цієї події на подальші українсько-польські відносини та визначенні її місця в українській і польській історіографіях, а також у культурних традиціях обох народів.

Перше засідання представницького наукового заходу відкрила змістовна й цікаво подана доповідь «Берестечко 1651 – спірні питання» авторитетного польського дослідника цієї епохи – д-ра габілітованого, професора, заступника директора історичного інституту Варшавського університету *Мірослава Нагельського (Mirosław Nagielski)*; Варшава, Польща), який виділив і проаналізував перелік суперечливих питань з окресленої тематики. Так, доповідач зосередив увагу на військових аспектах розташування та маршу королівського табору з-під Сокаля до Берестечка, в історичній ретроспективі цікаво витлумачив також блискуче виграну гетьманом Б.Хмельницьким битву під Батогом 1652 р. як свого роду «трагедію відплати» за переможне для польського війська Берестечко-1651.

Д-р іст. наук, завідувач відділу історії і теорії археографії та споріднених наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, проф. кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» *Віктор Брехуненко* (Київ, Україна), виголосив доповідь на тему «Образ битви під

Берестечком у свідомості еліт Гетьманщини». Дискутуючи з попереднім доповідачем, він обґрунтував тезу, згідно з якою ця битва не сприймалася старшиною та рядовими козаками як катастрофа й не була нею ані у військовому, ані в політичному сенсі. Свідченням цього стали некритичні фізичні втрати козацького війська (порівняні зі втратами поляків під час зимово-весняної кампанії Мартиня Калиновського на Поділлі), збереження Б.Хмельницьким булави, спроможність гетьмана швидко навести лад у війську й організувати оборону під Білою Церквою, а також немалою мірою той факт, що попри поразку під Берестечком очільник Гетьманщини восени 1651 р. на переговорах із царськими посланцями й далі обстоював ідею українсько-московських стосунків як відносин між двома правителями. В.Брехуненко, до речі, підготував до друку свою оригінальну розвідку про Берестечко-1651, яка побачить світ у започаткованій відомим київським видавництвом «Темпора» серії «*Militaria Ucrainica*».

Науковий співробітник історичного інституту Варшавського університету д-р наук *Конрад Бобятинський* (*Konrad Bobiatyński*; Варшава, Польща) у своїй доповіді «Кампанія 1651 р. в Литві» зосередився на значенні та впливі, що його справило здобуття великим гетьманом литовським Янушем Радзивіллою Києва, на перебіг подальших воєнних дій того року.

Як свого роду антитеза з доповненням прозвучала доповідь «Події 1651 р. на Сіверщині», виголошена д-ром іст. наук, професором кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя *Сергієм Леп'явком* (Ніжин, Україна). Значний історик української козаччини звернув увагу на малодосліджені фактори подієвої канви того ж 1651 р. на північних українських теренах, охарактеризувавши специфіку Любецької округи та висвітливши проблему комунікацій серед прип'ятських боліт на лінії Овруч – Чорнобиль як природному кордоні у ході бойових дій. Доповідач окремо зупинився на маловідомій кровопролитній битві під Ріпками поблизу Лоева 26 червня 1651 р., в якій полягли майже всі козаки Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з чернігівським полковником Мартином Небабою, що захищали Сіверщину від литовського війська.

Науковий співробітник історичного інституту Варшавського університету д-р наук *Пьотр Кроль* (*Piotr Kroll*; Варшава, Польща) у своїй доповіді «Польсько-українські донесення після Берестечка за Б.Хмельницького» зробив досить вдालу спробу характеристики таких важливих для відтворення політичних і військових подій писемних джерел, якими були реляції, тобто рапорти про хід воєнних дій. Тут також доцільно зазначити про нову колективну студію польських дослідників, серед авторів якої, зокрема, і учасники конференції М.Нагелський та П.Кроль, де представлено біограми козацьких провідників від Предслава Лянцкоронського та Євстахія Дашкевича до Івана Мазепи й Пилипа Орлика, що порівняно недавно вийшла друком у Польщі (див.: *Hetmani zaporoŝcy w służbie króla i Rzeczypospolitej*. – Zabrze, 2010).

Канд. іст. наук, доц., докторант кафедри нової та новітньої історії України ВНУ ім. Лесі Українки *Володимир Пришляк* (Луцьк, Україна) у своїй доповіді на тему «“Нас тут триста, як скло, товариства лягло”: видимі та невидимі причини поразки козацького війська під Берестечком» намагався, серед видимих причин, виділити, зокрема, непослідовну тактику і раптовий відступ із поля бою нібито з релігійних мотивів (мусульманське свято Курбан-байрам) кримського хана Іслама III Гірея, що призвело до оголення лівого флангу бойових порядків та фатального обезголовлення козацького війська. Такий розвиток подій доповідач пояснює, вірогідно, показовим покаранням Війська Запорозького з боку султана Мегмеда IV за непослупливість Оттоманській Порті в питанні запропонованого турецького протекторату, що його так і не прийняв Б.Хмельницький на початку квітня 1651 р. До причин поразки слід віднести також факти реального відродження

гусарії в коронному війську та існування в козацьких лавах двох таборів – власне козацького та селянського (ополчення). Паніка в останньому остаточно дестабілізувала обстановку і фактично майже зірвала заплановану наказним гетьманом Іваном Богуном рятівну для козаків переправу. До невидимих причин автор зарахував морально-психологічні фактори, як-от спробу реального амбітного реваншу двох коронних реґіментарів – Миколая Потоцького та Мартина Калиновського – за програні Жовтоводську й Корсунську битви і, як наслідок, їх принизливий кримськотатарський полон. На результатах битви під Берестечком міг неґативно позначитися й важкий морально-психологічний стан гетьмана Б.Хмельницького, який напередодні отримав від сина Тимоша травматичну звістку про участь у змові й подружню зраду дружини Мотрони (Гелени) та її страту в Чигирині.

Майістр історичного інституту Варшавського університету *Томаш Млечек* (*Tomasz Mleczek*; Варшава, Польща) у доповіді «Озброєння та оснащення військ обох сторін у період кампанії 1651 р.» на основі археологічних знахідок, зокрема й на матеріалах п'ятнадцятирічних розкопок, які з 1970 р. на полі Берестецької битви з власної волі, послідовно та самовіддано провадив відомий львівський археолог Ігор Свешніков, проаналізував структурні підрозділи військ супротивників, зразки обладунків, вогнепальної та холодної зброї, зокрема типи шабель (східних турецької та кавказької роботи), мечів, бандолетів і т.п.

Один із найцікавіших сучасних дослідників української військової історії козацько-гетьманської доби, автор оригінальної монографії про «лицарів другого сорту» (наймане або охотницьке військо Гетьманщини 1669–1726 рр.), історичних розвідок про Конотопську 1658 р. та Полтавську 1709 р. битви канд. іст. наук, доц. кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка *Олексій Сокирко* (Київ, Україна) на основі власних архівних знахідок цікаво подав та розкрив зовсім недосліджену тему «Гетьманські німці»: війська іноземного автораменту доби Хмельниччини та Руїни», наголосивши на структурі, комплектуванні, забезпеченні та озброєнні мушкетерських підрозділів, убраних в європейські строї, що перебували на службі в козацькому війську, як-от «гетьманські німці» архітектора Гадяцької угоди 1658 р. Юрія Немирича.

Авторитетний і знаний дослідник українського малярства, завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ д-р іст. наук *Володимир Александрович* (Львів, Україна), сферою наукових зацікавлень якого впродовж багатьох років залишається історія українського мистецтва кінця Х–XVIII ст., виголосив супроводжувану комп'ютерною графікою доповідь на рідкісну тему «Римська гравюра Франсуа Колін'йона “Битва під Берестечком” і сприйняття Берестецької битви». Рецепцію Берестечка дослідник показав у порівняльному ключі на прикладі окремих мистецьких творів художників Західної та Центрально-Східної Європи.

Питання Берестечка в польській історіографії розглянув науковий співробітник історичного інституту Варшавського університету д-р наук *Пржемислав Гаверон* (*Przemysław Gawron*; Варшава, Польща), звернувши увагу на тривкість Берестецького «переможного міфу» та зазначивши об'єктивність і особливість наукових праць, в яких розглядалася битва 1651 р., що належали перу класиків польської військової історіографії Людвіка Кубалі, Яна Віммера, Збігнева Вуйцика, а також науково-популярної розвідки про Берестечко-1651 Ромуальда Романського, яка вже встигла витримати два видання (1994, 2007 рр.) у варшавському військово-історичному видавництві «Bellona».

Канд. іст. наук, завідувач відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ *Ігор Гирич* (Київ, Україна) в доповіді «Берестецька битва і українська історична пам'ять»

акцентував на тому, як перед Першою світовою війною великодержавно-шовіністичний задум про увічнення подвигу козаків – передусім як ревних оборонців православ'я та імперської держави – на о. Журавлиха у Пляшевії під Берестечком трансформувалася в питомо український пантеон національного духу «Козацькі могили». Туди з діда-прадіда як на прощу ходили й досі ходять місцеві та мешканці навколишніх сіл. Центральна споруда комплексу – Свято-Георгіївська церква, збудована у стилі українського модерну за проектом Санкт-Петербурзької академії мистецтв із розписами уславленого Івана Іжакевича, поряд зі спеціально перевезеною сюди з сусіднього с. Острова Свято-Михайлівською дерев'яною церквою, в якій, за переказами, перед битвою молився Богові Б.Хмельницький, перетворилася на справжню національну святиню. Оглядаючи українську історіографію початку ХХ ст. про Берестечко-1651, І.Гирич згадав також і про нереалізований задум В'ячеслава Липинського написати книжку про битву.

Кожна з доповідей супроводжувалася цікавими запитаннями, влучними репліками, конструктивним обговоренням, яким уміло модерували професори М.Нагельський, В.Брехуненко, доцент В.Пришляк та інші учасники конференції.

Після підсумкової дискусії учасники конференції відвідали Музей волинської ікони Волинського краєзнавчого музею в Луцьку, цікаву екскурсію залами якого зі знанням і тонким відчуттям справи провів двома мовами блискучий знавець староукраїнського іконопису проф. В.Александрович, який спеціально зупинився на шедеврї релігійної мистецької культури княжої доби й оригінальному об'єкті своїх студій – Холмській іконі Богородиці ХІ ст., що, як відомо, була привезена в польський табір із Холма тамтешнім уніатським єпископом Яковом Сушею і побувала на полі Берестецької битви. У цей же день учасники конференції відвідали історико-культурний заповідник «Старий Луцьк» та замок князя Любарта ХІV–ХІVІ ст. Спілкування продовжилося під час товариської вечері у затишному студентському кафе-клубі «Ейнштейн», відкритому в підвальному крилі корпусу історичного факультету.

На другий день, 7 червня 2011 р., відбулася екскурсія до Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви», під час якої кому вперше, а кому ще раз випала нагода навіч побачити пантеон «Козацькі могили», відчути сокровенну землю поля битви й подих тих далеких, героїчних і водночас трагічних подій. Матеріали доповідей і дискусії, яка відбулася в рамках цього українсько-польського академічного діалогу, вийдуть друком у Луцьку.

**В.В.Газін (Кам'янець-Подільський),
А.Г.Філінюк (Кам'янець-Подільський)**

**II МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«УКРАЇНА І ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ В XIV–XVIII ст.:
ПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ, МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ
ВІДНОСИНИ У ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ ВИМІРІ»**

Конференція відбулася 22–24 вересня 2011 р. на базі Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Організаторами наукового форуму виступили Інститут історії України НАНУ та історичний факультет К-ПНУ. Вибір місця проведення заходу був не випадковим, адже історія Поділля та власне Кам'янець-Подільського тісно пов'язані з історією Великого князівства Литовського. Саме розбудований синами литовського князя Коріата Кам'янець стане центром Подільської землі, а вже 1374 р. Костянтин Коріатович надасть місту маґдебурзьке право. До того ж Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка набув значного досвіду щодо проведення подібних заходів на найвищому організаційному рівні. Докази цьому – II Міжнародний науковий конгрес українських істориків, що відбувся тут у вересні 2003 р., тринадцять Подільських історико-краєзнавчих конференцій, регулярно проведення спільно з Інститутом історії України НАНУ традиційних наукових форумів із питань вітчизняної історії XVII–XVIII ст. Важливим чинником, що визначив саме Кам'янець-Подільський виш базою проведення зазначеної конференції, є функціонування в місцевому університеті очолюваної знаними українськими істориками – академіком Валерієм Смолієм та професором Валерієм Степанковим – наукової школи, представники якої Тарас Чухліб, В'ячеслав Станіславський, Андрій Гурбик, Володимир Газін, Анатолій Філінюк та інші вивчають державотворчі процеси в Україні середини XVII–XVIII ст.

Міжнародний статус конференції підтвердив приїзд до Кам'янця-Подільського відомих у наукових колах дослідників історії Великого князівства Литовського з Білорусії, Польщі, Литви. Очікувалося й прибуття надзвичайного та повноважного посла Литовської Республіки в Україні, однак нагальні проблеми не дозволили панові Пятрасу Вайтекунасу взяти участь у роботі наукового форуму. Натомість литовський дипломат надіслав привітання, в якому відзначив важливість конференції у сенсі подальшого розвитку наукової співпраці між ученими України та Литви.

Від імені керівництва К-ПНУ ім. Івана Огієнка учасників конференції привітав проректор із наукової роботи *Олександр Кеба*. У своїй промові він зупинився на питаннях історії та сьогоденні університету, відзначивши провідну роль істориків у здобутках колективу. Від Інституту історії України НАНУ слово мав член-кореспондент Національної академії наук України *Микола Котляр*, який передав найтепліші привітання учасникам заходу від директора інституту – академіка Валерія Смолія та його побажання плідної праці, а також підкреслив, що йому особливо приємно брати участь у цій конференції, адже Кам'янець-Подільський – це місто, де він народився і яке вважає своєю малою батьківщиною. Відомий український історик, фахівець із періоду Київської Русі та Галицько-Волинської держави передав до бібліотеки історичного факультету свою останню монографію – «Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі» (Київ, 2010 р.). Завершив офіційну частину завідувач кафедри історії України К-ПНУ ім. Івана Огієнка професор *Анатолій Філінюк*, який від імені однієї з провідних кафедр університету побажав учасникам конференції плідної роботи.

Робочу частину міжнародної наукової конференції відкрила доповідь члена-кореспондента НАН України *Миколи Котляра* на тему «Утворення Литовського князівства в

тлумаченні Галицько-Волинського літопису XIII ст.». Відзначимо, що перше засідання, модератором якого був професор Валерій Степанков, відбувалося у залі засідань університету за присутності широкої аудиторії, представленої аспірантами, магістрантами та студентами історичного факультету К-ПНУ ім. Івана Огієнка. Доповідь одного з метрів сучасної української історичної науки, в якій він зупинився на проблемі формування литовської державності та стосунках литовських князів із правителями Русі, викликала захоплення й щирі аплодисменти присутніх. Зазначимо, що М.Котляр висловив намір прочитати курс лекцій для студентів історичного факультету з питань історіографії Галицько-Волинського літопису.

Дві наступні доповіді на першому засіданні конференції, які виголосили науковці з Інституту історії України НАНУ *Борис Черкас* («Чорноморський кордон Великого князівства Литовського 1362–1430 рр.») та *Андрій Блануца* («Земельні надання на ленному праві у Великому князівстві Литовському») викликали жваву дискусію та обмін думками стосовно означених проблем. Зокрема, цікавим видається міркування Б.Черкаса про недоцільність ототожнення Подільського та Київського князівств із територією власне Великого князівства Литовського. На користь цієї тези говорить цілком різний формат їх відносин із Золотою Ордою.

На другій частині ранкового засідання, що пройшла під модераторством М.Котляра, білоруський історик *Василь Воронін* виголосив доповідь «Княжіння Ольгерда у Вітебську». На думку дослідника, це був вельми важливий етап у політичній кар'єрі майбутнього правителя Великого князівства Литовського. Водночас із цим періодом пов'язана низка моментів, які потребують подальшого вивчення. Зокрема, доповідач піддав сумніву тезу, що Ольгерд посів вітебський престол шляхом династичного шлюбу, як про це значиться в одному з головних джерел із цієї проблематики – «Родословий князей вітебських».

Близькою за тематикою була доповідь литовського історика *Римвідаса Петраускаса* «Між Вільнюсом і Києвом: литовські вельможі на чолі Київського воеводства в XV – на початку XVI ст.». Дослідник ґрунтовно проаналізував мотиви добору кандидатів на надзвичайно важливий з огляду на прикордонний статус воеводства уряд київського намісника (воеводи), зупинившись, зокрема, на соціальному контексті призначень. На думку історика, визначальними чинниками тут були безумовна довіра з боку великого князя, зв'язки претендента з родиною його попередника та мережа знайомств у середовищі місцевої еліти.

На вечірньому засіданні було заслухано доповіді *Дмитра Ващука* («Інститут “старини” у повсякденній практиці Великого князівства Литовського (за матеріалами 32-ї Книги записів)»), *Владислава Безпалька* («“Троші” в письмових джерелах Великого князівства Литовського кінця XV – початку XVI ст. та проблема їх ідентифікації»), а також *Валерія Степанкова* («Повстання 1648 р. у Великому князівстві Литовському: проблема типології (дискусійні нотатки)»). Особливе зацікавлення та бурхливу дискусію викликало, зокрема, твердження В.Степанкова, що підтримка населенням Південної Білорусії дій козацьких полків Б.Хмельницького зумовлювалася переважанням серед мешканців Берестейщини, Пінського, Мозирського, Річицького й Гомельського повітів власне українців. Відомий вітчизняний учений аргументовано довів, що боротьба населення південного регіону Великого князівства Литовського у 1648 р. становила собою не окрему самостійну подію, замкнену в межах сучасних кордонів Білорусії, а складову Української революції XVII ст.

Завершили перший день роботи конференції доповіді істориків із Дніпропетровська. Так, *Віталій Василенко*, говорячи про наукові проблеми, які стоять перед ученими-литуаністами, критично оцінив популярну сьогодні «конструктивістську» концепцію

націєтворення, котра, на думку вченого, значною мірою утруднює розуміння багатьох проблем історії Великого князівства Литовського. Зокрема, він висловив незгоду з тезою, що нації є «нешодавно і свідомо сконструйованими чи не на порожньому місці феноменами». На думку доповідача, багато положень конструктивістської теорії спростовується конкретно-історичним матеріалом. Натомість *Олег Дячок*, окресливши здобутки сучасних українських правознавців у справі дослідження Литовських статутів, дійшов висновків, що, по-перше, до цих пам'яток звертаються здебільшого у процесі дослідження діяльності певних правових інститутів; по-друге, в останні роки з'явилися публікації про самі статuti; по-третє, найбільш докладно розглядаються положення, що регулювали окремі цивільно-правові та кримінально-правові відносини.

Наступного дня, 23 вересня, засідання конференції тривали у приміщеннях навчального корпусу №2 К-ПНУ ім. Івана Огієнка, де розташовано історичний факультет. Представниця Ягеллонського університету (Краків, Польща) *Лідія Корчак* акцентувала увагу присутніх на проблемі місця Південної Русі (України) в політиці князя Вітовта Кейстуовича. *Лариса Жеребцова* (Дніпропетровськ) виголосила доповідь на тему «Практична організація митної служби на землях ВКЛ». Спираючись на матеріали Литовської метрики, луцькі та володимирські ґродські книги дослідниця визначила особливості роботи митниць, звернувши увагу на офіційний статус митників, звітність, повноваження митниць, деякі аспекти добору працівників та ін.

Значний інтерес колеґ викликали доповіді *Петра Кулаковського* (Острог; «Організація оборони південних рубежів українських земель Великого князівства Литовського в першій половині XVI ст.»), *Олександра Довнара* (Мінськ; «Ревізорська устава Мозиря 1561 р.») та *Владислава Берковського* (Київ; «Образ “доброго господаря” в ментальності шляхти XVI – першої половини XVII ст.»). *Віра Астрейка* (Мінськ) із позицій фахівця з мовознавства аргументовано проаналізувала балтський вплив на говори північно-західної діалектної зони білоруської мови.

Завершили роботу конференції доповіді представників Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка – доцента *Володимира Газіна* («Литовський чинник у військово-політичному протистоянні між Польщею та Московською державою у 1654–1667 рр.»), а також професора *Анатолія Філінюка* та доцента *Андрія Задорожнюка* («Литовські статuti в Подільській губернії у XIX ст.: данина традиції чи правові рудименти?»). Перший доповідач акцентував увагу присутніх на ролі Литви в польсько-московському протистоянні за першість у Центрально-Східній Європі в 1650–1660-х рр., проаналізувавши зусилля варшавського та московського урядів, спрямовані на залучення на свій бік литовської еліти, а також власне її інтереси, що були серйозним мотиваційним чинником дій литовців і враховувалися Москвою й Варшавою. У другій доповіді на основі аналізу низки законодавчих актів Російської імперії, якими органи влади та судочинства керувалися при врегулюванні поземельних відносин та питань приватної власності, рішень Сенату про необхідність судовим органам зважати на чинні за Речі Посполитої правила й привілеї, а також численних архівних джерел було обґрунтовано тезу про побутування норм Литовського статуту в практиці поземельних відносин і місцевому самоврядуванні на Поділлі у XIX ст. На думку доповідачів, статутіві статті й маґдебурзькі узаконення слугували юридичною базою для регулювання правової та виробничої сфер життя регіону майже до кінця XIX ст.

Загалом, як це відзначали практично всі учасники конференції, науковий форум виправдав найкращі сподівання. Високий рівень виголошених доповідей, жваві дискусії та обмін думками засвідчили значний інтерес як самих учасників, так і всіх присутніх до проблем, покладених в основу тематики заходу.

Слід відзначити, що за три дні перебування в Кам'янці-Подільському учасники

конференції отримали можливість ознайомитися з архітектурою й історичним минулим старовинного міста, а також побувати в давній столиці Поділля за часів князів Коріатовичів – Смотричі та у селі Сутківці, де збереглася унікальна мурована церква 1476 р., що вважається класичним зразком оборонно-культового зодчества (храм-фортеця, церква-замочок).

Підсумовуючи результати II Міжнародної наукової конференції «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі», слід наголосити, що проведення подібних наукових форумів уже стало традиційним для Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка та свідчить про поглиблення наукової співпраці істориків академічних установ, вищої школи України й зарубіжних дослідників. Порушені на конференції питання, дискусії, якими супроводжувалися практично всі доповіді та повідомлення її учасників, стали прикладом конструктивного вивчення історії Великого князівства Литовського, українсько-литовських взаємин. Наукові зібрання такого рівня, безперечно, сприяють зростанню авторитету Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка та наукових шкіл, що функціонують у цьому вищому навчальному закладі.

М.В.Дєдков (Запоріжжя)

**ІХ ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ДЕРЖАВНА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА: ПРАВОВИЙ
ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ В УМОВАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ»**

Конференція відбулася 6–8 жовтня 2011 р. на базі кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету. Організаторами наукового заходу, який пройшов за сприяння Запорізької облдержадміністрації, стали академічні Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса й Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи, а також Запорізький обласний краєзнавчий музей, благодійний фонд «Центр національних культур та суспільної моралі “Ми – українські”».

Форум, який уже вдев'яте проходить у стінах ЗНТУ, свідчить про незгасаючий інтерес науковців і краєзнавців до етнокультурного минулого та майбутнього регіону. Проведення конференції з даної тематики – це один із пріоритетних напрямів роботи кафедри українознавства ЗНТУ, що пов'язано з виконанням кафедральної науково-дослідної роботи №06319. Кафедра по праву вважається однією з найсильніших у технічних вузах України, серед її здобутків – захищені кандидатські дисертації, видані монографії, численні опубліковані статті, активна участь у науковому житті нашої країни.

У роботі конференції взяли участь не тільки представники Запорізького регіону (Запоріжжя, Бердянськ, Мелітополь), але й Києва, Дніпропетровська, Донецька, Миколаєва, Кривого Рогу, Чернівців, Сімферополя, Черкас, Одеси, Полтави. Відкрив захід ректор ЗНТУ д-р техн. наук, професор, лауреат Державної премії України в галузі науки й техніки *С.Б.Бєліков*, який підкреслив актуальність і соціальну значущість порушеної на конференції наукової проблематики.

На пленарному засіданні було заслухано три доповіді. Зокрема, д-р іст. наук, ст. наук, співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України *Ю.О.Ніколаєць* зупинився на особливостях демографічних процесів на Донбасі у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр., визначив причини та характер міжетнічних конфліктів в умовах прискорення процесу урбанізації. Було наголошено, що військово-адміністративними методами надзвичайно складно закріпити населення на новому місці проживання. Насильницькі методи здійснення державної міграційної політики в повоєнний період, складні умови праці та в багатьох випадках незадовільні культурно-побутові й санітарні умови проживання переселенців призвели до масових спроб самовільного залишення підприємств із виїздом за межі регіону. Зіставлення кількості осіб, які прибули до Донбасу, із кількістю тих, хто залишив його межі, дозволило відзначити, що близько 70% працівників віддали перевагу виїзду з Донецького басейну.

У доповіді канд. економ. наук, завідувача відділу міграційних досліджень, ст. наук, співробітника Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАНУ *О.В.Позняка* було розглянуто проблеми інтеграції «нетрадиційних» іммігрантів в Україні, показано необхідність лібералізації імміграційної політики й представлено дані опитувань українських та іноземних студентів, які підтверджують можливість успіху відповідної політики в нашій країні. Канд. іст. наук, керівник центру болгаристики Мелітопольського державного педагогічного університету *С.І.Пачев* проаналізував наукові праці професора М.Д.Дихана з історії болгарської етнічної спільноти Півдня України, підкресливши, що актуалізація цієї теми стала дороговказом для наступного покоління дослідників. Найбільший внесок М.Д.Дихан зробив у вивчення історії болгар в Україні

періоду 1917–1939 рр., провівши комплексне студіювання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку болгарських національних районів, увівавши до наукового обігу широке коло джерел.

Під час роботи секцій у центрі уваги були теоретичні проблеми етнокультурознавства, історія та сучасне становище етнічних груп регіону, правові аспекти етнополітики, національний вимір культурного процесу, інтернаціональне та національне у мовній політиці й освіті. На першій секції значний інтерес викликала доповідь д-ра іст. наук *Ю.В.Котляра*, присвячена етнічному фактору складання ментальності населення Південної України. У виступах канд. іст. наук *М.В.Дедкова* та асистента *А.А.Коянса* було висвітлено процес формування діаспори волзьких татар на території сучасної Запорізької області. На матеріалах загальних переписів населення 1897, 1926 і 1939 рр. зауважено зміни у чисельності татарського населення. Канд. іст. наук *Ю.О.Каганов* проаналізував національну ідентичність як соціокультурний і політичний феномен.

Канд. іст. наук *Є.О.Голощанова* зупинилася на національному складі баптистських громад Південної України у 1920–1930-х рр. Етнічну структуру населення Північного Приазов'я наприкінці XIX ст. за матеріалами першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р. висвітлила у своєму виступі ст. викл. *О.С.Авдеева*. Суспільно-політичну діяльність проросійських організацій Запоріжжя 1990-х рр. проаналізував здобувач *Є.С.Андрющенко*.

Аспірантка *Є.П.Назарова* з'ясувала особливості польського національного руху в південноукраїнському регіоні на початку XIX ст., а асистент *П.М.Жижиян* зупинився на феномені польської політичної культури початку XXI ст. – діяльності заснованої у 2001 р. партії «Право і справедливість», яка за короткий час змогла стати однією з головних політичних сил сусідньої країни.

На другій секції дії царського уряду та цензури щодо українських політичних партій Наддніпрянщини на Півдні України під час Першої світової війни проаналізував д-р іст. наук *О.П.Сарнацький*. Окремі аспекти політики коренізації, зокрема контроль за відсотком українців у партійних організаціях Півдня УСРР 1920-х рр., висвітлив у своєму повідомленні асистент *Д.І.Мозуленко*.

Канд. іст. наук *І.М.Петренко* зупинилася на діяльності духовних судів у питанні двозшлюбності мирян південноукраїнських земель XVIII ст. Асистент *Ю.Ю.Королевська* присвятила свій виступ аналізу шлюбно-сімейних стосунків на Півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст., з'ясувавши, що в регулюванні цих відносин провідну роль відігравала православна церква.

Особливий інтерес викликав виступ канд. іст. наук *С.М.Білівненка*, який проаналізував свідомісні категорії жителів українського села степової смуги у XX ст. Канд. іст. наук *М.М.Касьянова* на основі аналізу літератури та архівних матеріалів простежила формування кадрового складу працівників гірничорятувальної служби Донбасу, порівнявши статус гірничого рятівника кінця XIX – початку XX ст. зі статусом шахтаря.

Особливості музичної культурної практики в таборах українських військовополонених часів Першої світової війни охарактеризувала канд. іст. наук *Л.М.Кривошеєва*. Канд. іст. наук *В.В.Кузьменко* простежила процес заснування й розвитку Запорізького академічного українського музично-драматичного театру ім. В.Г.Магара, творчий пошук колективом нових тем і форм заради правдивої передачі соціальних реалій життя, підкреслила високу виконавську майстерність артистів, талант режисерів, художників, відданість трупи національній тематиці. Темою виступу канд. іст. наук *Т.І.Молдавської* стали традиції міжнаціональних відносин у південноукраїнському селі другої половини

XX ст. Національні відносини у спогадах селян 1920–1980-х рр. висвітлив канд. іст. наук *Р.Л.Молдавський*.

Ідею обов'язкового впровадження творчих лабораторій у всі навчальні заклади з метою цілеспрямованого системного впливу на процес формування життєвих орієнтирів підростаючого покоління, розвитку соціокультурної, позитивної активності молоді України, гармонізації міжетнічних відносин запропонувала канд. філософ. наук *Ю.Ю.Сугрובה*. Методологічний аспект проблеми міжетнічних взаємовідносин висвітлила аспірант *Ю.К.Ташкова*. Спадковість культурної традиції запорозького характерництва в пізніші часи на матеріалах з історії махновського руху 1918–1921 рр. простежив канд. іст. наук *В.М.Чоп*. Минуле роду Попових, особливості будівництва палацового комплексу у Василівці, причини руйнування унікальної пам'ятки архітектури та проблеми її відродження проаналізувала канд. іст. наук *Т.П.Щербина*.

На третій секції особливий інтерес викликав виступ ст. викл. *К.С.Бондарчук*, яка в історичному вимірі класифікувала краєзнавчий матеріал із питань походження топонімів Запорізького регіону та відображення в них етнокультурних і політичних процесів. Ст. викл. *В.К.Єршова* проаналізувала мовну ситуацію у Запорізькій області як результат державної мовної політики, а канд. філософ. наук *Г.П.Євсєєва* простежила здобутки та перспективи державної мовної політики в Україні за роки незалежності, запропонувавши конкретний перелік необхідних заходів для збереження української мови як державної, що повинна відігравати консолідуючу роль у суспільстві.

Асистент *О.А.Бондарчук*, охарактеризувавши історію створення та особливості роботи музею історії ПАТ «Мотор Січ», показала його місце в культурному, науковому та виробничому потенціалі Півдня України. Аспірант *І.П.Дерман* зробила спробу проаналізувати рівень письменності населення Північного Приазов'я за допомогою матеріалів першого всесоюзного перепису населення 1926 р. Канд. іст. наук *М.М.Зеркаль* висвітлив основні напрями діяльності Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України з розбудови освітнього простору етносів у контексті етнонаціональної освітньої політики нашої держави. Канд. іст. наук *Н.М.Касьянова* розглянула питання освіти дітей-сиріт і бездоглядних після звільнення Донбасу від нацистської окупації. Канд. філол. наук *В.М.Пачева* привернула увагу до архаїзмів та інновацій в українському діалектному мовленні південної частини Запорізької області. Джерельну базу з історії становлення та розвитку системи духовної освіти в Таврійській єпархії у XIX – на початку XX ст. за матеріалами Державного архіву Автономної Республіки Крим проаналізував аспірант *К.О.Тургенев*.

У рамках конференції відбувся круглий стіл на тему «Урахування етнокультурних особливостей Півдня України при розробці та проведенні державної етнополітики», в якому взяли участь науковці, начальник відділу у справах національностей та релігій Запорізької облдержадміністрації *І.А.Панькіна*, президент благодійного фонду «Центр національних культур та суспільної моралі “Ми – українські”» *О.Я.Житомирський*, а також керівники національно-культурних товариств Запорізької області: центру татарської культури «Алтин-Ай» – *Р.С.Ахмерова*, молодіжного центру німецької культури «Заммельзуріум» – *К.В.Єсікова*, міського німецького товариства «Відродження» – *Н.Р.Клименко*, польського товариства Вільнянського району «Радість» – *Т.С.Лавриченко*, Запорізького обласного товариства болгарської культури – *В.В.Мітков*, Запорізького єврейського громадського центру «Мазаль Тов» – *І.І.Носенко*, спілки поляків Запоріжжя «Полонія» – *Л.Й.Єгорова*, молодіжного центру польської культури «Новомлодзєж» – *В.М.Приладищев*, Запорізького культурного товариства білорусів «Мінськ» – *М.Ф.Родіонова*, товариства чехів

Запоріжжя «Богемія» – *С.Й.Дворжик*, грецького товариства – *С.В.Коваленко*, товариства «Відродження» – *П.П.Тюркеджи*.

На завершальному пленарному засіданні було підбито підсумки роботи секцій, круглого столу та ухвалено рекомендації конференції звернутися до Кабінету Міністрів України з пропозицією прийняти Концепцію етнонаціональної політики, внести зміни до чинного законодавства у відповідності до цієї концепції із залученням до розробки її принципів представників експертного середовища, включити до документа положення щодо конституювання української політичної нації та консолідації громадян нашої країни на принципах полікультурності та ін. Проведення подібних науково-практичних конференцій є найбільш доступною формою обміну науковою інформацією між вітчизняними вченими та представниками національно-культурних товариств і органів влади.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Аблицов В.

Меценаты: Украина. – К.: Литера ЛТД, 2011. – 206 с.

Александрович В.

Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2010. – 468 с.

Бикова Т.Б.

Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.) / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 247 с.

Бібліографічні посібники з історії України та архівні довідники 1991–2010: Наук.-допом. бібліограф. покажч. / Уклад. О.А.Політова, В.П.Кисельова. – К.: Винниченко, 2011. – 104 с.

Білоус Н.

Тестаменти князів середини XVI – першої половини XVII ст. / Редкол. В.А.Смолій, О.П.Толочко, В.М.Горобець. – К.: Вид. дім «Простір», 2011. – 200 с.

Бунд. Документы и материалы 1894–1921 / Отв. ред. В.В.Шелохаев. – Москва: РОССПЭН, 2010. – 1359 с. (серія «Политические партии России»)

Буравченков А.

Офіцерський корпус російської армії в роки Першої світової війни. – К.: Аквілон-Плюс, 2011. – 376 с.

Бухарева І.В.

Репресовані діячі Української автокефальної православної церкви (1921–1939): Біограф. довід. / Відп. ред. В.Даниленко. – К.: Смолоскип, 2011. – 184 с.

Вакулишин С.

Терени Святошинського адміністративного району Києва до 1973 року: Енциклопед. довід. – К., 2011. – 28 с.

Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: У 2 ч. / Упор. С.Кокін, М.Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Т.4, ч.1. – 614 с.; Т.4, ч.2. – 598 с. (серія «Більше не таємно»)

Вербицький Р.

Спогади / Підгот. тексту й передм. С.Білоконя. – К., 2011. – 62 с.

Война в истории и судьбах народов Юга России (к 70-летию начала Великой Отечественной войны): Мат. Междунар. науч. конф. 1–2 июня 2011 г.,

Ростов-на-Дону / Отв. ред.

Г.Г.Матишов. – Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, 2011. – 384 с.

Володимир Федорович Панібудьласка:

До 80-річчя від дня народження та 55-річчя наук.-пед. діяльності: Бібліографія / Упор. С.В.Савойська, В.П.Макогон, А.В.Тороп. – К.: КНУБА, 2009. – 52 с.

Гареев М.А.

Сражения на военно-историческом фронте. – Москва: Инсан, 2008. – 896 с.

Гетьман: До 370-річчя з дня народження та 300-річчя з дня смерті гетьмана Війська Запорозького І.С.Мазепи / Упор. О.Ковалевська; авт. кол. О.Ковалевська, О.Кресін, В.Станіславський. – К.: Темпора, 2009. – Т.1: Шляхи. Нариси до біографії гетьмана Івана Мазепи. – 272 с.

Гетьман: До 370-річчя з дня народження та 300-річчя з дня смерті гетьмана Війська Запорозького І.С.Мазепи / Упор. О.Ковалевська; авт. кол. О.Ковалевська, В.Панченко, Станіславський. – К.: Темпора, 2009. – Т.2: Осмислення. Нариси до історії мазепіани. – 368 с.

Гётте Г.

Отвергнутые Родиной. Изд. 3-е, испр. и доп. – Кёльн: Изд-во Г.Гётте, 2011. – 508 с.

Гирич І.

Київ в українській історії. – К.: Смолоскип, 2011. – 304 с.

Горенко О.М.

Прагматика європейського досвіду як методологічна проблема історіописання / Відп. ред. А.Ю.Мартинов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 264 с.

Григорій Сковорода: Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Л.Ушкалова. – Едмонтон; Торонто; Х.: Вид-во Канадського ін-ту укр. студій, 2011. – 1400 с.

Гуржій О.І., Чухліб Т.В.

Історія козацтва. Держава – військо – битви. – К.: Арій, 2011. – 464 с.

Денисенко Г.Г.

Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Відп. ред. В.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 289 с.

Дніпропетровський історико-археографічний збірник: На пошану проф. А.Г.Болебруха / За ред. О.І.Журби. – Дніпропетровськ: Ліра, 2009. – Вип.3. – 772 с.

Документи зовнішньої політики СРСР.

2 января – 30 декабря 1942 г. / Пред. редкол. В.Г.Титов. – Тула: Гриф и К, 2010. – Т.25, кн.1: 2 января – 30 июня 1942 г. – 524 с.

Документи внешней политики СССР.

2 января – 30 декабря 1942 г. / Пред. редкол. В.Г.Титов. – Тула: Гриф и К, 2010. – Т.25, кн.2: 1 июля – 30 декабря 1942 г. – 568 с.

Дослідження світової політики:

Зб. наук. пр. присвяч. д-ру іст. наук, проф. І.Ф.Чернікову з нагоди його 80-ліття / Гол. ред. Є.С.Камінський. – К.: ІІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН Україна, 2010. – Вип.2 (51). – 254 с.

Дрогобицький краєзнавчий збірник / Гол. ред. Л.Тимошенко. – Дрогобич: Коло, 2011. – Вип. XIV/XV. – 648 с.

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Ін-т історії України НАН Україна, 2010/2011. – Вип.5. – 539 с.

Енциклопедія історії та культури карпатських русинів / Уклад. П.Р.Магочій; пер. з англ. Н.Кушко. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2010. – 853 с.

Енциклопедія сучасної України / Співголови редкол. І.М.Дзюба, А.І.Жуковський. – К.: Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України, 2010. – Т.10: З–Зор. – 712 с.

Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / Кер. авт. кол. М.Панчук; гол. редкол. Ю.Левенець. – К.: ІІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 396 с.

Єврейська громадсько-політична думка ХХ – початку ХХІ ст. в Україні / Кер. авт. кол. А.Ю.Подольський. – К.: ІІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 362 с.

Засоби масової інформації як один із чинників формування громадянського суспільства: Наук. дослідж., док. і мат. / Упор. В.Щербатюк, О.Березовський; гол. редкол. В.Колесник. – К.: Синопис, 2010. – 144 с. (серія «Історія регіонів України»)

Захаров Є.

Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 рр. в Україні та на Кубані як геноцид? – Х.: Права людини, 2008. – 48 с.

Іван Франко: Тексти. Факти. Інтерпретації: Зб. наук. пр. До 155-річчя від Дня народження І.Франка / Відп. ред. та упоряд. Є.Нахлік. – К.: Ін-т літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, 2011. – Вип. 1: Огляди. Статті. Твори. Листування. Спогади. Бібліографія. – 440 с.

Іванова А.Ю.

Законодавчий процес і законодавча техніка в період Центральної Ради, гетьманату П.П.Скоропадського та Директорії / Відп. ред. І.Б.Усенко. – К.: Наук. думка, 2011. – 223 с.

Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В.А.Смолій; упор. О.С.Рубльов, О.В.Юркова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Кн.1: 1936–1947. – 630 с.

Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Methodика. Практика: Міжвуз. зб. наук. пр.: Об'єднаний вип. 2009–2010 рр. / Відп. ред. А.Г.Болебрух. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2009. – 336 с.

Історія торгівлі, податків та мита: V Міжнар. наук. школа-семінар. 27–28 жовтня 2011 р., Дніпропетровськ: Тези доповідей / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 96 с.

Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Гол. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.37: Світлій пам'яті Героя України, акад. НАН України П.Т.Тронька. – 272 с.

Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. 2-ге вид. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – Т.1. – 800 с.

Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. 2-ге вид. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – Т.2. – 724 с.

Історія українського мистецтва: У 5 т. / Гол. ред. Г.Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2008. – Т.1: Мистецтво первісної доби та стародавнього світу. – 710 с.

Історія українського мистецтва: У 5 т. / Гол. ред. Г.Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2010. – Т.2: Мистецтво середніх віків. – 1296 с.

Історія українського мистецтва: У 5 т. / Гол. ред. Г.Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2011. – Т.3: Мистецтво другої половини XVI–XVIII ст. – 1088 с.

Історія українського мистецтва: У 5 т. / Гол. ред. Г.Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2006. – Т.4: Мистецтво XIX ст. – 760 с.

Історія українського мистецтва: У 5 т. / Гол. ред. Г.Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2007. – Т.5: Мистецтво XX ст. – 1048 с.

Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С.
Белорусы: нация Пограничья. – Вильнюс: ЕГУ, 2011. – 212 с.

Кубань – Україна: Питання історико-культурної взаємодії / Укл. А.М.Авраменко. – К.; Краснодар: ЕДВІ, 2011. – Вип.5: Кубань – Україна: вопросы историко-культурного взаимодействия. – 352 с.

Куковальська Н.М.
Михайлівський Золотоверхий монастир: Історична доля та мистецька спадщина. – К.: Горобець, 2011. – 56 с.

Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага / Упор. Т.П.Демченко, О.О.Мисюра. – Чернівці: Просвіта, 2011. – 210 с.

Літопис УПА: Нова серія / Співголови редкол. П.Сохань, П.Потічний; упор. С.Власенко, С.Кокін, В.Лозицький. – К.; Торонто: Літопис УПА, 2011. – Т.15: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА, кн.2: 1945–1954. – 840 с.

Махмудов Я.
Азербайджан: краткая история государственности. – Баку: Тахсил, 2005. – 160 с.

Мизак Н.
УПА-«Захід» і збройне підпілля ОУН у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу у 1942–1960 рр. – Чернівці; Торонто: Прут, 2011. – Кн.7: За тебе, свята Україно. – 436 с.

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. / В.о. відп. ред. А.Ю.Мартинів. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.20: Присвяч. д-ру іст. наук, проф., засл. діячу науки і техніки України, відп. ред. С.В.Віднянському з нагоди його 60-літнього ювілею. – 392 с.

Монолатій І.
Міжгрупові інтеракції в етнополітологічному дискурсі: проблеми теорії та методології. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2011. – 192 с.

Монолатій І.
Разом, але майже окремо: Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. – 736 с.

Нагорна Л.
Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 272 с.

Нариси історії української революції 1917–1921 років: У 2 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2011. – Кн.1. – 390 с.

Народы Кавказа в пространстве российской цивилизации: исторический опыт и современные проблемы: Мат. Всерос. науч. конф. (13–15 сентября 2011 г., Ростов-на-Дону) / Отв. ред. Г.Г.Матишов. – Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, 2011. – 376 с.

Наукові записки / Гол. ред. Ю.А.Левенець. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – Вип.2 (52). – 372 с.

Наукові записки / Гол. ред. Ю.А.Левенець. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – Вип.3 (53). – 348 с.

Наукові записки НАУКМА / Гол. редкол. В.О.Щербак. – К.: Нац. ун-т «Киево-Могилянська академія», 2011. – Т.117: Історичні науки. – 84 с.

Науковці України ХХ–ХХІ ст.: Метабібліографія / Уклад. М.М.Романюк, Л.М.Гутник, Т.А.Галькевич. – К.: Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України, 2010. – 472 с.

Науменко В.П.
Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины. – Чернигов, 2010. – 80 с.

Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні: До 20-річчя незалежності України / За заг. ред. В.Г.Кременя. – К.: Пед. думка, 2011. – 304 с.

Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр.: Аног. покаж.: Справа «Петлорівські отамани» / Упор. В.Василенко, В.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 224 с.

Ніточко І.І.
Остання депортація: До 60-річчя примусового переселення 1951 р. / Гол. редкол. серії І.І.Ніточко. – Одеса: Прес-кур'єр, 2011. – Т.30: Праці Державного архіву Одеської області. – 240 с.

Новіков М.В.
Наш Патон: До 90-річчя акад. НАН України Б.Є.Патона. – К.: ІВЦ АЛКОН НАНУ, 2008. – 60 с.

Образы времени и исторические представления: Россия – Восток – Запад / Под ред. Л.П.Репиной. – Москва: Кругъ, 2010. – 960 с.

ОУН-УПА в Беларуси. 1939–1953 гг.: Док. и мат. / Сост. В.И.Адамушко, И.А.Валахнович, В.И.Гуленко и др. – Минск: Высш. шк., 2011. – 528 с.

Панченко П.П.
Земельне питання та аграрні реформи в Україні: доба 1917–1940 рр. / Редкол.

П.П.Панченко, Г.О.Глазунов, М.В.Присяжнюк, О.І.Борзих, О.В.Бігдан. – К.: Мін-во аграрної політики та продовольства України, 2011. – 483 с.

Пастушенко Т.

«В'їзд репатріантів до Києва заборонений...»: Повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 326 с.

Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Мат. Міжнар. наук. конф. «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 р. / Ред.-упор. Н.Яковенко. – К.: Пульсари, 2011. – 295 с.

Повседневность террора: Деятельность националистических формирований в западных регионах СССР / Сост. Д.С.Валиева, О.В.Драницина, А.Р.Дюков. – Москва: Фонд «Историческая память», 2009. – Кн.1: Западная Украина, февраль – июнь 1945 г. – 232 с.

Поппэ А.

Студити на Руси. Истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 150 с. (серія «Ruthenica. Supplementum», вип.3)

Потильчак О., Карпов В., Такеучі Т.

Таємниці «Західного інтернування»: японці в радянських таборах для військовополонених в Українській РСР (1946–1949 рр.). – К.: Вид-во Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2011. – 176 с.

Пригарин А.А.

Русские старообрядцы на Дунае: Формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. – Одесса; Измаил; Москва: СМІЛ-Археодоксия, 2010. – 528 с.

Прилуцька І.

Стежинами Великого Тараса. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2010. – 112 с.

Разираев О.

Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 рр. – Луцьк: Волинські старожитності, 2011. – 432 с.

Реабилитированные историей: В 27 т.:

Автономная Республика Крым: / Пред. редкол. П.Т.Тронько. – Симферополь: АнтикВА, 2007. – Кн.4. – 384 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.: Вінницька

обл. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Вінниця: ДКФ, 2010. – Кн.3. – 784 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.: Волинська

обл. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2010. – Кн.1. – 976 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.:

Донецька обл. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Донецьк: КП «Реґіон», ФОП Колесніченко, 2011. – Кн.8. – 624 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.: Запорізька

обл. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2005. – Кн.2. – 772 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.: Запорізька

обл. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – К.; Запоріжжя: Дніпровський металург, 2006. – Кн.3. – 720 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.: Запорізька

обл. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. – Кн.4. – 701 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.:

Київська обл. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – К.: Основа, 2011. – Кн.3. – 984 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.:

Миколаївська обл. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – К.; Миколаїв: Світогляд, 2006. – Кн.2. – 707 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.: Одеська

обл. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Одеса: ПЛАСКЕ, 2010. – Кн.1. – 800 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.:

Харківська обл. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – К.; Х.: Ориґінал, 2008. – Кн.1, ч.2. – 672 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.: Черкаська

обл. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2004. – Кн.2. – 480 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.:

Черкаська обл. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2007. – Кн.5. – 452 с.

Рендюк Т.

Українці в Румунії та румуни в Україні: проблеми минулого та сучасне становище / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 293 с.

Русак А.

Исповедь. – К.: ДИА, 2011. – 656 с.

Сас П.М.

Хотинська війна 1621 р. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 520 с.

Системный кризис на Северном Кавказе

и государственная стратегия развития макрорегиона: Мат. Всеросс. науч. конф. (13–15 сентября 2011 г., Ростов-на-Дону) / Отв. ред. Г.Г.Матишов. – Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, 2011. – 288 с.

Сінкевич Н.О.

Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. – К.: Логос, 2011. – 94 с.

Скарбниця української культури:

Зб. наук. пр. / Гол. редкол. О.Б.Коваленко. – Чернівці: Чернігівський ЦНТУІ, 2010. – Вип.12. – 238 с.

Смолій В., Степанков В.

Петро Дорошенко: Політичний портрет. – К.: Темпора, 2011. – 632 с.

«Смотрю на войну...»: Академик Сергей Иванович Вавилов, Президент АН СССР (1945–1951). Фотографии и рисунки из дневников 1914–1916 гг. / Отв. ред. В.М.Орел; сост. А.В.Андреев, В.В.Вавилов, Ю.И.Кривонос. – Москва: РТСофт, 2011. – 94 с.

Солдатенко В.

Революційна доба в Україні (1917–1920 рр.): логіка, пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 568 с.

Сословия, институты и государственная власть в России. Средние века и раннее новое время: Сб. ст. памяти акад. Л.В.Черепнина / Отв. ред. В.Л.Янин, В.Д.Назаров. – Москва: Языки славянских культур, 2010. – 992 с.

Софія Київська: Візантія, Русь, Україна:

Зб. ст. на пошану д-ра іст. наук, проф. Н.М.Нікітенко / Упор. Д.С.Гордієнко, В.В.Корнієнко; відп. ред. П.С.Сохань. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2011. – 352 с.

Сочинения Григория Скибинского.

Переписная книга домової казни патріарха Никона / Подгот. к изд. А.И.Цепкого. – Рязань: Александрия, 2009. – 512 с.

Студії і матеріали з історії Волині. 2009 /

Ред. В.Собчук. – Кременець: Кременецько-Почайвський держ. іст.-архит. заповідник, 2009. – 394 с.

Суржинський М.І.

Інститут громадянства України: конституційно-правовий аспект: Проект «Наукова книга – 2011» (молоді вчені) / Відп. ред. Ю.С.Шемшученко. – К.: Наук. думка, 2011. – 216 с.

Сфрагістичний щорічник / Гол. ред.

П.С.Сохань. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2011. – Вип.І. – 456 с.

Сходознавство і візантологія в Україні в іменах:

Бібліографічний словник / Упор. Е.Г.Циганкова, Ю.М.Кочубей, О.Д.Васильюк. – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2011. – 260 с.

Тарасенко І.Ю.

«Wojna Domowa» польського хроніста С.Твардовського як історичне джерело

та пам'ятка історичної думки / Відп. ред. В.Брехуненко. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2011. – Т.2: Літописи та хроніки. – 207 с.

Толочко П.П.

Ярослав Мудрий. – К.: АДЕФ-Україна, 2011. – 264 с.

Тулуб О.

Київ та його давня давнина у творах народних. – К.: Унісерв, 2011. – 242 с.

Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Іст. нариси / Гол. редкол. В.А.Смолій; відп. ред. О.Є.Лисенко. – К.: Наук. думка, 2011. – Кн.1. – 735 с.

Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Іст. нариси / Гол. редкол. В.А.Смолій; відп. ред. О.Є.Лисенко. – К.: Наук. думка, 2011. – Кн.2. – 943 с.

Україна – Європа – Світ. Міжнар. зб.

наук. пр., заснований 2008 р. / Гол. ред. Л.М.Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2011. – Вип.6/7: 20-й річниця Незалежності України присвячується. – 456 с. (серія «Історія, міжнародні відносини»)

Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурна спадщина / Кер. авт. кол. В.О.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 276 с.

Установча конференція Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України (26 лютого 2010 р.): Мат. та док. / Упор. О.Гончаров, В.Дмитрук, Р.Маньковська. – К.: Телесик, 2011. – 66 с.

Фролов М.О.

Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. – Запоріжжя: КПУ, 2011. – 828 с.

Ханна П.

Второй мир. – Москва: Европа, 2010. – 616 с.

Харлан О.

Церква в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці в містечку Нікополь: Архітектурно-історичний нарис: Бібліографія / Під ред. О.Титової. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, 2011. – Вип.1: Сакральні пам'ятки України. – 40 с.

Центральная Азия. Традиции и современность / Отв. ред. А.Улунян. – Москва: Ин-т всеобщей истории РАН, 2011. – 320 с.

Чайка С.

Пісочен на Супої. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – 150 с.

Черненко С.

Ідентифікація «Скіфії» Геродота на території Східної Європи – Ідентифікація «Скифии» Геродота на территории Восточной Европы. – Золотоноша, 2011. – 24 с.

Шаповал Л.І.

Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики (1921–1929 рр.): Бібліограф.-довідк. покаж. / Авт.-упор. Л.І.Шаповал. – Полтава: АСМІ, 2011. – 332 с.

Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ІПУ:

Док. і мат. / Упор. В.Верстюк, В.Скальський, Я.Файзулін. – К.: Дух і літера, 2011. – 616 с.

Юсов В.

Хотинський холокост. – Чернівці: Золоті литаври, 2010. – 124 с.

Юсов С.

Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): життя, наукова і педагогічна діяльність / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 336 с.

Яворницький Д.

Україно-руське козацтво перед судом історії / Упор. та гол. редкол. Б.Якимович. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І.Франка, 2010. – Ч.14. – 68 с. (серія «Дрібненька б-ка»)

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська

CONTENTS

COMMEMORATING THE 75-TH ANNIVERSARY OF INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF NASU

SMOLII V.A., UDOD O.A., YAS' O.V. History of Institute, Ukrainian History (*Academic Issues in Anniversary Reflections*) 4

HISTORICAL ARTICLES

RYCHKA V.M. Recalling to the Rus' (Interpretation of St.Volodymyr Heritage in the Ukrainian Social and Political Thought of XVII) 29

ROMANOVA O.O. The Image of a "Sinner" Based on the Documents of the Confessionary Lists (Spovidni Rozpysy) of Kyivan Ecclesiastical Province During 1730–1760 46

RASPOPOVIĆ RADOSLAV (*Podgorica, Montenegro*). Prince-Bishop Vasilije III Petrović and the Project of Migration of the Montenegrin to the Russian Empire in the Second Half of the XVIII . . . 67

USTYMENKO V.M. The Formation of the Legal Basis as the Mode of Regulation of Interethnic Relations Over a Period of the Ukrainian Central Council 79

ZAITSEV O.YU. (*L'viv*). OUN and Authoritarian-Nationalist Movements in Interwar Europe . . . 89

KAZ'MYRCHUK M.H. Faculty Staff of Restored Kyiv State University (1933–1941) 102

VRONS'KA T.V., LYSENKO O.YE., CHORNYI R.L. Liability of Treasons in the USSR Criminal Code Project (1946–1949) 120

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

New Documents of History of the Berestechko Battle in 1651 (*Publication by Yu.A.Mytsyk*) . . . 135

LUNIAK YE.M. Yurii Khmel'nyts'kyi in the Evidences of French Diplomats in Second Half of XVII 143

MYL'KO V.I. The Participation of Members of the Ukrainian Provinces and Cities in the I–IV of the State Dumas of the Russian Empire (1906–1917): Historiographical Analysis 153

KYRYDON P.V. Nomenclature: the Definition Interpretations in Modern Historiography . . . 171

PAPAKIN H.V. Problematic Questions of the Source-Researching Analysis of the Documentary Heritage of the Soviet Repressive and Punitive Institutions in 1920–1930th (*Concerning the Book: Podkur R., Chentsov V. Documents of the Institutions of the State Security of Ukrainian SSR in 1920–1930th: Source Study Analysis (Ternopol': Zbruch, 2010)*) 183

KOVALEVS'KA O.O. On the Issue of Identification of Secular Figures, Represented on "The First Ecumenical Council" of Kyiv St.Sophia Cathedral Mural Painting 201

BOOK REVIEWS

L.F.PISAR'KOVA. Municipal Reforms in Russia and the Moscow Duma (*V.S.Shandra*) . . . 211

CHRONICLES

YAS' O.V. International Scientific Conference "Institute of History of Ukraine at the Turn of the Century, in the Highlight of the Traditions and Transformations. Commemorating the 75-th Anniversary of Institute's Activity" 217

KONONENKO V.P. Warsaw East European Conference "1991–2011: 20 Years of Independence of Post-Soviet Countries" 220

PRYSHLIAK V.V. (*Luts'k*). International Scientific Conference "Berestechko Battle of 1651 in History of Ukraine and Poland: Discussion Questions" 222

HAZIN V.V. (*Kamianets'-Podil's'kyi*), FILINIUK A.H. (*Kamianets'-Podil's'kyi*). II International Scientific Conference "Ukraine and Grand Duchy of Lithuania in XIV–XVIII: Political, Economic, Interethnic and Sociocultural Relations in All-European Dimension" 226

DIEDKOV M.V. (*Zaporizhzhia*). IX All-Ukrainian Theoretical and Practical Conference "State Ethno-National Politics: Legal and Cultural Aspects in the Conditions of South Ukraine" 230

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 234